Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Landbohistorisk Tidsskrift

2020

Landbohistorisk Tidsskrift

Landbohistorisk Tidsskrift

2020

Udgivet af Landbohistorisk Selskab

Landbohistorisk Tidsskrift udgives af Landbohistorisk Selskab.

Redaktion:
- Lektor, Ph.D. Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen, Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab, Københavns Universitet, jggj@hum.ku.dk
- Museumsinspektør, Ph.D. Peder Dam, Odense Bys Museer, pda@odense.dk
- Uddannelsesleder, Ph.D. Morten Stenak, Organisationen Danske Museer, ms@dkmuseer.dk
- Museumsinspektør, cand.mag. Peter Bavnshøj, Det Grønne Museum, pb@dgmuseum.dk
- Mag.art. Gudrun Gormsen, Tjørnevej 46, 7500 Holstebro, gudrun.gormsen@hotmail.com

Bidrag til tidsskriftet sendes til
Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen, jggj@hum.ku.dk

ISSN 1604-4878
2021

Udgives med støtte fra
Landbrugets Kulturfond

Produktion:
Specialtrykkeriet Arco

Forsideillustration:
Fritz Syberg: Rugmark ved Svanninge. 1887. Statens Museum for Kunst.

Indhold

Forord 7

Artikler:

Niels Kærgård og Marianne Jelved
Kornsorterne i *Højskolesangbogen*
Mysteriet om rugen i dansk kunst. 9

Signe Mellemgaard
"… denne herlige og meget nyttige Videnskab"
– læsning og skrivning som selvteknikker hos
Søren Pedersen, Havrebjerg, 1806-38 33

Michael Lerche Nielsen
Arvestriden om Lykkesholm belyst gennem tre 1400-tals
godsfortegnelser 55

Hans Chr. Johansen
Erhverv, arbejdskraft og boligformer på landet i begyndelsen
af 1800-tallet 89

Jesper Hjermind og Hugo Støttrup Jensen
Fra Vitskøl Kloster til herregården Bjørnsholm, 1536-1590 153
Del 1: Bygningernes omdannelse fra kloster til herregård. 157
Del 2: Omdannelsen fra klostergods til herregårdsgods. 185

Forord

Meget mærkeligt er hændt siden udgivelsen af forrige nummer af *Landbohistorisk Tidsskrift*. Store dele af samfundet har i lange perioder været helt eller delvist lukket ned, og næsten intet har været som normalt. For Landbohistorisk Selskab betød det bl.a., at selskabets årsmøde i 2020 måtte afvikles pr. email – en umådelig trist nødløsning, som forhåbentlig ikke behøver gentages. Også for tidsskriftet har de pandemiafledte restriktioner haft indflydelse, idet både forfatternes, redaktionens og trykkeriets dagligdag er blevet vendt op og ned, med andre uventede arbejdsopgaver og pludselige begrænsninger i adgangen til de ressourcer, som vi normalt kan trække på. Dette er en del af forklaringen på, at årbogen igen i år udkommer med nogen forsinkelse, hvilket redaktionen skal beklage. Men samtidig vil vi også glæde os over, at det de svære betingelser til trods faktisk er lykkes at udsende, synes vi selv, endnu en rigtig god årgang af tidsskriftet.

Landbohistorisk Tidsskrift 2020 er en samling af artikler uden noget direkte indbyrdes sammenbindende tema, udover den sædvanlige tilknytning til dansk landbohistorie. Niels Kærgård og Marianne Jelved konstaterer med nysgerrig undren i artiklen *Kornsorterne i Højskolesangbogen*, at rugen mere end nogen anden afgrødetype har vundet de danske sang- og salmedigteres og kunstmaleres hjerter gennem tiden. Signe Mellemgaard beskriver i sin artikel *"denne herlige og meget Nyttige Videnskab",* hvordan bonden Søren Pedersen i Havrebjerg i starten af 1800-tallet udviklede selvteknikker til lære sig at læse og skrive i en grad, der også gjorde ham klogere på sig selv. Michael Lerche Nielsen præsenterer i sin artikel en serie af tre hidtil upublicerede godsfortegnelser fra 1400-tallet for herregården Lykkesholm på Fyn, og belyser herigennem et ikke helt ukompliceret arveskifte. Hans Chr. Johansen viser, hvordan man kan bruge statistik til blive klogere på *Erhverv, arbejdskraft og boligformer på landet i begyndelsen af 1800-tallet*. Og endelig gennemgår Jesper Hjermind og Hugo Støttrup Jensen, hvordan Vitskøl Kloster i perioden 1536-1590 blev omdannet til herregården Bjørnsholm, belyst gennem henholdsvis bygningernes og fæstegodsets udvikling. I tilknytning til to af artiklerne fortsætter tidsskriftet også traditionen med udgivelse af mindre kildestykker til dansk landbohi-

storie, dels i form af de tre senmiddelalderlige godsfortegnelser fra Lykkesholm, dels i form af et mageskiftebrev for Vitskøl Kloster anno 1573.

God læselyst!

På redaktionens vegne,
Gudrun Gormsen og Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen

Niels Kærgård og Marianne Jelved[1]

Kornsorterne i *Højskolesangbogen*

Mysteriet om rugen i dansk kunst

Når man ser på den danske kulturarv, spiller landbruget en dominerende rolle. De danske malere har malet marker og husdyr, og man skal ikke bruge megen tid på Højskolesangbogen for at finde mange skildringer af landbruget og de danske kornsorter. Dette er ikke overraskende, men det er overraskende, at rugen spiller en langt mere fremtrædende rolle end de andre kornsorter. Rugen optræder uforklarlig tit i Højskolesangbogen, i dansk litteratur og i dansk malerkunst, f.eks. 14 gange i 18. udgave af Højskolesangbogen, mod seks gange for hvede, fire gange for byg og en gang for havre. Og alle de simple forklaringer må afvises. Rug er ikke særlig udbredt eller specielt værdifuld. Det er ikke forårsaget af nogle få forfattere, og det knytter sig ikke til én speciel tidsepoke.

Indledning

Når man ser på den danske kulturarv, så kommer landbruget uundgåeligt til at spille en dominerende rolle. Danmark er et gammelt landbrugsland. De danske malere har malet markerne og husdyrene; alle kender Theodor Philipsens køer. *Højskolesangbogen* – der vel må betragtes som den mest etablerede kanon for dansk ikke-religiøs litteratur – er fyldt med sange om landbruget. En af de mest omtalte, velanmeldte og prisbelønnede bøger fra de seneste år, Jens Smærup Sørensens *Mærkedage*, er én lang beskrivelse af landbokulturens transformation gennem de sidste tre-fire generationer.

Der kan derfor være god grund til at se lidt på forholdet mellem de kunstneriske beskrivelser af landbruget og de faktiske forhold. Det er imidlertid et omfattende projekt, som falder helt uden for en kort artikels rammer. Denne artikel vil derfor fokusere på en lille brik i denne problemkreds' store mosaik – nemlig kornsorternes optræden i *Højskolesangbogen*.

Man skal ikke have brugt *Højskolesangbogen* ret meget for at kunne observere, at rugen spiller en fremtrædende rolle i den danske sangskat. Når vinteren rinder i grøft og i grav, synger vi om "rugens krøllede blade" (nr. 309/264).[2] Nogle måneder senere ønsker vi "Velkommen, lærkelil", "når rugen er oven vang, at varsle højt om vårens lune vind" (nr. 313/265). Om efteråret lægger vi os med Jeppe Aakjær i "læet her ved storrugens rod" (nr. 348/-). En måneds tid senere bliver det høst, og vi synger om, "hvordan den kære rug kom ind" (nr.

420/334). Og er man mere historisk interesseret, så tænker man på Danmarks hvede, Danmarks rug, som "Dybbøl Mølle maler" (nr. 166/371).

Er man DJØF'er, eller har man brugt en stor del af sit liv på at samarbejde med DJØF'ere, ligger det lige for at se lidt mere statistisk på det, og det er det, der er formålet med denne artikel. I næste afsnit ses på kornsorterne i *Højskolesangbogen* og i tredje afsnit på andre dele af kulturarven. Fjerde afsnit sammenligner resultaterne fra de forrige afsnit med kornsorternes faktiske udbredelse for derved at belyse, om kornsorternes forekomst i litteratur og poesi afspejler deres faktiske udbredelse. Da det ikke er tilfældet, søges alternative forklaringer i afsnit fem, og sjette afsnit er en kort konklusion.

Trods alle forklaringsforsøg består mysteriet dog stadig. Rugen optræder uforklarlig tit i *Højskolesangbogen*, i dansk litteratur og i dansk malerkunst, og alle de simple forklaringer må afvises. Rug er ikke særlig udbredt. Det er ikke, fordi rug er specielt værdifuld. Det er ikke forårsaget af nogle få forfattere. Og det knytter sig ikke til én speciel tidsepoke.

Kornsorter i Højskolesangbogen

Højskolesangbogen (*Folkehøjskolens Sangbog* er den officielle titel) er udkommet siden 1894. I 1989 udkom 17. udgave og i 2006 så 18. udgave, og det er 17. og 18. udgave, der skal analyseres i det følgende. Der er manuelt søgt efter kornsorter i 17. udgave, og i 18. udgave, der foreligger som elektronisk manuskript, er undersøgelsen fortaget elektronisk.[3] Alle forekomster skulle således være fundet i 18. udgave, mens forekomster kan være overset i den manuelle gennemgang af 17. udgave. Resultaterne er vist i tabel 1 og bilag 1 (hvor alle de fundne sange er anført kronologisk efter publiceringsår). Der er set på de fire standard kornsorter (byg, havre, hvede, rug), og alle forekomster er henført til disse grundformer. Grundtvigs "himmelbyg" er altså simpelthen byg og Aakjærs "storrugen" tilsvarende rug.

Tabel 1. Kornsorternes forekomst i Højskolesangbogen

	17. udgave	18. udgave
Rug	16	14
Hvede	5	6
Byg	5	4
Havre	1	1

Note: Der er kun søgt på kornsorter. Begrebet 'korn' forekommer hyppigt i andre sange.

Figur 1. Jeppe Aakjær (1866-1930) er mere end nogen anden rugens digter: Godt halvdelen af de sange i Højskolesangbogen, hvor rugen omtales, er skrevet af ham. Jeppe Aakjærs "Rugens sange" fra 1907 er et af hans hovedværker og er siden udgivet i utallige udgaver. Han var en socialt engageret forfatter, der kæmpede for bedre forhold for tyendet, og der er historikere, der nævner hans person "Jens Vejmand", som af større betydning for den danske velfærdsstats dannelse end Karl Marx. Maleri af Kristen Nørager Jacobsen Bjerre, 1905. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot. Foto: Det Nationalhistoriske Museum.

Landbruget spiller en mindre rolle i 18. end i 17. udgave; der er derfor faldet tre sange med kornsorter ud, men der er også kommet to nye til. Paul Gerhardts "Gak ud, min sjæl, betragt med flid i denne skønne sommertid Guds underfulde gaver" har været med i både 17. og 18. udgave (nr. 113/304), men der er medtaget et ekstra vers, der indeholder hvede, i 18. udgave.[4] Af de to nye er den ene også en helt ny salme, Hans Anker Jørgensens "Du som gir os liv og gør os glade" (nr. -/76a).[5]

Det er tydeligt, at rugen er helt dominerende – rug er omtalt omkring 50 % mere end alle de andre kornsorter tilsammen. Ses nærmere på sangene, er dette endnu tydeligere. Rug optræder tolv gange alene, mens byg og havre hver især kun optræder én gang alene, og ellers kun som led i opremsninger, f.eks. i "Hvor smiler fager den danske kyst" med linjererne "Sødt gynger byggen sit silkehår, og rugen ånder med sol i sinde, og vinden iler til hvedens bryst".

Havren har sin helt egen sang med "Jeg er havren, jeg har bjælder på" (nr. 344/324), mens byg kun optræder alene i Grundtvigs "Fædrende land! Ved den bølgede strand", hvor vers 5 har stroferne "der kan solstrålen bo, der kan himmelbyg gro" (nr. 157/353); altså ikke i nogen særlig naturalistisk forbindelse. Hvede optræder fire gange alene, men typisk ikke i forbindelse med skildringer af landbomiljøet. Hveden er den bibelske kornsort, og to af forekomsterne er i salmer; den ældste tekst i vort materiale er den tidligere nævnte salme fra 1653 af Paul Gerhardt "Hver hvedemark om gylden høst nu varsler til den gamles trøst" (nr. -/304) og den yngste fra 1982 af Hans Anker Jørgensen i "Du, som gir os liv og gør os glade" med linjen "giv os hvedekornets kraft og mod" (nr. -/76a vers 6).

Nu vil mange henføre rugens hyppige forekomst til Jeppe Aakjærs forkærlighed for rug med bl.a. "Rugens sange", men det er dog langt fra nok som forklaring. Dels er der otte andre forfattere, der nævner rug: N.F.S. Grundtvig, Chr. Richardt, Ludvig Holstein, Johan Skjoldborg, Thøger Larsen, Helge Rode, Johannes V. Jensen og Alex Garff. Dertil kommer, at uden Jeppe Aakjær ville havren helt falde ud, og byg ville miste tre af sine fem sange. Rugens centrale placering er således ikke blot et 'Jeppe Aakjær-fænomen'.

Ser man på tidspunktet for sangens første publicering, så er der jf. tabel 2 ingen store forskelle i rugen og de andre kornsorters forekomst, selv om fænomenet er tydeligst i årtierne omkring det forrige århundredskifte. Det er klart, at perioden 1900-1919 er kornsorternes blomstringsperiode i den danske sangskrivning. Det er en periode, hvor digterne er begyndt at beskrive virkeligheden realistisk, og samtidig en periode, hvor landbruget blomstrer med andels- og husmandsbevægelse og med erhvervets partier Venstre og Det Radikale Venstre som dominerende politiske bevægelser. Denne tidsmæssige blomstring er fælles for rug og de øvrige kornsorter. Hveden synes dog hyppigere i de allernyeste perioder, men ikke i realistiske skildringer af landbolivet.

Figur 2. N.F.S. Grundtvig (1782-1872) har to sange med kornsorter i Højskolesangbogen. Men her er det ikke realistiske skildringer af landbruget, der interesserer, men et religiøst billedsprog. Så er rugen ikke i centrum, men "klinten og hveden" og "himmelbyg". Hveden er de bibelske teksters kornsort, jf. også salmedigteren Paul Gerhardts (1607-1676) bidrag til Højskolesangbogen. Maleri af Carl Christian Constantin Hansen, 1862. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot. Foto: Ole Haupt.

Tabel 2. Kornsorternes forekomst i Højskolesangbogen fordelt efter sangens publiceringstidspunkt.

År for 1. publicering	Sange med rug	Sange med byg, havre eller hvede
-1839	1	2
1840-59	1	1
1860-79	1	0
1880-99	2	0
1900-19	9	4
1920-39	2	3
1940-59	1	2
1960-	0	1

Kilde: Bilag 1. Note: Sange med både rug og andre sorter optræder i begge kolonner. Selv om en kornsort forekommer flere gange i en sang, er sangen kun talt med én gang.

Kornsorterne i andre dele af den danske kulturarv

Det er naturligvis en uoverkommelig opgave at gå den danske kulturarv mere systematisk igennem for forekomst af kornsorter. Men et par indicier for rugens mere generelle dominans skal dog nævnes.

I 1921 forsvarede Søren Hallar en disputats ved Københavns Universitet om "Synselementerne i Naturskildringen hos J. P. Jacobsen".[6] I denne disputats' kapitel 7 behandles planterne; og Søren Hallar har her optalt forekomsten af planter i både J.P. Jacobsens og Steen Steensen Blichers samlede forfatterskaber. Han opremser f.eks. i alfabetisk rækkefølge 146 planter, der forekommer i J.P. Jacobsens forfatterskab, og nævner det antal gange, de optræder. Det er en simpel sag at finde kornsorterne på disse lister. Deres forekomst er anført i tabel 3. Det ses, at også her er rug den klart oftest forekommende kornsort, og af andre af markens planter er det kun kål hos Blicher, der er omtalt oftere. Tabel 3 giver altså helt samme billede som tabel 1. Ser man mere generelt på Hallars lister, kommer rug også pænt ind, kun rose, græs, eg, bøg, lyng, siv, æble, drue og lilje klarer sig bedre, og det er i høj grad planter, der også bliver brugt symbolsk eller billedligt (føjelig som siv, rosenkind, drikker druer, sart som en lilje, osv.).

Tabel 3. Kornsorter og lignende afgrøder i J.P. Jacobsens og Steen Steensen Blichers forfatterskaber.

Afgrøder	Antal forekomster hos J.P. Jacobsen	Antal forekomster hos Steen Steensen Blicher
Byg	0	3
Boghvede	0	3
Havre	5	8
Hvede	3	8
Majs	1	1
Rug	9	12
Kartofler	0	3
Kål (grøn- og hvidkål)	2	18
Roer	0	0
Kløver	1	9

Kilde: Hallar 1921, s. 217-224.

En realistisk beskrivelse af landbruget kom også på dagsordenen i dansk malerkunst omkring 1900. Det i så høj grad, at der i 1907 udbrød den såkaldte "bondemalerstrid" i Politiken. Malerne Gudmund Hentze og ægteparret Slott-Møller angreb kraftigt "bondemalerne", mens folk som Karl Madsen, direktør for Statens Museum for Kunst fra 1911, og fynsmaleren Peter Hansen forsvarede sig, støttet af Johannes V. Jensen og Theodor Philipsen i private breve (se Zahle 1991, s. 81-87, og Sørensen 2007-08).

Striden omfattede 12 kronikker og 6 andre artikler i Politiken i perioden april-juli 1907 samt en række senere offentliggjorte private breve og kommentarer. Striden var ganske skarp. Hentze skriver f.eks.:

> Hvad er det egentlig for karle disse bondemalere? Det er malere for hvem, hver drøm og fantasi er fremmede begreber. Malere der er ganske blottede for både skønhedstrang og skønhedssans. Malere der anser det for ganske ligegyldigt hvad der males, bare det bliver malet efter naturen, og udførelsen er dygtig. Malere med andre ord, der sætter Sybergs fire stykker smørrebrød på en tallerken lige så højt som Saltofts monumentale Danaider (Zahle 1991, s. 82).

Figur 3. Også i malerkunsten er rugen dominerende. Peter Hansen (1868-1928) var en central skikkelse blandt 'fynboerne'; her med "Bølgende rug" fra 1894. 'Fynboernes' realistiske billeder af dansk landbrug gav anledning til "bondemalerstriden" i 1907 med akademiske københavnere, der anså deres stil for landlig og bondsk. De fynske 'bondemalere' blev i striden støttet af jyske forfattere, bl.a. Jeppe Aakjær. Statens Museum for Kunst.

Om fynbomaleren Peter Hansen skriver Hentze:

> Hvad har han fået ud af at opleve det dejlige Italien, han har ikke bragt nogen stil, hverken god eller dårlig med hjem – æselgødning har han sanket – ærligt og redeligt – som hans natur er helt igennem (Zahle 1991, s. 81).

To af de førende "bondemalere", fynboerne Peter Hansen og Fritz Syberg, er beskrevet af Karin Meisl og Grete Zahle. I disse bøger er der flere billeder af kornmarker:

- Fritz Sybergs "Rugmark ved Svanninge", 1887, Statens Museum for Kunst (Meisl 1992, s. 8).
- Fritz Syberg "Rugmark", 1919-36, privat eje (Meisl 1992, s. 28).
- Peter Hansen "Modent Rug", 1891, Fåborg Museum (Zahle 1991, s. 19).
- Peter Hansen "Bølgende Rug", 1894, Statens Museum for Kunst (Zahle 1991, s. 24).

Der er ikke gengivet andre billeder med specificerede kornsorter i de to bøger. Rug har altså også her en særlig plads, og det er værd at bemærke, at tre af disse fire "rug-billeder" er malet før Jeppe Aakjær skrev sin første sang om rug.

I 2007-08 var der på Johannes Larsen Museet og Sofienholm en udstilling om fynbomalerne og de jyske forfattere, se Ipsen (2007-08). Udstillingen fokuserede på den tætte kontakt mellem kredsen af fynske malere (specielt Peter Hansen, Fritz Syberg og Johannes Larsen) og en gruppe jyske forfattere (specielt Johannes V. Jensen, Jeppe Aakjær, Johan Skjoldborg og Thøger Larsen).

Figur 4. En anden af de ledende 'fynboer' var Fritz Syberg (1862-1939), her med maleriet "Rugmark ved Svanninge" fra 1887. Statens Museum for Kunst.

Det blev i kataloget understreget, at disse folk søgte at skildre den konkrete, sete virkelighed:

> Et særegent træk for kredsen var således, at kunstens fokusering på det sansede og oplevede, på det i egentlig forstand sete, afbalanceredes af trangen til at vide besked, således at de etablerede billeder fik en yderligere sandhedskraft i sig. Målet var et direkte forhold mellem de sansede realiteter og den kunstneriske gengivelse og fortolkninger heraf såvel i skrift som i tale (Porsmose 2007-08, s. 15).

På udstillingen og i kataloget er der mange billeder af kornmarker. Med lidt god vilje er der mange af dem, der ligner rugmarker med lange strå og karakteristiske aks, men det er kun tre af dem, hvor kornsorten er angivet i titlen. De er alle malet af Fritz Syberg og er alle i privat eje. Det er to store rugbilleder,

Figur 5. Det var ikke kun fynboerne, der malede rugmarker. Her har sjællænderen L.A. Ring (1854-1933), der tog navn efter hjemstavnen Ring ved Næstved, malet egnens rugmarker i værket "En rugmark ved landsbyen Ring" fra 1887. Statens Museum for Kunst.

som kunstneren har arbejdet på i mange år: "Rugen drær", 1919-36, og "Rugmark med poppelhegn", 1921-36; og så et noget mindre havrebillede: "Høstbillede. Havreneg", 1936. Altså en bekræftelse af rugens dominerende placering og en understregning af, at gruppens mål er at skildre den sete virkelighed.

Kornsorternes betydning i landbruget

Rug har som vist i de foregående afsnit sin helt særlige stilling i den danske kulturarv. Det er en nærliggende hypotese, at dette kan forklares med rugens plads i dansk landbrug. Har rug ikke været en dominerende kornsort på digternes tid? Alle ved, at rug ikke er nogen hovedafgrøde i dag, men hvordan så det ud på Skjoldborgs, Aakjærs, Peter Hansen og Fritz Sybergs tid?

Det er kortlagt i tabel 4, hvor kornsorternes udbredelse er vist for udvalgte år mellem 1861 og i dag. Der findes ingen periode, hvor rug har været den førende kornsort. Indtil mellemkrigstiden var den mest udbredte kornsort havre, og siden krigen har det været byg. Rug spillede en betydningsfuld rolle før første verdenskrig, men altid som en pæn nummer to eller de fleste år nummer tre. Hvede er først kommet til at spille en betydningsfuld rolle i de allerseneste årtier. Med husdyrproduktionens blomstring fra 1880'erne kom blandsæd med byg og havre til at spille en vis rolle. Havre er de seneste årtier faldet helt ud både som ren sæd og i blandinger. Dette skyldes dels, at en hel del af havren blev brugt til hestefoder, der nu er faldet næsten helt ud, dels, at flyvehavre er blevet et frygtet ukrudt, og flyvehavre er svær at skelne fra havre ved ukrudtsbekæmpelse.

Tabel 4. Det dyrkede kornareal fordelt på kornsorter i procent.

Kornsort	1861	1881	1907	1929	1950	2000
Hvede	6,5	5,1	3,6	7,9	6,5	41,3
Rug	22,0	24,2	24,6	11,5	12,1	3,3
Byg	31,9	28,6	20,8	27,8	38,7	48,8
Havre	37,7	36,3	35,9	19,7	21,7	2,9
Blandsæd m.v.	1,9	5,9	15,1	23,1	20,9	3,7
I alt procent	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Samlet kornareal i 1000 ha	950	1108	1123	1334	1278	1500

Kilde: For perioden 1861-1950 Vedel-Petersen 1952, s. 97; for 2000 Danmarks Statistik (2001, tabel 9.1). Note: Blandsæd m.v. er for perioden 1861-1950 typisk blanding af byg og havre, for 2000 er der tale om specielle kornsorter som triticale. Majs m.v. til grønfoder er ikke medtaget. Vedrørende kornsorternes udbredelse se også Ranløv 1942.

Der er altså en tydelig forskel på, hvilke kornsorter der optræder på markerne og i digternes og malernes værker. Det er ikke dansk landbrugs afgrødesammensætning, der er årsag til rugens dominerende position i kulturarven. Den arealmæssigt mest betydningsfulde kornsort i hele perioden før første verdenskrig var altså havre, og havren er i hele *Højskolesangbogen* kun nævnt én gang, og "Jeg er havren…" er skrevet af Jeppe Aakjær, rugens digter frem for nogen.

Men årsagen kunne jo så være, at sammensætningen af kornarealet varierer fra landsdel til landsdel, og at kunstnerne har været prægede af deres egen hjemegn. Derfor er kornarealernes fordeling på sorter i tabel 5 opdelt i Jylland og Øerne. Det fremgår klart, at der er forskel. Rug står stærkere på den magre jord i Jylland, men ikke sådan, at denne sort på noget tidspunk er dominerende der. Hovedforskellen er – specielt i ældre tid – at byg dominerer på Øerne, mens havren og blandsæd med havre dominerer i Jylland.

Tabel 5. Kornarealets procentvise fordeling på kornsorter regionalt.

Kornsort	1881		1910		1950	
	Jylland	Øerne	Jylland	Øerne	Jylland	Øerne
Hvede	1,5	10,4	1,2	6,7	3,8	12,1
Rug	29,0	21,4	28,6	19.3	15,5	6,5
Byg	22,9	40,0	12,9	31,2	32,1	51,0
Havre	46,6	28,3	44,1	25,0	22,3	20,4
Blandsæd	-	-	13,1	17,7	26,7	10,0
I alt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kilde: Falbe-Hansen & Scharling 1887, s. 317; Warming 1913, s. 120; og Vedel-Petersen 1952, s. 100. Note: Blandsæd spillede ikke den store rolle i 1881, jf. tabel 4 og er derfor ikke af Falbe-Hansen & Scharling opført som selvstændig gruppe.

Der er selvfølgelig også forskelle inden for det jyske område. Interessant nok findes hos Solvejg Bjerre et notat fra 1923:

> Vi har kørt Rug og Byg ind d. 14. 9. 23. Paa Jenle har vi i 1923; 90 Traver Havre, 90 Blandkorn, 85 Rug. I alt 265 Traver (foruden Byg) paa ca. 30 Td. Land (Bjerre 2000, s. 19).

Selv på Jeppe Aakjærs hjemgård "Jenle" på Salling var rug altså ikke nogen dominerende kornsort: Her dominerede havre og blandsæd.

Endelig må det huskes, at det langt fra er et jysk fænomen at lade rugen indgå i kunsten. De i forrige afsnit nævnte "Bondemalere" var fynboer, og den første fra *Højskolesangbogen*, der priser rugen, var københavneren Christian Richardt. J.P. Jacobsen, der også blev analyseret i forrige afsnit, stammer nok fra Thisted, men flyttede allerede i 16-års alderen til København for at blive student og er vel aldrig blevet anset for særlig jysk.

Konklusionen må dermed blive, at det ikke er kornsorternes udbredelse, der forklarer rugens dominerende plads i den danske kulturarv.

Figur 6. Malerier af rugmarker hører ikke kun til i årtierne omkring 1900; her er Agnete Therkildsens (1900-1993) "Grøn rug" fra 1939. Agnete Therkildsen malede i sine yngre dage naturalistiske billeder af dyr og landskaber, men blev i 1944 gift med COBRA-maleren Ejler Bille (1910-2004) og bevægede sig herefter i mere abstrakt retning. Statens Museum for Kunst.

Andre forklaringer

En anden mulig forklaring på danske kunstneres præference for rugen kunne da være, at rug har været anset som noget særligt værdifuldt. Moderne økonomer ser værdi som noget, der afspejler sig i priserne, så det kan være naturligt at se på kornpriserne. De er vist i tabel 6. I alle de viste år er hvede dyrere end rug. I de fleste perioder er rug også billigere end byg og i enkelte år endda billigere end havre. Hos Vedel-Petersen (1952) er der anført priser for en del flere år, og der er faktisk enkelte år, hvor rug er dyrest (1939), og en del år, hvor rug er dyrere end hvede. Men det er helt tydeligt i regulerede perioder under første og anden verdenskrig og i årene lige efter krigen. Under begge krige er rug og hvede billigere end byg og havre, men det skyldes utvivlsomt, at brødkornsprisen var mere reguleret end foderkornsprisen. I alle år, hvor priserne afspejler køberes og sælgeres – og dermed markedets vurdering – er hvede altså dyrere end rug. Der er altså intet, der tyder på, at markedet anser rug for særlig værdifuldt.

Tabel 6. Priser på forskellige korntyper opgjort i kr. pr. 100 kg.

År	Hvede	Rug	Byg	Havre
1881-85	16,90	13,42	12,85	12,91
1896-1900	11,94	9,72	10,25	10,59
1911-1914	14,16	13,32	14,15	13,18
1927	20,66	19,87	20,11	18,40
1950	55,40	46,43	50,78	43,54

Kilde: Vedel-Petersen 1952, s. 138. Note: Vedel-Petersen viser tal fra 1881-1950. Her er valgt at vise tal for nogenlunde normale år; i krigsperioderne omkring første og anden verdenskrig har priserne været regulerede og er derfor atypiske. I hele perioden 1940-47 var hvedeprisen således 28,00 og rugprisen 29,00, mens bygprisen i samme periode svingede fra 25,69 i 1940 til 56.33 i 1944. Det er utvivlsomt tegn på en reguleret brødkornspris kombineret med en mere markedsbestemt foderkornspris.

Det kan dog også være af betydning, at rug er anset for noget særligt, fordi det er brødkorn. Det er hvede jo imidlertid også, og byg er anvendt til ædle og vigtige produkter som øl og akvavit. Hallar nævner således, at af de otte gange, hvede nævnes hos Blicher, er de syv gange i forbindelsen "hvedebrød", og heraf seks i forbindelse med "hvedebrødsdage" (se Hallar 1921, s. 222 note 4). Det er yderligere således, at hvedebrød bliver anset for finere end rugbrød, sprogligt markeret ved at hvedebrød betegnes om "fint brød" eller "fransk brød". Det kan

Figur 7. Der er selvfølgelig også malerier med andre kornsorter; her M. (Michael) Therkildsens (1850-1925) "En havremark" fra 1865-1925. Men de andre kornsorter er langt sjældnere. Søger man f.eks. på Statens Museum for Kunsts hjemmeside smk.open på "bygmark", får man ingen henvisninger, men i stedet bemærkningen "mener du rugmark?", og søger man på "bygmarker", er svaret "mener du bymarker?". Statens Museum for Kunst.

have noget at gøre med, at hvedebrøds store udbredelse er et nyere fænomen. Falbe-Hansen & Scharling skriver således i 1887, at hveden "er en vigtig del af Landets Exportartikler", men "der fortæres i Landet selv forholdsvis lidt Hvede" (Falbe-Hansen & Scharling 1887, s. 318).

Der er dog også indikationer, der peger på, at det ikke kun er kunstnerne, men også politikere og eksperter, der har vurderet rug højt. Den politisk fastsatte pris på brødkorn i 1940-47 var således som nævnt 29 kr. for rug og 28 for hvede. Når politikerne skulle fastsætte en "retfærdig" pris uafhængigt af øjeblikkelige markedstendenser, så satte de altså rugprisen højere end hvedeprisen. Falbe-Hansen & Scharling skriver ligeledes:

> Rugen maa blandt de 4 Hovedkornsorter tillægges en særlig Betydning som Landets vigtigste Brødkornsort. I modsætning til Storbritannien, de sydlige europæiske Lande og til dels Mellemtyskland, men ligesom de andre skandinaviske Lande, Rusland, Holland, Nordtyskland og til dels Mellemtyskland, er Danmarks befolkning hovedsagelig rugspisende (Falbe-Hansen & Scharling 1887, s. 324).

Det er dog værd at fastholde, at rugens forekomst i f.eks. *Højskolesangbogen* og hos Fynsmalerne næsten udelukkende henviser til landskabelige værdier: Det er rugen, der "drær", der "gulnes tæt om vig og vange" eller "bølger". Det eneste sted, hvor der tales om forarbejdning, er rug og hvede nævnt parallelt: "Danmarks hvede, Danmarks rug, Dybbøl mølle maler". Det er således tvivlsomt, om digtere og malere bevidst har tænkt på rug som brødkorn.

En mulig forklaring, der også bør nævnes, er, at når den på Øerne dominerende kornsort byg nævnes så sjældent, kan det skyldes, at byg simpelthen betegnes som "korn". Lange (1959) nævner, at byg i dialekt på Bornholm, Møn, Sjælland og delvist på Fyn betegnes "korn". Ligesom "corn" i dag på amerikansk betyder den mest udbredte kornsort, majs, så betød korn på Øerne den dér mest udbredte kornsort, byg, jf. H.C. Andersens eventyr om *Den grimme ælling*: "Kornet stod guult, Havren grøn". Der forekommer dog ikke nogen naturlig forklaring på den skæve fordeling af kornsorterne i kunsten. De forfattere som f.eks. Thøger Larsen, der taler om "korn" i *Højskolesangbogen*, er ikke først og fremmest øboer, og de tænker derfor næppe specifikt på byg.

Der kan nævnes en række andre mindre kvantificerbare forklaringsmuligheder. Nogen finder, at rug har en næsten religiøs klang af den solide bonde og husmand og sammenholdet i landmandsfamilien. Rug kunne være et symbol på den sunde landbokultur. Havre var primært hesteføde, hvede primært for de rige og til fest, mens byg var til øl og grød. Rug var til det sunde dagligdagsbrød; en traditionel og solid dansk nationalspise. Mange malere, forfattere og sang-

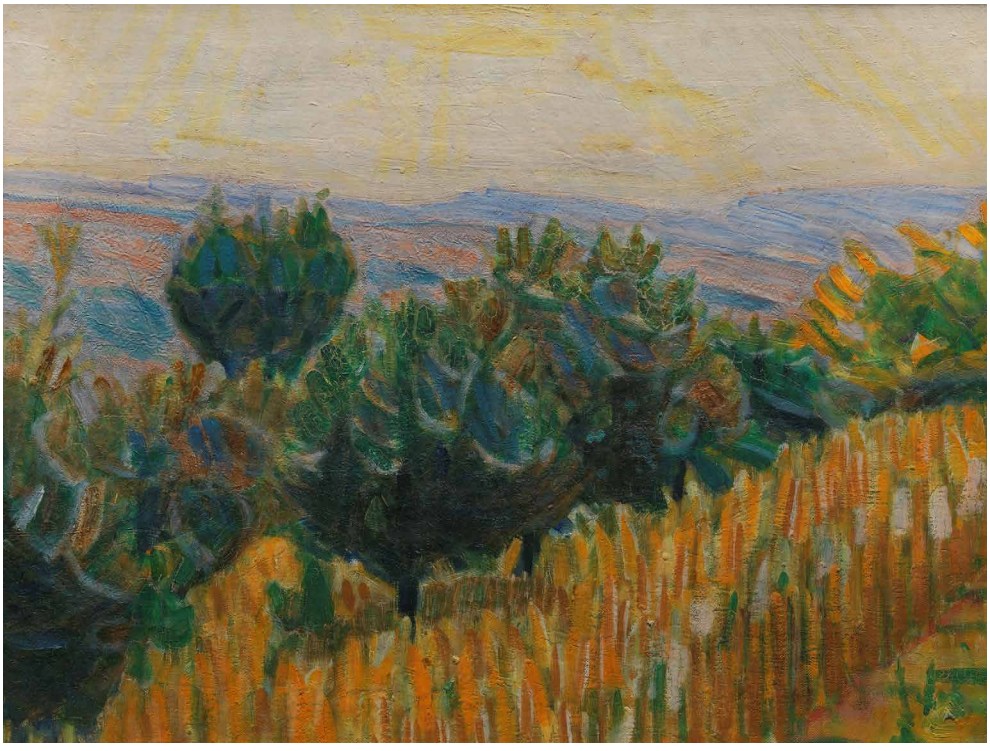

Figur 8. Når det drejer sig om hveden, optræder den som hos forfatterne ofte i forbindelse med bibelske eller udenlandske motiver. Her Niels Larsen Stevns (1864-1941) "Vignen mod lyset. Hvedemark i forgrunden. Villa Linda, Florens" fra 1923. Statens Museum for Kunst.

skrivere i slutningen af 1800-tallet og starten af 1900-tallet havde en forkærlighed for at skildre det hårde, sunde dagligdagsliv på landet; det var rug måske et symbol på. Andre lægger vægt på kornnavnenes lydlige tone og mulighederne for rim. Denne artikel lægger imidlertid vægt på at undersøge mere statistisk testbare forklaringer, og sådanne forklaringer lader sig vanskeligt teste.

Sammenfatning og konklusion

Det er i denne artikel dokumenteret, at rug spiller en helt dominerende rolle i den danske kulturarv, mens de andre kornsorter næsten ingen roller spiller. Dette gælder en bred kreds af digtere og malere.

Dette kan ikke forklares med konkrete faktiske forhold. Rug er ikke den mest udbredte kornsort, det er byg på Øerne og havre i Jylland. Det er heller ikke den mest værdifulde; hvedeprisen ligger systematisk over rugprisen. Rugs rolle som brødkorn kan spille en rolle, men hvede er hele tiden betragtet som en højere rangeret spise end rug, jf. "fint brød" om hvedebrød, og "hvedebrødsdage" om noget særlig festligt.

Det er værd at fremhæve, at de grupper af forfattere og malere, der står i centrum ved skildringerne af kornsorterne (malerne Fritz Syberg og Peter Hansen og forfatterne Jeppe Aakjær, Johan Skjoldborg og Johannes V. Jensen), er folk, der lægger vægt på en realistisk og præcis skildring af den sete virkelighed. Det er ikke et idealiseret landbrug, der skal skildres. Så meget mærkeligere er den store ubalance mellem kornsorternes udbredelse i kunsten og i landbruget. De statistiske analyser bidrager ikke til at løse gåden om, hvorfor rug har fået en så central plads i dansk digtning og malerkunst.

Der kan oplistes en række andre forklaringsmuligheder, der imidlertid er statistisk svære at vurdere. Nogle finder, at rug har en næsten religiøs klang af den solide bonde og husmand og sammenholdet i landmandsfamilien, der skal klare sig under alle forhold. Men hvad vej går kausaliteten? Er det digtningen, der har givet rug en næsten religiøs klang, eller er det den religiøse klang, der er årsag til digtningen. En anden årsag kunne være, at rugbrød er en traditionel og solid dansk nationalspise. Andre lægger vægt på kornnavnenes lydlige tone og mulighederne for rim.

Men den slags er det vanskeligt at måle, så hovedkonklusionen må vel nok blive den forsigtige, at der altid er forskel på den materielle, målelige kultur og på tolkningen af den. Der er mange ting her i verden, man ikke kan måle og forklare. Og hvis man alligevel prøver, så kommer man let galt af sted. Hvis man forsøger, må man i hvert fald ikke være for skråsikker i tolkningen af resultaterne og kun bruge dem med den yderste nænsomhed.

Det er en vigtig historisk-metodemæssig konklusion af denne artikel, at man skal være yderst forsigtig med at bruge kvalitative observationer (som her sangtekster) til at sige noget om kvantitative realiteter (her kornsorternes udbredelse). Fordi et fænomen som f.eks. her rugen omtales ofte i kilderne, er det ikke sikkert, at det faktisk har haft stor udbredelse og en dominerende betydning. Det maner til forsigtighed i de situationer, hvor man ikke har solide kvantitative observationer, og til kritisk sans overfor, hvad kvantitative data faktisk kan sige os, når man har dem.

Litteratur

Bjerre, Solvejg, 1980: *Den hvide rug, den blide rug – Jeppe Aakjær og "Jenle"*. Poul Kristensens Forlag; 4. oplag, 2000. Herning.

Danmarks Statistik, 2001: *Landbruget 2000, statistik om landbruget, gartneri og skovbrug.* Danmarks Statistik. København.
Falbe-Hansen, V. & W. Scharling, 1887: *Danmarks Statistik*, 2. bind. Forlagsbureauet. København. Afsnittene om landbruget i dette lærebogssystem er skrevet af V. Falbe-Hansen og Erhard Frederiksen.
Folkehøjskolens Sangbog, 17. udgave, 1989: Foreningen af folkehøjskoler i Danmark, FFD's Forlag. Odense.
Hallar, Søren, 1921: *Synselementerne i Naturskildringen hos J.P. Jacobsen.* Levin & Munksgaards Forlag. København.
Højskolesangbogen, 18. udgave, 2006, ved Foreningen for folkehøjskoler i Danmark. FFDs Forlag. København.
Ipsen, Marlene Linell, 2007-08: Du danske sommer: Fynbomalerne og de jyske forfattere i samklang. Johannes Larsen Museet & Sophienholm. Kerteminde og Kgs. Lyngby.
Jelved, Marianne & Niels Kærgård, 2008: 'Rugens mysterium', kronik i *Politiken* d. 6. november 2008.
Lange, Johan, 1959: *Ordbog over Danmarks Plantenavne.* Ejner Munksgaards Forlag. København.
Meisl, Karin, 1992: *Bondemaler og baron – Fritz Sybergs liv og billedverden.* Johannes Larsen Museet. Kerteminde.
Porsmose, Erland, 2007-08: 'Danmarks stemmer', I: *Du danske sommer: Fynbomalerne og de jyske forfattere i samklang*, red. Marlene Linell Ipsen. Johannes Larsen Museet & Sophienholm. Kerteminde & Kgs. Lyngby. s. 15-36.
Ranløv, A., 1942: *Korn*, bind I. Alfred Jørgensens Forlag. København.
Sørensen, Kurt Risskov, 2007-08: 'Bondemalerstriden', I: *Du danske sommer: Fynbomalerne og de jyske forfattere i samklang*, red. Marlene Linell Ipsen. Johannes Larsen Museet & Sofienholm). Kerteminde & Kgs. Lyngby. s. 39-46.
Vedel-Petersen, K., 1952: *Danmarks statistik*, 4. udgave. G.E.C. Gads Forlag. København.
Warming, Jens, 1913: *Haandbog i Danmarks Statistik*. G.E.C. Gads Forlag. København.
Zahle, Grete, 1991: *Peter Hansen – hans liv og arbejde.* Fåborg Museum. Fåborg. (Tidligere udgave Gyldendal, 1984)

Summary

The official songbook of the Folk High School movement – known as *Højskolesangbogen*, which recently came out in its 19th edition – is a cornerstone of Danish cultural life, held in the same esteem as the psalm book used in churches. Danes will often start and end a political or cultural meeting by singing a na-

tional or seasonal song together from *Højskolesangbogen*. Given that agriculture has until recently been the main sector in Danish economy, and that arable land still covers more than two thirds of the surface area of Denmark, it is natural that a considerable number of the songs in this songbook deal with life and sentiments in the rural sector. The typical cereals in Danish agriculture, for instance, are frequently mentioned, although the frequency by which each type is cited is very skewed in relation to their prominence in production, and thus rather surprising. Rye is completely dominant, being mentioned sixteen times in the 17th edition of *Højskolesangbogen*, and fourteen times in the 18th edition, whilst wheat is mentioned five and six times respectively, barley five and four times, and oats only once in each edition.

A less systematic and quantitative study of the history of Danish painting reveals the same pattern. Around 1900, a group of painters, sometimes called "the peasant painters", made realistic depictions of rural life, in which rye fields are often seen as the motif whilst other types of cereals are very rarely depicted. When references to wheat – the second most common cereal type in our investigation – are found in literature or art it is often in relation to religious motifs or in depictions of scenes in foreign settings, e.g. paintings by the Danish artist colony in Rome.

There is no simple explanation for these observations. Rye has never been a dominant cereal in Danish agriculture: In 1907, 36 per cent of the surface area used for growing cereals was producing oats, and only 24 per cent rye; in 1929 only 12 per cent was producing rye whilst 28 per cent was producing barley, and 20 per cent oats. Even if the value of each crop is measured by the market price, rye does not seem to have the highest value, as both wheat and barley were sold at higher prices in the whole period from 1896 to 1927.

The article does not have any documented explanation of the described phenomenon, but a main conclusion must be that one should be very careful in using a quantitative indicator from one area as a descriptor of more general phenomena. The frequency at which various cereals are mentioned in literature and art does not tell us much about cereals in agriculture. The real world is complicated, and quantitative indicators must be used very carefully.

Forfatterpræsentationer

Niels Kærgård, født 1942, cand.polit. 1970, ph.d. 1975, dr.polit. 1991, lektor ved Økonomisk Institut, KU 1975-1992, professor i jordbrugspolitik ved Institut for Fødevare- og ressourceøkonomi, KU (tidligere KVL) siden 1993, nu emeritus. Økonomisk vismand 1992-2001 (overvismand 1995-2001). I bestyrelsen for Carlsberg Fondet og Carlsberg A/S 2003-2013 og for Københavns Universitet 2008-2013 og i præsidiet for Videnskabernes Selskab 2008-2013. Har skrevet

disputatsen "Økonomisk Vækst – En økonometrisk analyse af Danmark 1870-1981" (1991) samt en lang række bøger og kapitler i danske og internationale bøger og tidsskrifter, navnlig om økonomisk politik, økonomisk historie og metode samt landbrugsforhold. E-mail: nik@ifro.ku.dk

Marianne Jelved, født 1943, lærereksamen Hellerup Seminarium 1967, cand. pæd. Danmarks Lærerhøjskole 1979. Lærer ved Ny Østensgård Skole i Valby 1967-1975, ved Jyllinge Skole 1975-1989 og desuden timelærer ved Danmarks Lærerhøjskole 1979-1987. Lærerrådsformand Jyllinge Skole 1976-79, fælleslærerrådsformand Gundsø Kommune 1978-1980 og i bestyrelsen for Dansklærerforeningens folkeskolefraktion 1975-87 (1981-87 formand). Medlem af byrådet i Gundsø Kommune 1982-89 (viceborgmester 1982-85). Medlem af Folketinget siden 1987. Politisk leder af de radikale 1990-2007. Økonomiminister 1993-2001, kulturminister 2012-15, 2014-15 også kirkeminister. Har et betydeligt forfatterskab om politiske og pædagogiske emner, bl.a. redaktør af "Meddelelser fra Dansklærerforeningen 1975-1982.

Bilag 1: Kornsorterne i Højskolesangbogen i kronologisk rækkefølge

Forfatter	Publiceringsår	Nummer i 17./18. udgave	Sang (1. Linje)	Citat vedrørende kornsort[2]
Paul Gerhardt[1]	1653	(113)/304	Gak ud, min sjæl, betragt med flid	Hver *hvedemark* om gylden høst (vers 4)
N. F. S. Grundtvig	1815	186/-	Der er et land så kosteligt	Når *hveden* fin i blommeland for klinten går til grund --- end *rugen* gror, og møllen går (vers 5)
Chr. Richardt	1847	337/309	Når egene knoppes	Når *rugen* alt bølger (vers 2)
N. F. S. Grundtvig	1848	157/353	Fædreland! Ved den bølgende strand	dér kan *himmelbyg* gro (vers 5)
Chr. Richardt	1868	313/265	Velkommen, lærkelil!	når *rug* er oven vang (vers 4)
Ludvig Holstein	1895	338/311	Fyldt med blomster blusser æbletræets gren	over *rug*, som dræer (vers 3)
Johan Skjoldborg	1897	309/264	Når vinteren rinder i grøft og i grav	og *rugens* krøllede blade (vers 1)
Jeppe Aakjær	1904	419/323	Se dig ud en sommerdag	*Byg* i skred og bær i blost -- *rugens* dræ med duft af most (vers 1) -- Rugen med det svulne knæ (vers 2)
Jeppe Aakjær	1905	188/367a	Der dukker af disen min fædrene jord	Det bølger af *rug* imod kimingens rand (vers 3)
Jeppe Aakjær	1906	348/-	Jeg lægger mig i læet her ved storrugens fod	Titellinjen (vers 1)
Jeppe Aakjær	1906	420/334	Nu er det længe siden	den kære *rug* kom ind (vers 1-4)

Jeppe Aakjær	1906	189/368	Jeg lagde min gård i den rygende blæst	og vinden, den stryger min *rug* ad dens hår (vers 2) og *byggen* den skyder en alen (vers 3)
Jeppe Aakjær	1906	418/-	Han Ole bor på heden med sand og al forneden	med *rugen* svang og sveden og spergelhøst for *byg* (vers 1)
Jeppe Aakjær	1912	332/290	Han kommer med sommer,	mens af *rugen* det drær (vers 3)
Thøger Larsen	1912	-/322	Se nordenvindens jagen	Den svømmer gennem *rugen* (vers 1)
Jeppe Aakjær	1916	362/468	Som dybest brønd gir altid klarest vand	Endnu en stund, så drær den danske *rug* (vers 3) – - – og *rugen* gulnes tæt om vig og vange (vers 4)
Jeppe Aakjær	1916	344/324	Jeg er havren. Jeg har bjælder på	Jeg er *havren* (vers 2 og 8)
Helge Rode	1920	515/443	Min pige er så lys som rav	og Danmarks gyldne *hvede*. (vers 1)
Helge Rode	1921	166/371	Som en rejselysten flåde	Danmarks *hvede*, Danmarks *rug,* Dybbøl mølle maler (vers 5)
Johannes V. Jensen	1925	170/374	Hvor smiler fager den danske kyst	Sødt gynger *byggen* sit silkehår, og *rugen* ånder med sol i sinde, og vinden iler til *hvedens* bryst (vers 3)
Alex Garff	1949	353/335	Septembers himmel er så blå	Den unge *rug* af mulden gror (vers 1)
Frank Jæger	1953	308/257a	Liden sol i disse uger	Stær og mus og *vinterhvede* (vers 2)
Hans Anker Jørgensen	1982	-/76a	Du, som gir os liv og gør os glade	Giv os *hvedekornets* kraft og mod. (vers 6)

Noter: 1) Denne salme er også med i 17. udgave, men her er verset "Hver hvedemark…" udeladt. 2) I alle tilfælde er versnummeret det samme i de to udgaver.

Noter

1 I perioder i 1990'erne og 2000'erne, hvor vi var henholdsvis økonomisk vismand og økonomiminister, var vi jævnlig ude at holde foredrag sammen, og ved disse lejligheder blev der ofte startet med en sang fra Højskolesangbogen. Der studsede vi over, hvor ofte rugen indgik i sangene, og undersøgte det lidt nærmere. Det resulterede i kronikken "Rugens mysterium" i Politiken den 6. november 2008. Og her under Corona-nedlukningen i 2020 blev der så tid til at gøre materialet færdig til denne artikel.

2 Det første nummer henviser til *Højskolesangbogens* 17. udgave fra 1989 og det andet til 18. udgave fra 2006.

3 Forlaget Højskolerne takkes for at stille et søgbart elektronisk manuskript af Folkehøjskolesangbogen til rådighed og Inger Kærgaard for at foretage søgningen. Der er elektronisk søgt på f.eks. "byg" og derefter manuelt afgjort, hvad der er kornsorten. F.eks. er "himmelbyg" medtaget, mens "bygd" og "bygge" ikke er.

4 Vers 4, "Hver hvedemark om gylden høst", er altså først i 2006 kommet med i *Højskolesangbogen*; verset er også først kommet med i den nyeste udgave af *Salmebogen*.

5 I Højskolesangbogen er der ikke nogen klar opdeling i sange og salmer. Salmerne er dog mest samlet under emnerne "Tro" og "Bibelhistorie". Der er dog også typiske salmer under f.eks. afsnittene "Morgen" og "Aften". Den nye *Kirkesangbog* (1917) kan måske opfattes som et symbol på, at kirkelige kredse har opfattet en for skarp sondring mellem sange og salmer som kunstig. Men salmer sigter typisk mod noget større uden for mennesket, rummer den evangeliske forkyndelse og sigter tit mod brug i gudstjenesten. Kornsorter i salmer vil derfor oftest indeholde et større element af symbolik end i sange.

6 Søren Christian Haller (1887-1950) er en ganske spændende og alsidig person. Han tog skoleembedseksamen i naturhistorie og geografi i 1912 og forsvarede så den i teksten nævnte disputats i 1921. Han analyserede senere forfattere som Tom Kristensen, Jacob Paludan, Leck Fischer, Thøger Larsen og Sophus Clausen. Han søgte at nå frem til mere objektive og delvis naturvidenskabelige kriterier for bedømmelsen af deres værker. Denne metode blev ofte udsat for kritik, men kunne, når den lykkedes bedst, nå frem til overbevisende kritiske analyser. Han skrev selv skuespil, hørespil og en enkelt roman i perioden 1923-44, ofte under pseudonym. I 1940 vandt han førsteprisen i Politikens konkurrence om en Danmarkssang. Han var fra 1914 ansat på Universitetsbiblioteket, fra 1938 som bibliotekar af 1. grad og inspektør for avislæsesalen.

Signe Mellemgaard

"... denne herlige og meget nyttige Videnskab"

– læsning og skrivning som selvteknikker hos Søren Pedersen, Havrebjerg, 1806-38

I de optegnelser, gårdfæsteren Søren Pedersen (f. 1776) fra Havrebjerg ved Slagelse efterlod sig, fylder læsning og skrivning meget. Her – mellem erindringer og optegnelser om gårdens drift, hans familieforhold, soldatertilværelse og meget andet – skriver han om, hvad det at læse og skrive betyder for ham, og vi får både indtryk af, hvad han har læst, og hvordan han har gjort det. For ham er det at læse og skrive både en nyttig kundskab og et moralsk-etisk middel, fordi det er betingelsen for reformeringen af hans landbrug i perioden 1810-38 såvel som et redskab til at arbejde med sit eget selv. Disse 'videnskaber' får vi indtryk af i den tekst, som han på én gang skriver og til dels også skriver om. Denne artikel ser nærmere på Søren Pedersens forhold til det at læse og skrive; og ikke mindst hvordan læsning og skrivning indgår som en slags 'selvteknik'.

At skrive sig selv

Ved sin død i 1839 efterlod gårdfæsteren Søren Pedersen fra landsbyen Havrebjerg nær Slagelse sig en række optegnelser.[1] De synes at være gjort mellem 1806 og 1838 og består af i alt fem bøger, hvis indhold delvis er overlappende – måske fordi Søren Pedersen tænkte sig, at bøgerne kunne blive fordelt til børnene efter sin død, men mere sandsynligt, fordi nogle af dem er forarbejder til andre, bl.a. til den store folioprotokol i læderindbinding, som sammen med en del af en anden læderindbundet lommebog i 1983 blev udgivet af Karen Schousboe under titlen *En fæstebondes liv*. Optegnelserne består af forskellige elementer: Søren Pedersens levnedsbeskrivelse, oversigt over gårdens indtægter og udgifter i de enkelte år, korte beskrivelser af slægtsmedlemmers levnedsløb, beretninger om hændelser på godset Brorupgård, hvorunder Havrebjerg hørte, og begivenheder i den videre verden og endelig en række leveregler henvendt til børnene.

Søren Pedersen blev født i 1776 på en fæstegård i Havrebjerg by som sin fars ældste søn. Gården blev i 1793 flyttet ud til en beliggenhed noget fra byen på vejen mod Krænkerup, og Søren Pedersen beretter i optegnelserne bl.a. om det omfattende arbejde, han som ung dreng – for en stor del på eget initiativ – udførte i den forbindelse. Søren Pedersen var lille af vækst, og først som 24-årig (i 1800) var han høj nok til at blive taget til militæret, og han fortæller om, hvor-

dan han året efter oplevede Slaget på Reden. På grund af Englandskrigene blev soldatertiden lang – i de første syv år var Søren Pedersen hvert år på mønstring en del af sommeren, og i 1807 blev han indkaldt til fast tjeneste, hvor han var, til han blev hjempermitteret i 1810. Han overtog derefter forældrenes arvefæste på gården i Havrebjerg og giftede sig. I optegnelserne kan vi følge, hvordan han i årene efter og frem til kort før sin død reformerede sin fædrene gård til en 'moderne' drevet gård med en række nye afgrøder og nye driftsmetoder, og hvordan han økonomisk konsoliderede sig.

Søren Pedersen giver således mange interessante oplysninger om gårdens drift, sit eget arbejde, soldaterlivet og familien. Men lige så interessant er hans karakteriseringer af sig selv og personer omkring ham og hans overvejelser om sit liv som bonde. I disse overvejelser spiller det at læse og skrive betydelige roller. Søren Pedersen kæder nemlig læsning og skrivning sammen med sin fremgang som bonde, men også med sit moralsk-etiske og refleksive arbejde med sig selv for at forbedre sig som menneske.

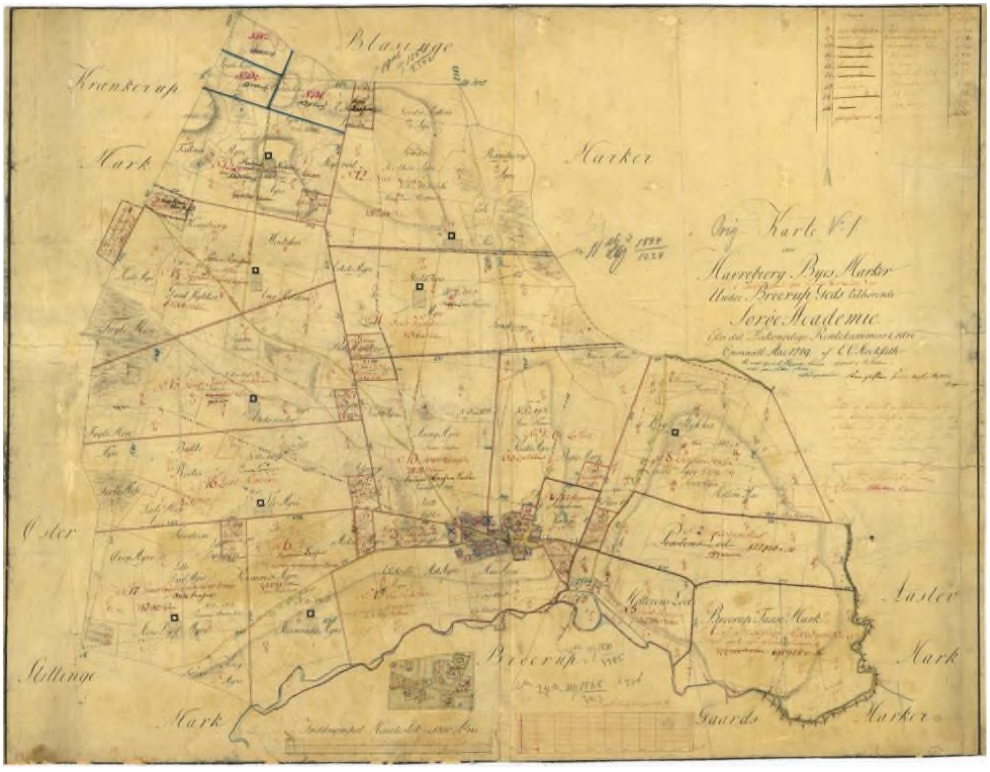

Figur 1. Allerede som ung dreng havde Søren Pedersen arbejdet på sin fædrene – netop udflyttede – gård med at lægge brolægning på gårdsplads og i staldene, sætte stengærder, grave vandingshuller til kreaturerne og grave vand af markerne, og i sine år som bonde (1810-39) forandrede Søren Pedersen gården til en veldreven bedrift efter moderne principper. På kortet over 'Havrebjerg Byes Marker' ses den udflyttede Kragbjerggård på vejen mod Krænkerup nordvest for Havrebjerg. Senere er faderens navn overstreget og erstattet af Søren Pedersens. Den store have syd for gården er tydeligt markeret. Lige så meget som Søren Pedersen elskede at læse og skrive, elskede han at planlægge, arbejde i og få beundrende besøgende i haven. Mod vest ses Fuglemosen, som Søren Pedersen tog fat på at opdyrke, da han overtog gården fra faderen. Udskiftningskort over Havrebjerg Bys jorder 1789, med senere matrikulære tilføjelser; øverst hele ejerlavet, nederst udsnit med Kragbjerggårds jorder. Geodatastyrelsen (https://hkpn.gst.dk/).

Det er et aspekt af det at skrive, som den amerikanske litteratur- og kulturhistoriker Walter Ong hæftede sig ved, når han kaldte skrivning en 'teknologi', som 'hæver bevidstheden', idet den muliggør en distance til det kendte.[2] Denne refleksive funktion ved skrivningen har den franske idehistoriker Michel Foucault også bemærket i forbindelse med de forskellige 'selvteknikker', hvormed individer bearbejder sig selv som subjekter. Det er teknikker, der muliggør en refleksion over selvet, og som har til formål at handle med krop, tanker, sjæl eller adfærd for at ændre sig selv: blive klogere, udødelig, lykkeligere eller perfekt.[3] De er redskaber til selvets konstitution af sig selv, dvs. redskaber til at danne sig selv gennem et aktivt arbejde med selvet.

I modsætning til Ong, som synes at tillægge skrivningen som teknologi universelle egenskaber i selve sin essens uden dog væsentligt at uddybe, hvordan skrivningen 'åbnede psyken for det indre selv',[4] så kredsede Foucault navnlig om selvteknikkerne i antikken og den tidlige kristendom. I denne periode regnede man med, at denne selvkonstitution forudsatte en mester, som kunne befordre arbejdet med selvet, men det var en rolle, som læsningen også kunne have. Senantikkens tekster om selvteknikken havde til formål at få læseren til at sætte spørgsmålstegn ved sig selv som etiske subjekter, og nogle af periodens tænkere så læsning og skrivning som redskaber i dette, altså som en slags selvteknik, der muliggør en refleksion over selvet og selvets opøvelse af det selv. Nedskrivningen af handlinger og tanker ansås således i de senantikke og tidligt kristne asketiske skrifter for et nødvendigt element i arbejdet med sig selv. Det at skrive – i optegnelser eller breve – er ligesom at have en kammerat til at tale med om sig selv, og det muliggør det asketiske arbejde med tankerne, skriver Foucault. Læsningen er en samtalepartner, som hjælper refleksionen frem, mens skrivningen fungerer til at koncentrere tankerne og arbejde med dem. At skrive sig selv eller skrive om sig selv muliggør altså bearbejdelsen af selvet.[5] Selvom Foucault her fokuserer på senantikken, og sammenhængen her er en ganske anden, så åbner Foucaults begreb om 'selvteknik' ikke desto mindre for en analyse af Søren Pedersens optegnelser.

Bønders skrivning og læsning

Søren Pedersens optegnelser er usædvanlige. Gennem dem får vi et enestående indblik i en gårdfæsters liv i den periode, hvor landboreformerne slog igennem og fik betydning i hverdagslivet. Søren Pedersens optegnelser er fyldige og reflekterende – og langt fra de mere nøgterne og lakoniske registreringer af vejr, arbejde og handel, som man finder i samtidige dagbøger, f.eks. hos Lars Nielsen, Stavnsholt, eller Christen Andersen, Nr. Tulstrup.[6] Bjarne Stoklund har i forbindelse med disse skelnet mellem de registrerende dagbøger fra 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet, og de reflekterende sjæledagbøger, som blev ud-

bredt i kølvandet på 1800-tallets vækkelser.[7] Søren Pedersens optegnelser er imidlertid hverken det ene eller det andet. De er hverken blot regnskabsbøger eller nøgterne registreringer af arbejde og vejr eller lever op til sjæledagbogens genrekonventioner. Stoklund skildrer da også Søren Pedersen som en i bund og grund atypisk dagbogsskriver, som på flere måder skilte sig ud,[8] hvilket tydeligvis også var en grundlæggende del af hans egen selvforståelse.

Bøndernes egne skriftlige produkter har med god grund været genstand for betydelig interesse hos etnologer og historikere. Der er ikke mange andre kilder til datidige bønders hverdagsliv fra et indefra-perspektiv. Man har ud fra dagbøgerne rekonstrueret bøndernes sammensatte økonomi, personernes sociale relationer og aktivitetsfelter, og set nærmere på opfattelsen af verden og jeg'et.[9] Også Søren Pedersens optegnelser er studeret med hensyn til familiens og slægtens rolle, forholdet mellem landsby og gods, bondeøkonomiens forandringer, den ideologiske indebyrd af arbejdsomhed, flid, driftighed og sparsommelighed,[10] som nærmer sig en Webersk 'protestantisk etik'[11] og på den måde, Søren Pedersens kropsliggør samtidens patriotiske diskurs.[12]

Søren Pedersens optegnelser er således usædvanlige. De er langt fyldigere og mere reflekterende end andre samtidige dagbøger eller optegnelsesbøger. Og Søren Pedersen selv synes også atypisk med hensyn til sin læsning og skrivning. Han virker til at have været en bonde, der læste overraskende meget, og han kunne skrive og trænede målbevidst denne evne. Hans skrivekundskaber skilte ham i al fald ud fra soldaterkammeraterne. Det var på den baggrund, han i en periode udpegedes til bataljonsskriver, skrev breve hjem for kammeraterne og efter sin hjemkomst blev udpeget som sognefoged. Men måske er hans læse- og skrivekundskaber ikke det mest usædvanlige ved ham.[13]

Skoleloven af 1814 blev længe set som et absolut vendepunkt i historien om den danske landbefolknings kundskaber i læsning og skrivning. Men det er efterhånden lang tid siden, at tidligere tiders meget negative syn på situationen før 1814 blev erstattet af et mere nuanceret. Hvor Elle Jensen i 1945 mente, at skolevæsenet i stavnsbåndstiden var "tarveligt (…) og af en utilladelig slet karakter", og at kun et fåtal kunne læse (selvom situationen trods alt var bedre i Vestjylland), så anslår nyere studier, at stadig flere børn i løbet af 1700-tallet lærte at læse trykte bogstaver – også før slut-1700-tallets forskellige reformforsøg af almueskolen fik effekt – og at de fleste piger og drenge kunne læse i bøger ved 1700-tallets slutning.[14]

En af grundene til det ændrede syn på læse- og skrivekundskaberne i 1700-tallet og omkring år 1800 er, at man i forskningen i højere grad end før skelner mellem læsning og skrivning. Mens de fleste fik en form for undervisning i læsning også før de forskellige private og statslige reformforsøg af almueskolen fra 1780'erne og frem, så lærte kun et fåtal af børnene fra beskedne

kår at skrive.[15] Der gjaldt nemlig en bestemt rækkefølge og et bestemt hierarki i det at lære at læse, skrive og regne. Børnene lærte således først at læse den såkaldte børnelærdom på tryk (dvs. ABC'en, katekismen og Pontoppidans katekismus-forklaring). Senere kunne man så lære at læse håndskrift. Nogle gik så – mod betaling – videre og lærte at skrive og eventuelt regne. Rigtig mange kunne derfor læse uden at skrive, og mens der kun synes at have været ret lille forskel mellem andelen af kvinder og mænd, småkårsfolk og gårdmænd med hensyn til læsekyndighed, så var forskellen, når det kom til skrivning og regning langt større.[16] De geografiske forskelle i læse- og skrivekyndighed kunne være store, ligesom organiseringen af undervisningen vekslede. Der kunne således være forskelle helt ned fra sogn til sogn alt efter indretningen af skolevæsnet på det enkelte sted.[17] Det komplicerer naturligvis også både samtidens og eftertidens vurderinger, at der altså ikke alene var forskel på, om man kunne læse eller skrive, men også på hvor gode og sikre folk var til det.

Bøndernes bøger

Da Elle Jensen i 1945 ville afgøre, ikke blot om 1700-tallets vestjyske bønder kunne læse, men også hvad de læste, baserede han undersøgelsen på skiftemateriale. På et antal vestjyske godser fandt han for perioden 1765-80 bøger i en tredjedel af skifterne – mens han anslår, at det for Jylland som helhed gjaldt for mellem en fjerdedel og en femtedel af dødsboerne. Bøgerne var næsten alle af religiøs karakter.

Skifterne er da også oplagte kilder til viden om bogbesiddelse, men noget tyder på, at bøgerne blev underregistreret. F.eks. er det sandsynligt, som Elle Jensen også bemærker, at de fleste havde en salmebog, men den opfattedes måske enten som tilhørende slægten mere end personen, eller den blev lagt med i kisten. Noget tyder på, at også andre bøger blev underregistreret i skifterne – og at bøger faktisk har været mere udbredt og måske også mere læste end Elle Jensens tal indikerer. Ofte nævnes i mindre velstående skifter blot 'et bundt gamle bøger', 'adskillige bøger' eller lignende, og disse repræsenterer typisk kun en lille pengeværdi. De kom ikke nødvendigvis med i skifterne, og nogle bøger – f.eks. bibler – kan man have opfattet som tilhørende gården snarere end personen. I en stor undersøgelse af situationen i Sunnmøre i Norge har Jostein Fet påvist en øget bogbestand i hjemmene i løbet af 1700-tallet, og han mener ved at sammenligne med andre kilder, at skifterne kun viser toppen af isbjerget. Han kan konstatere, at der i løbet af 1700-tallet kom bøger i næsten alle hjem. Bøgerne var for langt størstedels vedkommende kristelige. Sjældnere var historiske værker, lovbøger mm.[18]

Forholdene på Sjælland har sikkert ikke svaret ganske til dem i Sunnmøre, men måske har bøger alligevel ikke været så sjældne. Formentlig har de mest

almindelige bøger været religiøse skrifter: salmebogen, en huspostil eller lignende, og måske også visse billige tryk. Det synes heller ikke at have været usædvanligt, at de lokale præster lånte bøger ud, og gode biblioteker hos præsterne er da en af de ting, biskoppen kunne hæfte sig ved under visitatsbesøgene.[19]

"De allerbehageligste sysler og forretninger i livet"

I Søren Pedersens optegnelser fylder det at læse og skrive meget. Det er en kær beskæftigelse for ham, som er både nyttig og behagelig – "noget af det behageligste i mit liv og var en føde for mig til megen glæde" (FL: 150). Læsningen og skrivningen har været nyttig for såvel hans daglige og timelige som for hans moralske eller etiske dannelse. De fire optegnelsesbøger, der har selvbiografisk indhold, rummer hver især afsnit om hans skolegang, læsning og skrivning, men også i bøgernes andre afsnit spiller begge dele betydelige roller. Selv i den optegnelsesbog (4), som vedrører begivenheder på Brorupgård og fædrelandet generelt, spiller læsning og skrivning indirekte en rolle: ved siden af udskiftningen af landsbyen, Frihedsstøttens indvielse og Christiansborgs brand er nogle af de begivenheder, han fæstner sig ved, indførelsen af den nye forklaring til katekismen i skolerne (1792) og den nye salmebog (1800).[20] I optegnelsernes tilbageblik bliver de boglige sysler en af de linjer, Søren Pedersen kan rekonstruere gennem sin livshistorie, og den modstand, han møder mod dette undervejs, er med til at strukturere fortællingerne.[21]

Nogle af optegnelserne rummer en del slægtshistoriske og korte biografiske omtaler af familiemedlemmer, som strækker sig tilbage til hans bedste- og oldeforældre og ud til stedbroderens familie på den ene og konens søskendebørn på den anden side. I alle tilfælde er læsekundskab en vigtig del af portrættet eller vurderingen af de enkelte personer, og især kaster det lyset tilbage på forældrenes evne til at sørge for, at børnene kom i skole og fik de fornødne kundskaber. Det er en slags frø, som forældrene planter i børnene, og som siden i voksenalderen forventes at bære frugt. Læsekundskaber udgør derfor en væsentlig del af et anstændigt liv.

Søren Pedersen blev selv bibragt den første undervisning af moderen, som forstod at skønne på læse- og skolekundskaber. Allerede inden den lille Søren begyndte i skole, havde moderen lært ham bogstaver og begyndende læsning og regning, så han kunne komme i gang med at lære at læse katekismen (3: 4). Og Søren kom ellers tidligt i skole: allerede da han var 4 år blev det aftalt med degnen, at Søren kunne følges med den lidt ældre søster i skolen, som lå lige ved den uudflyttede gård, "hvor ieg mere leigede end læste i førstningen, men adligevel lærte ieg med ringe møye det der blev mig foresat og ieg var fra første tid af begavet med stor løst og nemme til at læse" (2,2: §2). At det skete sådan

passer godt med den måde, hvorpå undervisningen normalt var organiseret i skolen på dette tidspunkt: Børnene arbejdede hver for sig med deres egne bøger på det trin, de nu var kommet til, under vejledning og overhøring af læreren. Generelt kom børnene i skole et par år omkring 6-9-årsalderen, og senere igen for at repetere til konfirmationen.[22]

Moderen sørgede for at holde sine børn i skole, øve med dem og overhøre dem hjemme (FL: 50). Som 9-årig kunne Søren Pedersen katekismen og Pontoppidans forklaring, "tillige med en deel salmer og evangelier, men ogsaa kunde desforuden læse færdig og forstaaelig i en hver anden simpel dansk bog" (2,2: 2§), og eftersom Søren trivedes godt med skolearbejdet, talte præsten og degnen med forældrene om, at han skulle videre på latinskolen (FL: 49; 2,2: 2§). Det blev dog ikke til noget, for selvom Søren godt selv (i al fald i tilbageblikket) kunne se en teologisk løbebane for sig (3:89), så mente forældrene ikke, de ville få råd til at understøtte ham og forudså, at han ville få problemer med at få en levevej ud af det. På dette tidspunkt var Søren begyndt at lære at skrive og fik 'begiønt at skrive stavelser og sammenskrift' (5: 8), men ophørte med det, da degnen samtidig flyttede og erstattedes med en mindre dygtig,[23] og Søren begyndte at gøre 'en drengs arbejde' med at vogte kreaturer, tørvearbejde, køre plov m.m. både hjemme og ved hoveri (5: 8; 2,2:§4). Søren Pedersen holdt imidlertid sin læsning ved lige bl.a. ved ind i mellem at komme i skolen, men skrivningen glemte han igen. Selvom forældrene "holt det snart for at være mere skadelig ind gavnlig" (2,2:§4), lykkedes det ham dog at overtale moderen til, at han kunne gå til skrivning hos degnen en vinter mod betaling, og kom så vidt "at ieg kunne saa maadelig læse og skrive et brev" (5: 8). Søren Pedersen blev konfirmeret som 15-årig og kunne da katekismen og Pontoppidans forklaring, "den store bibelske historie" med 104 historier, syv Davids salmer og 61 kirkesalmer, alt uden ad. Præsten mente da også, at konfirmanderne det år var "de lærdeste børn, som han til den tid havde konfirmeret" (2,2:§3).

Billedet med moderen som den, som sørger for børnenes første kundskaber i at læse og regne, gentager sig i beretningerne om hendes øvrige børn. Selv blev hun som barn holdt flittigt i skole af sine forældre "og lærte skikkelig at læse indenad i de dengang brugelige religionsbøger" og var blandt de dygtigste konfirmander, hvad faderen da også fik ros for af præsten (2,1:§4). Både stedbroderen Arved, halvbroderen Christen, søsteren Kirsten og broderen Hans blev undervist af moderen i at 'kende' bogstaver, stave og lægge sammen (2,1:§7-11). Om de tre sidstnævnte bemærker Søren Pedersen, at de var de bedste af deres årgang ved konfirmationen, og som med mylderet af andre personer bemærker han også som en absolut kvalitet hos dem, i hvor høj grad de har evnet at vedligeholde læsningen senere. Det er værd at bemærke, at indlæringen her sker i en bestemt rækkefølge: moderen lærer dem bogstaverne, at stave og læg-

ge sammen. De lærer så i skolen at læse tekster. Skrivningen, som Søren lærer, består i først at skrive bogstaver og senere skrive dem sammen som 'sammenskrift' (5: 8).

Den oplæring i skolekundskaber, som Søren Pedersen og hans søskende fik, står i kontrast til den, som hans kone og hendes søskende modtog. Selvom denne bondefamilie var ret velstående, så fik børnene kun "mådelige christendomskundskaber", en "yderst ringe" eller "simpel undervisning" (2,3: §8-10). Det er det eneste, Søren Pedersen mener at kunne kritisere sine svigerforældre for (5: 20-21) – at de ikke ordentlig lærte børnene at læse, regne og skrive. Han beklager således som et moralsk tab, at hans egen kone ikke kan læse i en bog endsige skrive og regne (FL: 137ff).

Mens Søren Pedersen altså flittigt vedligeholdt sin læsning og heller ikke efter konfirmationen "kastede […sin] bog bag benken eller paa bunden af kisten som det heder" (3: 28), så blev han ikke ved at skrive, og først som soldat fik han lejlighed til at øve sin skrivning og kom så vidt, at andre uden besvær kunne læse hans håndskrift (3: 5; 2:§4). "[…] i mit indqvarterings kammer var ieg uafladeligt beskiæftiget med at læse eller skrive" (3: 30-31). Soldatertiden betød for ham særlige muligheder; ganske vist var soldaterlivet også fuldt af besvær og ubehageligheder og forhindrede ham i at få foden under eget bord på en gård, men den gav ham også mange ledige stunder til at læse og skrive, og ikke mindst fik han pga. aflønningssystemet rede penge mellem hænderne, som han gerne omsatte til bøger og papir. Uden at være i 'krigsstanden' var han derfor aldrig kommet så vidt med læsning og skrivning, mener han. I det hele taget har krigsstanden været med til at danne Søren Pedersen: ikke på en direkte og tilsigtet måde, men ad bagvejen: i krigsstanden er fristelsen til svir, kortspil, lediggang og utugt stor, og han har måttet vælge mellem det dårlige og det gode. For ham har det været en øvelse i at blive det menneske, han gerne ville være, og heri har læsningen og skrivningen spillet centrale roller. Noget lignende har været tilfældet for den yngre broder, som Søren Pedersen overtalte til at øve skrivningen under krigstjenesten. Selvom krigstjenesten satte broderen tilbage økonomisk, så var den også årsag til forædling og refleksion, som sammen med samtalerne med en oplyst foresat gjorde hans sind mere bøjeligt og modtageligt for indtryk (2,1: §12).

Læsningens og skrivningens praksis

Søren Pedersen giver i sine optegnelser en del oplysninger – om end spredte – om hvordan læsningen foregår. "… det var ikkuns faae dage eller aftener ieg ei dog skulle læse eller synge lidt og hvorved ieg ikke alene vedligeholdt min skolelærdom men stedse gik noget fremad her i", fortæller han om tiden mellem skolegangen og konfirmationen (3: 26). Når han ikke arbejdede enten med ting,

han havde fået besked på, eller på eget initiativ med at indføre småændringer på gården, så læste han. Han læste om aftenen, især vinteraftener, afvekslende med småarbejder med tilvirkning af redskaber, at skætte eller hegle hør "og altid mod enden at læse en times tid undertiden at synge et par salmer eller ogsaa et par smukke viser og hermed gled tiden saa behagelig i min ungdom og det lettede ogsaa sindet og giorde tiden behagelig for min elskede moder især som og for mine to søskende" (3: 29). Han læste om aftenen – og "mellemstunder en føye tid om dagen i mine forældres hus" (2,2: §2).

Søren Pedersen læste både højt – for moderen og sine søskende – og stille – for sig selv. Formodentlig har han afpasset læsestoffet efter publikummet, men det fremgår ikke. Men det fremgår, at han læste visse bøger igen og igen og lærte dem udenad, mens noget andet sikkert gør sig gældende med de lånte bøger. Dermed praktiserede Søren Pedersen både en 'intensiv' og en mere 'ekstensiv' læsning.[24]

Læselysten tog stadig mere til, og som ung mand havde Søren Pedersen ofte en bog på sig om dagen, som han kunne læse i under pauser i arbejdet, især i forbindelse med det langtrukne og monotone arbejde med tærskningen (2,2:§2): "Thi det har sielden værret nogen dag, som har gaaet forbie, som jeg jo har havt min bog j haande at læse lidet eller mere udi efter som ieg har havt leilighed til. Saasom naar ieg har tærsket om vinteren paa loen har jeg alletider havt min bog hos mig og ved adskillige andre grove arbeider har ieg mellem stunder læst i min bog medens ieg har hvilet mig osv" (FL: 53). Det fremgår (2,2: §2), at bogen i så tilfælde lå i hans lomme under arbejdet, og til dette må han altså have benyttet bøger i mindre formater, som der også blev væsentlig flere af mod slutningen af 1700-årene.[25] Selvom han, efter den nye degn kom til, ikke skrev så meget, så holdt han dog et skriftligt regnskab over indtægter og udgifter (5: 8) – de få skillinger, han kunne tjene ved forskelligt arbejde, omsatte han nemlig allerede som ganske ung i får, køer og senere kakkelovne, som kunne lejes ud.

Læsningen er også udgangspunkt for samtale. Eller måske er det mest Søren Pedersen, der fører ordet og fortæller om sin læsning: "Men naar jeg faar arbejdet en times tid, saa sætter ieg mig ned at hvile og er ieg da hos andre i arbeide og disse da har løst til at snakke med mig saa giør ieg det gierne især dersom disse har løst og forstand til at talle med mig om *naturen*, som daglig viser sig saa skiøn jsær for landmanden. Saa og om alle slags kreatur og de mangfoldige rige, skiønne vexter med plantning og dyrkning, som af alt er mig saa meget behagelig saa og om en og anden nyttig indretning med jorden, gaarden, have, kreatur og saavidere. Dette er mine behageligste talle maader med mine arbeids brødre, og hvis disse som ofte af de fattige arbejdere paa landet ere tungsindige eller misfornøyeede over et eller andet…", så opmuntrer og

trøster Søren Pedersen dem. Og råder dem i alle måder til det bedste, herunder til nøjsomhed og taknemmelighed mod konge, regering og Gud – noget som han ganske vist er blevet kritiseret for som hykler og skinhellig (FL: 61-62).

Læsningen og skrivningen er nemlig også en kampscene. Både hans læsning og skrivning mødes af 'avindsmend', som misunder ham de fordele, kundskaberne giver ham, og også som barn i hjemmet møder han modstand mod begge dele. Han fik nemlig især af sin far utak for "den megen vedholdende læsning baade dag og aften saanart ieg var hiemme og om morgenen tilig saa snar ieg ved dagen kunne see stod ieg op og hen ved Vinuderne for at see at læse, og da mine forældre som af dagens arbejder vare her i deres sidste søvn i dagningen her af bleve opvognede lod ilde [hylede, jamrede] med mig at ieg skulle blive i sengen til andre folk stod op. Saa kunne ieg jo siden om dagen læse så meget ieg vilde" (2,2: 2§). Men snart er læsningen ikke kun generende, "men mellem stunder kiededes mine forældre ved min megen læsning og sagde ieg skulle holde op og […] at de befrygtede at min forstand skulle lide tab herved" (2,2: 2§).

At det kunne regnes for tidspilde at læse og skrive, er Søren Pedersen meget bevidst om. Faderen havde allerede, da Søren var dreng, klaget over, at han læste og ikke arbejdede nok. Selv bedyrer han, at han kun har læst i ledige stunder, hvor han alligevel ikke kunne arbejde: aftener og helligdage, ligesom skrivningen har været forvist hertil. Og at de penge, han har anvendt på skrivepapir og blæk, er en form for investering, som har kunnet gavne ham senere. I levereglerne for børnene (3) opfordrer han dem da også til at læse og skrive: de skal blive ved at læse selv efter konfirmationen – heri kan de tage faderens eksempel. Han vil have dem til at udvikle deres 'forstandsbegreber' ved bedre at forstå 'troeslærdommen', "som også mangen en skiøn naturvidenskab og deslige herlige forstands øvelser og hertil kommer ogsaa denne før høipriselige videnskab med din pen i haand at øve dig med regning og skrivning over hvad dig løster. Ogsaa heri har de mit eksempel de kan agte på" (3: 85-86). Især det at føre regnskab "med samme nøjagtighed" håber han, børnene vil lægge sig efter (f.eks. 5: §5).

Bøger: læste, lånte og indkøbte

De bøger, som Søren Pedersen læste i forbindelse med skolegangen (katekismen, den pontoppidanske katekismusforklaring, bibelhistorien, salmerne) havde alle et klart religiøst sigte. Søren Pedersen fortæller også, at da han var ca. 10 år, forærede præsten en bibel til gården som belønning for hans gode skolearbejde. Men han fortæller også, at han efter sin konfirmation lånte flere bøger af præsten og "vor senere i aaret 1802 her ansatte efter det nye skolevæsensindretning skolelærer og kirkesanger Trustrup". Det var vigtige bøger – også

"af de ædlere videnskabs skrifters saasom geographie med landkortene, astronomie med kobere, mathematic og mange skiønne ja vidt omfattende historiske skrifter, naturhistorien ia mange og som de nyttigste for mig efter min stand landlige skrifter og aviserne" (5: 3), og senere har Søren Pedersen købt sig "flere smaae skrifter og bøger om landbruget" og indrettet sine ting efter dem (3: 73). Et andet sted nævnes den samme emnekreds, og de sidste præciseres som "fornemmelig adskillige smukke bøger om jordbehandlingen med have, ager og eng, hørens [?] og plantnings anvendelse mm", som han flittigt har læst og 'øvet' sig i (2,2: §3).

Det lyder næsten som et ekko af tidens skolereformatorer, når Søren Pedersen et sted konstaterer, at "indskiøn at religions læsningen stedse har havt den største ynde for mig, saa har jeg det stedse fundet stor behag i andre verslige videnskaber som jeg flittig har øvet mig udi og disse bøger" har præsten og skolelæreren lånt ham. De har tilbudt at låne ham så mange bøger, som han kan nå at læse, og de forstår at udvælge dem, så de er tydelige og forståelige. Igen peger han på bøger om "naturlige ting, saasom natur læren, naturhistorien, den store almindelig verdens historie og nogle skiønne eksempels bøger, der paa det kraftigste opmuntrer til flittighed, sparsomelighed og sædelighed i mange maader m.f.dl. bøger, som har giort det herligste indtryk hos mig" (FL: 53). Det er altså især bøger om de 'naturlige og verslige videnskaber', han har lånt sig til, men han har ofte gentaget læsningen i læsebog og salmebog, og da den pontoppidanske katekismusforklaring i 1792 blev erstattet af biskop Balles lærebog i skolerne, sørgede han for at anskaffe sig denne sammen med den nye salmebog, som kom år 1800. Begge dele har han lært sig så godt, at han ville kunne svare lige så godt for sig, som dem der konfirmeres efter disse! (2,2:3§).

Krigstjenesten gav som allerede nævnt også muligheder for at købe bøger, fordi han her blev aflønnet kontant. Af hans regnskaber for denne periode fremgår, at han 1809 købte bøger for 7 rigsdaler (FL: 123) – året efter otte trykte bøger (4: regnskabet for 1810, upag.). I et tilbageblik opregner han indboet efter det første år med gården, og her nævnes en bogramme og en del hel trykte bøger og skrivebøger "mig kiere" vurderet til hele 15 rigsdaler (FL: 252) – det må være dem, han et andet sted omtaler som "min lille bogsamling der siden har forskaffet mig saa mangen en behagelig stund" (3: 33). Det fremgår dog ikke af lommebøgerne, hvilke han indkøbte, andet end at han har skaffet sig en del små skrifter om landbrug (f.eks.: 3: 71), og at han undervejs nævner Mansas *havekatekismus* (FL: 66). I regnskabet for 1813 figurerer Abildgaards *Qvæglæge* som udgift for 2 rigsdaler og 4 mark (FL: 182), ligesom regnskaberne også viser, at han hyppigt købte skrivepapir, blæk og almanakker, og fra o. 1820 også aviser. I 1830 blev der købt skolebøger til børnene, ligesom han flere gange

indkøbte salmebøger til dem. Det blev dog ikke til de helt store indkøb af bøger, efter at han overtog gården.[26]

Bøger og landboreform

For Søren Pedersen er læsningen og skrivningen midler til både at forbedre hans timelige vel og forbedre sig selv. Bøgerne lærer ham nemlig "mange nyttige ting og videnskaber som i sin tid kand komme mig til baade [dvs. gavn]" (FL:53), noterer han under krigstjenesten, hvor han fik lejlighed til at læse og lægge planer. Allerede under sin soldatertid lagde Søren Pedersen nemlig tydeligvis planer for gården derhjemme. I sin tid ville faderen ikke lade Søren eksperimentere med sædskifte, opdyrke ny jord eller bruge tid på haven, og gårdens drift blev dermed ved det "gamle og simple" (5:9), men nu havde Søren Pedersen tid til at lægge en plan, som skulle realiseres, når han kom tilbage. Så skulle verden se frugterne af al denne indsamlede viden (bl.a. FL:124).

Det var nu ikke kun gennem læsning, at krigstjenesten kunne give inspiration til gårdens reform. Når han var på farten mellem f.eks. Helsingør og København, kunne Søren Pedersen se en "mengde" af landlige skønheder med deres plantager, haver, frugttræer og skønne agre, og mens han var indkvarteret hos en bonde på Amager, kunne han på første hånd følge med i amagerbøndernes ager- og havebrug (5: 12-13; 2,2: §9; FL: 124). "[J]eg saa aldrig noget smugt velindrettet og vedligholdt sted, aldrig en skiøn anlagt plantering og velbeplantet have, aldrig en veldyrket frugtbær og skiøn ager uden at ieg betragtede disse med det henrøgede og glade tanke engang for mig selv at see saant udført og indrettet hos mig alt efter som skiebnen engang vilde forunde mig evne og leilighed til" (5: 13), og han fortæller også ved en enkelt lejlighed, at han aldrig er gået forbi disse steder uden at gå ind for at forhøre sig om det hos folkene på gården – og tænke over, hvordan det kunne blive udført og indrettet på den fædrene gård (2,2: §9).

Planen for reformen af gården rummede det, som Søren Pedersen havde kunnet læse sig til var god landøkonomi, og i løbet af de første år på gården omlagde han driften til vekseldrift, opdyrkede en del af mosen, afvandede, indførte sommerstaldfodring og sommerbrak, gav sig i kast med kartoffelavl og dyrkede "haveprodukter" til salg – alt sammen noget, som han tilskrev sin læsning, for uden "disse herlige kilder" havde han næppe opnået sit mål (3: 72). Som middel hertil lykkedes det ham også at få en præmie af Landhusholdningsselskabet, som fungerede som en støtte til indførelsen af driftsplanen med en årlig ydelse i fem år – en slags halvstatslig støtte til driftsomlægning. I årene derefter synes han selv at erfare, hvordan disse ændringer havde givet ham en tålelig velstand (FL: 150), og vi kan følge velstandsstigningen i regnskaberne, hvor der over årene synes at være kommet mere luft og mulighed for

at investere i gårdens drift. Dermed havde han efter eget udsagn tjent sin fødeegn til nytte, og selvom han også var blevet offer for misundelse (3: 7), så var hans bedrift blevet et eksempel til efterfølgelse, og der kom besøgende for at se hans humleavl og få rødder til udplantning (3: 52).

Læsning og skrivning som middel til at hæve sig selv

Selvom det ligger fast, at datiden skelnede mellem det at kunne læse trykte tekster og skrive selv, og Søren Pedersen ofte behandler de to 'videnskaber' i hver deres kapitler i optegnelserne, så er der alligevel forbindelser mellem de to ting. For ham betyder læsningen, at han får øvelse i at 'bogstavere' (FL: 56), og hans lommebøger viser tydeligt, at han kender til trykte teksters – ikke mindst opbyggelig litteraturs – genremæssige form og struktur. Noget tyder også på, at han ikke bare læser bøgerne, men tager noter til dem eller på anden måde bearbejder dem, som når han som citeret ovenfor har 'læst og øvet' sig i de smukke bøger om landbruget. Han ligestiller da også læsning og skrivning som redskaber til at hæve sig selv i flere henseender. Begge dele kan bruges til forbedringer, men typisk nok er det Søren Pedersen magtpåliggende at vise, at læsningen og skrivningen ikke har kostet ret meget i tid og penge: tiden, han brugte på disse ting, var kun vinteraftenener og helligdage – og de små pauser i det hårde arbejde, som han kunne udnytte ved altid at have en bog i lommen. Men både læsning og skrivning har givet fremgang (FL: 150). I levereglerne til børnene (3: 85-86) betoner han da også, at det er vigtigt at vedligeholde det lærte. Når man udnytter de lange vinteraftener og søndag efter middag, så går tiden ikke fra arbejdet, og der er tid nok til, at man endog kan 'forfremmes heri'.[27]

Det er karakteristisk for Søren Pedersen, at han søger at gøre fordele og ulemper op i en slags regnskab: læsningen og skrivningen har kunnet betale sig – udgifterne i tid og penge har været langt færre end indtægterne. På tilsvarende måde kan soldaterlivet gøres op: krigstjenesten er en alvorlig byrde for Søren Pedersen og hans bror såvel som andre af bondestanden, både økonomisk og med hensyn til de farefulde laster. Men der er også fordele, som kan veje det op: man lærer at sætte pris på det gode, man har hjemme, man kan tilegne sig indsigter vedrørende standens virkelige forædling og forbedring, og man får også en mulighed for at spare noget af lønnen op. For ham bliver krigstjenesten altså en slags investering.

Fra sine tidlige år førte Søren Pedersen tilsyneladende en regnskabsbog, og denne fortsætter han livet ud, ligesom han også stærkt opfordrer sine efterkommere til at gøre. Heri vil de kunne se, hvilke af de ting, de har beskæftiget sig med, der har været det værd, og hvilke ikke. Det gælder både for gården som helhed og for landbokvinden, som passende kunne føre en sådan regn-

skabsbog for sin husholdning – evt. på en tavle og så søndag eftermiddag indskrive det i sin lille bog – hvor meget hun har forfærdiget af linned, hvad hun sælger af smør og andre varer og giver i løn. Han mener også at vide, at nytten af disse regnskabsbøger er en af de vigtige grunde til, at der lægges så meget vægt på i almueskolerne (efter anordningen af 1806 og loven af 1814) at lære ungdommen at skrive og regne. Det er efter hans mening en både morsom og nyttig beskæftigelse (3:75-76) – men altså en teknik, som han også bruger til at gøre andre typer af fordele og ulemper op.

Allerede som soldat synes Søren Pedersen at have haft en klar ide om, at han skiller sig ud fra kammeraterne: mens de er forvildede, forfaldne til druk og ladhed, så er han orienteret mod sin fremtid, sin egen dygtiggørelse og forbedring (2,2:§9). Frem for de andre, som færdes følelsesløse omkring, vil han agte på alt, hvad der foregår: han er vågen, tænksom: "en af de sielne bønder i flere henseender" (2,4: 179) og et eksempel for andre, og han er blevet det ved hjælp af sin skrivning og læsning. Skrivningen er da også et af de områder, han kan være et eksempel for andre på, og han håber, hans tekst kan i sig selv fungere som en af de 'eksempelsbøger' – dvs. små underholdende historier med eksempler på konsekvenserne af god eller slet levevis – som han holdt så meget af at læse.

Når Søren Pedersen opfatter sig som en usædvanlig bonde, så rummer det en klar standsbevidsthed: bonden lever med sin simple føde, simple bolig, naturlige appetit, og de timelige og åndelige forbedringer, han vil opnå, handler om at være duelig i bondestanden – "sit ikke ubetydelige kalds arbejde", hvortil oplysning er vigtig. Derfor har den faderlige regering da også sørget for almueskoler, læreruddannelse og nye skolebøger; det vil få herlige frugter (3: 71-72). Gennem læsningen har Søren Pedersen kunnet gøre sig til et "nyttigt lem i staten" (5: 7), den har hævet ham over standens mange fordomme – måske var han ligefrem Guds redskab til at udrette noget godt blandt de mindre oplyste af i sin stand. Helt i tråd med tidens patriotiske diskurs ser han sit eget forbedrede agerbrug og kartoffelavl som selve den 'dåd', der forbinder den ædle "landsfaderlige regiering" med sine "tro og taknemmelige undersaatter" (3: 56).

Læsning, skrivning og selvforholdet

I forbindelse med skrivningen som et redskab i selvteknikken beskriver Foucault, hvordan optegnelser og brevskrivning for senantikkens forfattere begge kunne være en måde at konstituere sig selv som subjekt gennem at skrive sig selv. I begge tilfælde er det skrevne rettet mod andre eller kan tjene som grundmateriale for tekster, man henvender til andre. Men i begge tilfælde er de også henvendt til en selv, for som Foucault citerer en af disse forfattere for at mene, så hører man jo også selv det, man siger, når man siger noget. Skrivningen øver

altså en indflydelse på afsenderen, lige såvel som på modtageren. I den forstand har sjælen altid i sit arbejde med sig selv brug for andre; det er en måde at åbne afsenderen for hans introspektion af sig selv.

I de tidlig-kristne skrifter var det at skrive sig selv forbundet med bodspraksis og bekendelse og til muligheden for forbedring. Det er da også åbenlyst, at der for Søren Pedersen er noget religiøst knyttet til selve teknologien at læse og skrive, når han f.eks. taler om "denne herlige himmelske gave, haandskrivningen" (3:5). Selve den teknologiske kunnen muliggør en forbindelse til et religiøst univers, og det er da også Søren Pedersens håb, at det skrift, som er produktet af hans skrivning, dvs. lommebogen og optegnelserne i det hele taget, ligesom hans andre foretagender kan virke til Guds "navns forherligelse, til varsomhed og nøyagtighed for mig selv i ald min vandel og foretagender, og til mine læseres og medbrødres forbedring saaledes at de her af maatte tage eksempel og advarsel til at efterligne det nyttige og flye det skadelige som i dette lidet skrift forefindes"(2,2: §1).

Skrivningen har muliggjort et arbejde med selvet, som er moralsk-etisk og religiøst. Han beretter, at han "uagtet mine mange haande arbejder, næsten daglig og saa ofte som muligt øver mig i de bogelige videnskaber ved læsning", og at de vejledninger, som "de mange haande skiønne bogelige skrifter giver sine læsere og min øvelse i denne skiønne videnskab at skrive haver ogsaa hidtil bidraget noget til denne min hidtil vedholdende flittighed, sparsommelighed og gudsfrygt og jeg venter at den ogsaa herefter skal vorde mig til nytte og fornøyelse" (2,3: §10). Læsningen og skrivningen har altså øvet Søren Pedersen i sparsommelighed og flid – og som vi så ovenfor en særlig form for tidsøkonomi. Men de har også hjulpet ham med at skelne mellem godt og dårligt; bøgerne har lært ham at afsky det rå og slette, og søge dyd og retskaffenhed, og han håber til stadighed at gå fremad i "dyd og velskaffenhed og hvortil læsningen og skrivningen ere meget gode hielpemidler naar samme bliver paa den rette maade anvendt" (2,2: §4). Det er således læsningen, der har fået ham til at erkende sine fejl – han var tidligere selvklog og trættekær, men har nu indset disse fejl (FL: 113). Det synes også forbundet med læsning og skrivning, at broderen Hans i krigstjenesten har "alvorlig erkient sin egen svaghed eller sit eget intet, der ere de rette begiøndeles grunde for mennesket til at hæve sig frem til nogen fuldkommenhed i verden" (2,1: §11).

Læsning og skrivning som selvteknikker hos Søren Pedersen, Havrebjerg, 1806-38

Denne artikel har fokuseret på, hvordan læsning og skrivning indgår som midler til at bearbejde både landbrugsdriften og selvet i Søren Pedersens optegnelser 1806-38. Kraftigt inspireret af læsning af både religiøse og verdslige skrif-

ter satte Søren Pedersen sig for ikke alene at reformere sin fædrene gård, men også sit eget selv. Han så læsning og skrivning som vigtige midler i denne forbedring: han kunne få væsentlig viden og 'øve sig' på denne viden om landbrugsdrift, men også arbejde med bestemte karaktertræk hos sig selv som han ville fremme eller modarbejde. Således så han, hvordan læsning og skrivning havde befordret hans flid, sparsommelighed, dyd og retskaffenhed, og svækket hans tidligere så udtalte selvklogskab og trættekærhed. Gennem hele sit voksne liv førte han regnskab, og tankegangen at måle udgifter og indtægter mod hinanden brugte han også på andre dele af livet. Anvendt på læsning og skrivning var han ikke i tvivl: det, man vandt ved at læse og skrive, var langt større end de udgifter, man havde til det i tid og penge. Når læsning og skrivning som en 'selvteknik' var væsentlige midler til forbedringen af selvet, var det ikke underligt, at Søren Pedersen så dem som 'herlige', 'meget nyttige', men også gudgivne gaver, og som gaver, som skulle bruges til Guds helligholdelse. Søren Pedersen summerer selv op således:

"Og nu saavidt som ieg hertil har vist er det klart at ieg haver havt en udmærket Løst snart meere ind nogen vilde Troe der ikke har kient mig i min Ungdom og denne forenet med god Nemme har været aarsag til at ieg er kommet betydeligt vidt frem i Læsningen efter min Stand og Stræber stedse med megen Attraad under velholdende flid med hjertets opløftelse til Gud, at forfremmes alt meere og meere her i saasom ieg udi samme finder en næring baade for mit legeme som fornemmelig min himmelske siele føde som stedse metter mig ved glæde, nøysomhed og velbehag. Og samme har været det middel i Guds haand til at danne og forberede mig til alt det gode som indtil denne dag er udført af mig og ieg tør næsten med vished paastaae at ieg ved Guds indvirkning har min læsning at takke for alt det gode som er ved mig og fuldført af mig indtil denne Dag" (2,2: §3).

Litteratur:

Appel, Charlotte, 2020: "Læse- og skrivekyndighed før 1800". I: H.G. Jacobsen, B. Jørgensen, B. Jacobsen m.fl. (red.) *Dansk Sproghistorie* bd 4. Aarhus Universitetsforlag, s. 249-275.

Appel, Charlotte, 1995: "»Kunne læse udi Bøger prent«. Om læsefærdighed og læsning i 1600-tallets landbosamfund". I: *Bol og by* årg. 11:2, s. 18-49.

Appel, Charlotte og Morten Fink-Jensen, 2013: *Da læreren holdt skole. Tiden før 1780, Dansk skolehistorie* bd 1. Aarhus Universitetsforlag, 2013.

Damsholt, Tine, 2002: "Peasant, Soldier and Subject – Military Service and Patriotic Discourse in Danish Peasant Writings". I: K.-J. Lorenzen-Schmidt & B. Poulsen (red) *Writing Peasants*. Landbohistorisk Selskab, s. 98-115.

Elle Jensen, F., 1945: "Vestjydsk Bondelæsning i Stavnsbåndstiden". I: *Historie / Jyske Samlinger* 5 s. 251-261. https://tidsskrift.dk/historiejyskesamling/article/view/36965
Fet, Jostein, 2003: *Skrivande bønder. Skriftkultur på Nord-Vestlandet 1600-1850*. Samlaget, Oslo.
Fet, Jostein, 1995: *Lesande bønder. Litterær kultur i norkske allmugesamfunn før 1840*. Universitetsforlaget, Oslo.
Foucault, Michel, 1988: "The Political Technologies of Individuals". I: L. Martin, H. Gutman & P. Hutton (red): *Technologies of the Self*. University of Massachusetts, Amherst, s. 145-162.
Foucault, Michel, 1995: "At skrive sig selv". I: N. Brügger, K.O. Eliassen & J.E. Kristensen (red): *Foucaults masker*, Modtryk, Aarhus, s. 187-199.
Foucault, Michel, 2004a (1984): *Brugen af nydelserne*, *'Seksualitetens historie'* 2. Det lille forlag, Frederiksberg.
Foucault, Michel, 2004b (1984): *Omsorgen for sig selv*. *Seksualitetens historie'* 3. Det lille forlag, Frederiksberg.
Gormsen, Gudrun, 1984: *Hedebonden. Studier i gårdmand Peder Knudsens dagbog 1829-1857*. Etnologisk Forum, Odense.
Holmgaard, Jens (udg.), 1969: *Christen Andersens Dagbog 1786-1797*. Landbohistorisk Selskab.
Holtse, Lisbet, 1989: *En fynsk hjulmagers dagbog.* Landbohistorisk Selskab.
Kayser Nielsen, Niels, 2007: "Oplysning i Norden – et pragmatisk, statsligt og folkeligt anliggende". I: O. Høiris & T. Ledet (red.) *Oplysningens verden – ide, historie, videnskab og kunst*. Aarhus Universitetsforlag, s. 343-359.
Larsen, Christian (udg.), 2002: *Biskop Balles Visitatsindberetninger 1783-1793*. Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, København.
Larsen, Christian, Erik Nørr og Pernille Sonne, 2013: *Da skolen tog form. 1780-1850*, *Dansk skolehistorie* bd. 2. Aarhus Universitetsforlag.
Larsson, B. og Janken Myrdal, 1995: *Peasant Diaries as a Source for the History of Mentality*. Nordiska Museet, Stockholm.
Liljewall, Britt, 2002: "'Self-written Lives' or Why did Peasants Write Autobiographies?". I: K.-J. Lorenzen-Schmidt & B. Poulsen (red.) *Writing Peasants*. Landbohistorisk Selskab, s. 210-238.
Lorenzen-Schmidt, K.-J. & B. Poulsen, 2002 (red.): *Writing Peasants.* Landbohistorisk Selskab.
Ong, Walter, 2002 (1982): Orality and Literacy. Methuen & co. London/New York.
Outram, Dorinda, 2005 (1995): *The Englightenment*. Cambridge U.P..
Poulsen, Bjørn, 1994: "Om 1600-tallets bønder og deres syn på verden – en læsning af 2 bondedagbøger". I: *Fortid og nutid* 1. https://tidsskrift.dk/fortidognutid/article/view/74630

Raffnsøe, S., M. Thaning & M. Gudmand-Høyers, 2016: "The Practices of the Self". I: samme: *Michel Foucault: A Research Companion.* Palgrave Macmillan, s. 368-425.
Rasmussen, Jørgen Dieckmann (udg.), 1978: *Sognefoged i Stavnsholt, Lars Nielsens dagbog (1771) 1789-1794.* Landbohistorisk Selskab.
Schousboe, Karen, 1980: "Om bondedagbøger og -regnskaber". I: K. Schousboe & B. Stoklund (red): *Bondedagbøger – kilder til dagliglivets historie*. Etnologisk Forum & Landbohistorisk Selskab, Brede, s. 9-14.
Schousboe, Karen 1983: *En fæstebondes liv. Erindringer og optegnelser af gårdfæster og sognefoged Søren Pedersen, Havrebjerg*. Landbohistorisk Selskab, Odense.
Stoklund, Bjarne 1980: "1800-årenes bondedagbøger". I: K. Schousboe & B. Stoklund (red): *Bondedagbøger – kilder til dagliglivets historie*. Etnologisk Forum & Landbohistorisk Selskab, Brede, s. 15-32.
Stoklund, Bjarne 2003: "Dagbogen, almanakken og uret – symptomer på tidsdisciplinering?" I: *Tingenes kulturhistorie.* Museum Tusculanums Forlag, København, 2003, s. 215-228.

Forfatterpræsentation

Signe Mellemgaard, f. 1964, er etnolog og lektor ved Saxo-Instituttet ved Københavns Universitet. Hun forsker navnlig i forskellige aspekter af naturens kulturhistorie: naturhistorisk samlingshistorie, naturhistorisk læsning og naturhistoriske praksisser især i perioden 1780-1807, ligesom hun også har publiceret om forskellige aspekter af etnologiens teori og metode. Af relevans for denne artikel er bl.a. artiklen: Naturhistorie som delt, cirkuleret, transformeret og anvendt viden" i: Kulturstudier #2/2019 http://tidsskriftetkulturstudier.dk/tidsskriftet/2019-2/2-december/naturhistorie-som-delt-cirkuleret-transformeret-og-anvendt-viden/

Summary

In the records of Søren Pedersen, a peasant born 1776 in the village Havrebjerg in Zealand, reading and writing play major roles. Here, reading and writing are construed as important instruments for his secular and spiritual improvements. This is much in line with the practices of the self, described by Michel Foucault in his later writings (e.g. in The History of Sexuality, vol. 3). In this work, the ability to question the self, reflect on it and actively cultivate it, is seen as constituting those practices of the self that are essential in the 'care of the self'.

Søren Pedersen, Havrebjerg, just after 1800, deals with reading and writing in ways that have similarities with what Foucault describes for late antiquity.

From his early childhood, Søren Pedersen was a keen reader, and the story of his life very much is a story of reading and writing. He not only read the compulsory curriculum consisting of religious texts in school but became so skilled a reader, that the vicar and the teacher allowed him to read what he wanted and even lent him books of their own. When later, during the wars with England, he was enrolled in the army, he took the opportunity to further immerse himself in sciences with particular regard to the applied aspects of them in relation to practical farming. For him, reading and writing were important in the improvement of the family farm, which he planned to take over, by introducing new crops and modern crop rotation, cultivation of the swamp at his land and indoor feeding of the cattle; a plan which was put into function, when in 1810 he overtook the farm.

However, Søren Pedersen also saw reading and writing as instrumental to the formation of the subject: the cultivation of the self that allegedly would raise him above his equals. He associated reading and writing with a religious universe, but he also saw himself as a particular representative of his rank due to his reading and writing, and as a "loyal subject" to a "paternal government". Reading and writing to him were ways of reflecting on himself, his ways and his moral-ethical character. In other words, a practice of the self.

Noter

1 Optegnelsesbøgerne har i Det Kgl. Biblioteks Håndskriftssamling katalogsignaturen NKS 3984 4° og består af fem bøger:
   (1) Skrivebog (selvbiografiske optegnelser, om konens levned og årsoversigter), til dels udgivet i: Schousboe 1983.
   (2) Lommebog (selvbiografiske og slægtshistoriske optegnelser), består af fire dele – hvilket her anføres som 2,1; 2,2 osv.
   (3) Lommebog 3 (Leveregler til børnene, indledt med en selvbiografi).
   (4) Lommebog 4 (beretninger om Brorupgård mm).
   (5) Folioprotokol (beskrivelse af levnedsløb, gårdens drift og regnskaber) til dels udgivet i: Schousboe, 1983.

   I det følgende refereres til bøgerne ved deres nummer i ovenstående med anførsel af sidetal, f.eks. (2: 75). Når der refereres til de dele af materialet, der er udgivet (*En fæstebondes liv*) anføres dette med forkortelsen FL. Flere af bøgerne synes at være pagineret senere, og der refereres til disse sidenumre. Lommebog (2) er upagineret, hvorfor der refereres til pág. paragraf (§). I transskriptionen gengives Søren Pedersens tekst ord- og bogstavret. Tegnsætningen er dog normaliseret, og gengivelsen følger ikke hans skelnen mellem store og små bogstaver, som kan være ret uklar. Hvor der citeres

fra de dele af skrivebog (1) og folioprotokol (5), som er udgivet, følges udgiverens transskription.

Saxo-Instituttet ved Københavns Universitet, Afd. for Etnologi, råder over fotokopier af de 5 lommebøger.

2 Ong 2002; 82.

3 Foucault 2004a (1984) s. 34ff, 226ff et passim; Foucualt 2004b (1984) s. 51 ff, 226ff et passim; Foucault 1988; Foucault 1995.

4 Ong 2002; 97.

5 Foucault 2004b (1984)s. 59; Foucault 1995; jfr. Raffnsøe & al. 2016.

6 Lars Nielsens dagbog er udgivet i: Rasmussen 1978, og og Christen Andersens i: Holmgård 1969.

7 Stoklund 1980.

8 Stoklund 2003, s. 220.

9 F.eks. Gormsen 1984; Holtse 1989; Poulsen 1994; Stoklund 1980; og Schousboe 1980 – jfr. også Lorenzen-Schmidt & Poulsen samt Larsson & Myrdal (1995).

10 Schousboe 1983. s. 35-38.

11 Stoklund 2003. s. 219.

12 Damsholt 2002.

13 Det bør bemærkes, at Jostein Fet (2003: 192ff) i det norske nord-vestland har fundet et betydeligt antal skrivekyndige og brevskrivende bønder, som netop under krigen 1807-1814 på samme måde synes at øve de skrivekundskaber, de tidligere havde tilegnet sig, og tilsyneladende også kunne få rollen som skriver for kammeraterne.

14 Elle Jensen 1945; Appel & Fink-Jensen 2013, s. 355, Appel 2020.

15 Appel og Fink-Jensen 2013, s. 355, Larsen, Nørr og Sonne 2013 s. 339. Med anordningen for almueskolerne af 1806 og skoleloven af 1814 blev undervisning i skrivning og regning for første gang obligatorisk.

16 se f.eks. Appel 1995.

17 Appel og Fink-Jensen 2013, s. 344 og 205ff jfr. også Kayser Nielsen 2007.

18 Fet 1995 s 85-90.

19 som når biskop Balle besøgte Karise og Alslev sogne og bemærkede, at præsten her efterlod sig et skønt bibliotek. Larsen 2002: s. 60.

20 "I aaret 1791 var det sidste aar som den store Potipodansiske Forklaring blev brugt af de danske skoler og ved konfirmationen og aaret derefter 1792 blev de nye lærebøger ansat til brug i steden for den første over helle Danmarg" (4: 71). Til gengæld nævner Søren Pedersen ikke i disse bøger med oversigter over vigtige begivenheder hverken 1806-anordningen for Øerne eller skoleloven af 1814. Men han fremhæver som et utvetydigt tegn på fremgang, at den faderlige regering har sørget for 'almuestandens oplysning

ved de mange skiønne skolers opbyggelser og ypperlige skolelæreres dannelse og indførselen med de mange skiønne bøger, der beskikkes til skolerne (3: 72).

21 jfr. Liljewall 2002.

22 Appel & Fink-Jensen 2013, s. 342, 364; Larsen, Nørr og Sonne s. 42.

23 Denne degn må have været den navnkundige Frederik Svane (Afrikanus), som var født på Guldkysten som søn af en dansk soldat og en lokal kvinde, men uddannet i København. jfr https://natmus.dk/historisk-viden/forskning/forskningsprojekter/ghana-initiativet/arkiver-og-litteratur/uddrag-fra-arkiverne/?force=180. Tak til Gunvor Simonsen for at gøre mig opmærksom herpå. Søren Pedersen bemærker i øvrigt intetsteds i optegnelserne, at degnen skilte sig ud ved andet end sin dygtighed. Søren Pedersens beretning om sin egen og sin kones skolegang genfortælles i øvrigt i Dansk Skolehistorie bd 2 (Larsen, Nørr og Sonne 2013) s. 37-41 (hvor dog degnen Svane forveksles med sin efterfølger).

24 Man har talt om en 'læserevolution' i 1700-tallet fra intensiv læsning af få bøger, evt. som højtlæsning, til ekstensiv læsning som en ensom, introspektiv vane. Formentlig sameksisterede læsepraksisserne dog i kombinationer, sådan som også D. Outram (2005: 16-18) argumenterer for. Jfr også Appel 2020: 271, som også peger på, at udbuddet af læsestoffet øgedes voldsomt i slutningen af 1700-årene og ændrede karakter, så der nu publiceredes mere om f.eks. historie, jordbrug, naturhistorie, hvad også Søren Pedersens læsning kan siges at være eksempel på.

25 jfr Appel 2020.

26 Skifteforretningen efter Søren Pedersen giver ikke oplysninger om hans bøger. Nogle år efter hans død fik familien tilladelse til 'samfrændeskifte' (privat skifte), og her indgår kun en vurdering af det samlede 'Ind- og Udbo' uden detaljer (Holbæk Amt, Sorø Akademis Gods, Sæbygård, skifteprotokol 1831-44 Fo. 146, samfrændeskifte 5.1.1844).

27 Foucault 1995: 193-196.

Michael Lerche Nielsen

Arvestriden om Lykkesholm belyst gennem tre 1400-tals godsfortegnelser

I midten af 1400-årene var der uro om den østfynske hovedgård Lykkesholm. En kompliceret arvesag førte til konflikter om kontrollen med hovedgården og dens tilliggende, der bestod af omkring et halvt hundrede fæstegårde. I Torben Billes privatarkiv på Rigsarkivet opbevares to godsfortegnelser fra denne tid, som giver et sjældent indblik i godsets mængde og arrondering samt ydelsernes størrelse og fæsternes kontinuitet. Mens dokumenterne har været velkendte for historikere og landbrugshistorikere, er de blevet overset af filologerne med forskellige fejl og unøjagtigheder til følge. I denne kildekritiske udgivelse redegøres for teksternes historiske baggrund og gør dem lettere tilgængelige for fremtidig forskning.

Godsfortegnelserne fra Lykkesholm

I Torben Bentsøn Billes privatarkiv på Rigsarkivet i København findes tre hidtil upublicerede fortegnelser over hovedgården Lykkesholms godstilliggende fra anden halvdel af 1400-tallet. Manuskripterne vil i det følgende blive omtalt *Ms. A*, *Ms. B* og *Ms. C*. Dateringen af manuskripterne vil blive diskuteret nærmere nedenfor, men det skal allerede her kort slås fast, at teksten i Ms. C anfører årstallet 1464, mens Ms. A må bedømmes til at være nedskrevet efter 1451.

Der er tale om oversigter over herregårdens bøndergods med instrukser til ejeren, den højadelige rigsråd Torben Bille (†1465). I overensstemmelse med tidens høflighedsfraser tituleres han "hr." i dokumenterne, samt tiltales "I" og "Eder".[1] De tre manuskripter er skrevet på papirark, der for Ms. A og Ms. C's vedkommende er brækket (dvs. foldet på midten). Såvel Ms. A som Ms. B har lidt papirtab i marginen, og det har tidligere været foreslået, at de oprindelig har hørt sammen, idet både skriften og blækfarven stemmer overens. Da de indholdsmæssigt vedrører forskellige forhold, behandles de dog her hver for sig. Ms. C består ligeledes af et brækket papirark, men i dette tilfælde i god bevaringstilstand.

Papirmanuskripterne er tidligere blevet omtalt af historikere, som har skrevet om adelsmanden Torben Bille eller hans godser. De nævnes både i W. Mollerups fremstilling af *Bille-Ættens Historie* og i Kai Uldalls beskrivelse af Lykkesholm i samleværket *Danske Slotte og Herregårde*.[2] Også agrar- og bebyggelseshistorikere har udnyttet godsfortegnelserne: Erik Ulsig har i disputatsen *Danske adelsgodser i middelalderen* sammenholdt godsfortegnelsen fra 1464

med skiftet efter Torben Bille fra 1492.[3] Endelig har Erland Porsmose i forskellige sammenhænge udnyttet teksterne.[4]

Det kan undre, at disse middelalderlige regnskaber er blevet overset af stednavneforskerne og andre sprogforskere, for teksterne rummer en hel del ny information, herunder de ældste belæg på flere fynske stednavne. Den korte forklaring på dette er, at den ældre historieforskning har haft fokus på daterede breve og aktstykker, som for middelalderens vedkommende er blevet publiceret – og fortsat publiceres i skriftserien *Diplomatarium Danicum* samt med oversættelser til nudansk i *Danmarks Riges Breve*. Diplomatariet bygger videre på forgængere, der rækker tilbage til 1700-tallet. For senmiddelalderens vedkommende er vi fortsat afhængige af en af disse udgaver *Repertorium* (Rep 1-2), som i tid rækker op til 1513. Endelig har Landbohistorisk Selskabs Adkomstregistrering videreført kortlægningen af adkomster til jordegods fra 1513 frem til 1550.

Med kirkelige institutioners godsoversigter, kongelige regnskabsbøger og især private godsregnskaber stiller udgivelsessituationen sig helt anderledes. Regnskaber lader sig sjældent datere eksakt, og de er ofte udarbejdet over en længere periode. Desuden adskiller de sig både med hensyn til indhold og udformning meget fra de officielle, "åbne breve", diplomerne. Følgelig har publiceringen af de ældre regnskaber været overladt til tilfældighederne, selvom der har været drøftelser og projektinitiativer til en systematisk registrering og publikation. Når vi når op i slutningen af middelalderen og i efterreformatorisk tid, forøges kildematerialet, herunder antallet af godsregnskaber, betragteligt, så det er vanskeligt at tilvejebringe et overblik over materialet.

Torben Bille og Lykkesholm

Lykkesholms ejerforhold i 1300- og 1400-tallet var ret omskiftelige. For at forstå godsets historie på Torben Billes tid, er det nødvendigt at gå tilbage til 1391, hvor Margrethe 1. overdrog Lykkesholm til Johan Olufsøn Bjørn († senest 1416). Johan Bjørn efterlod sig døtrene Hille, gift med Axel Andersøn (Mule til Kjærsgård), og Elne gift med Steen Basse. Ved skiftet efter faderen i 1416 fik Axel Mule alt det fynske gods undtagen Lykkesholm, mens Steen Basse fik Søholm, Skullerupholm samt Lykkesholm.[5] Ifølge skiftebrevet, som er bevaret i en vidisse fra 13/1 1417, blev Steen Basse tilsyneladende tildelt langt mere gods end Axel Mule. Der er da også noget, som ikke stemmer, idet Axel Mule, som Uldall anfører,[6] ved en senere godsoverdragelse i 1423 efter sønnen Jens Axelsøns død videresolgte hovedgården Rosendrup samt sønnens arv efter mormoderen i hovedgårdene Søholm, Skulderupholm og Lykkesholm til Steen Basse.[7] Forklaringen må være den, at der ud over søskendeskiftet blev tillagt en arvelod i de tre hovedgårde til nevøen Jens Axelsøn.

Torben Bentsøn Billes navn knyttes til Lykkesholm i 1449, hvor han sammen med sin anden hustru Cecilie Ovesdatter Lunge (†1503) arvede hovedgården efter Steen Basse. Denne arv kræver en kort forklaring: Da Steen Basse døde i 1448, var han den sidste i mandslinjen af "de gamle Basser", som slægten benævnes i *Danmarks Adels Aarbog* 1886. Med udsigten til at slægten ville uddø, indgik Steen Basse 1446 en aftale med Torben Bille om, at Torben og søsterdatteren Cecilie Ovesdatter Lunge skulle opkalde deres yngste søn efter ham for på den måde at videreføre slægtsnavnet.[8] Med aftalen fulgte som modydelse alt Steen Basses købe- og pantegods på Sjælland og Fyn, en enorm godsmængde. Steen Basses enke, Elne Johansdatter Bjørn, var imidlertid ikke begejstret for arrangementet, fordi aftalen gjorde indhug i hendes retmæssige, mødrene arv. Det førte til en arvesag mellem enken og Torben Bille, som endte med et forlig i 1449.[9] Forliget kom dog ikke til at anfægte Torbens ret til selve købe- og pantegodset, men kun til den del, der var arvegods.

Oluf Axelsøn Thott stikker næsen frem

Efter Billes overtagelse af Lykkesholm dukker en ny aktør frem på scenen. I 1451 pantsatte Elne Bjørn hovedgården Skullerupholm på Sjælland med tilhørende gods til Oluf Axelsøn Thott for at dække sine gældsforpligtelser, som beløb sig til "600 svære engelskæ Nobeler".[10] Årsagen til den hyppige pantsættelse af gods i middelalderen skal søges i det forhold, at det oprindelig var forbudt at kræve rentebetaling for lån i den kristne del af verden. Der var derfor ingen bankvirksomhed, men man kunne i stedet pantsætte gods, hvis faste ydelser så skulle tilfalde panthaveren. Både hvis pantet blev misligholdt, eller hvis det ikke blev indløst til aftalt tid, kunne det føre til retstvister. Nok så problematisk var det, at det i mange tilfælde var tvivlsomt, om den, der pantsatte godset, rent faktisk havde råderet over det. Det kunne typisk være gods, som en adelsmand kontrollerede på vegne af ægtefæller, sine søstre eller mindreårige børn. Et eksempel på denne problematik finder man i et brev, som Barbara Torkelsdatter Brahe sendte til sin "svoger", rigskansler Keld Nielssøn Algudsen den 10. maj 1465,[11] hvori hun i direkte vendinger og meget indtrængende beder ham om ikke at bortgive hendes andel af det fælles jordegods til Torben Bille, fordi hun selv har overblik over, hvad hun skal afstå.

Ved pantsættelsen af Skullerupholm 1451 blev det bestemt, at Oluf Thott skulle oppebære landgilden og andre ydelser fra godset i tre år. Om der har været yderligere pantsættelser, ved vi ikke, men det er et faktum, at Oluf Thott efter Elne Bjørns død samme år overtog kontrollen med Lykkesholm, velsagtens i sin egenskab af panthaver. Derved kom han i åben konflikt med Torben Bille om ejerskabet til herregården. I første omgang indgik de to en midlertidig skifteaftale i september 1451. Aftalen fastslog Torben Billes ret til én arvelod

på en tredjedel af Lykkesholm og tilliggende gods, samt alt Steen Basses købe- og pantegods, herunder formodentlig Jens Axelsøns tredjedel af Lykkesholm. Oluf Thott, som på det tidspunkt allerede havde bestyret godset i en periode, skulle godtgøre indtægten med tilsvarende indtægter fra sit sjællandske gods, indtil det endelige skifte kunne gennemføres.[12]

De bagvedliggende manøvrer er svære at gennemskue, men det er tydeligt, at Elne Bjørns slægt har forsøgt at forhindre Billeslægtens overtagelse af Lykkesholm. Samtidig har Oluf Thotts grådighed efter jordegods næppe ladet Torben Billes meget efter. Hans dispositioner som bobestyrer har i hvert fald været dubiøse, for i 1454 kommer det til en retssag mellem ham og de andre arvinger efter Elne Bjørn.[13] Udfaldet af retssagen blev, at Oluf måtte aflevere to tredjedele af arven efter Elne Bjørn til Fru Gervar Andersdatter Lunge og Johan Bjørnsøn Bjørn. Han må have beholdt den sidste tredjedel af Elnes arvelod, idet han så sent som i 1460 pantsatte en gård i Kullerup på den betingelse, at han skulle yde erstatning, hvis gården senere skulle blive tilkendt Torben Bille eller Johan Bjørn.[14]

Det videre hændelsesforløb kendes desværre ikke nærmere, men parterne må være blevet forligt til begges tilfredshed. I al fald optræder Torben Bille senere som voldgiftsmand for Oluf Thott i en sag om sjællandsk gods i 1461.[15]

Skiftet efter Torben Bille

Efter Torben Billes død i 1465 skulle hans store godsmængde deles mellem enken Cecilie Lunge og de seks børn: Bent, Peder, Sten, Else, Inger og Regitze. Der må være blevet indgået et nu ukendt, midlertidigt skifte, et såkaldt "tokkeskifte", mens det endelige skifte først fandt sted i 1492.[16] Hvad Lykkesholm angår, må tokkeskiftet have tildelt den ældste søn Bent Bille et såkaldt låsebrev og dermed eneejerskabet til herregården, hvilket fremgår af et tingsvidne fra 1471.[17] Men med Bent Billes død i 1494 og senere moderen Cecilie Lunges død i 1503 begyndte en ny arvesag, hvis udfald blev en opsplitning af det store gods i mange arvelodder.[18] Godsets opdeling og videre skæbne vil for hovedpartens vedkommende kunne dokumenteres ud fra de bevarede arveskifter videre ned igennem 1500-tallet og frem til nutiden, men det er ikke forsøgt her.

Livet på Lykkesholm i 1400-tallet

Det er næppe en overdrivelse at hævde, at 1400-tallet har været en meget omskiftelig tid for Lykkesholm og ikke mindst de fæstere, der tjente under hovedgården. Det er tvivlsomt, om Torben Bille nogensinde selv boede på Lykkesholm, men ud fra de to godsopregninger kan vi slutte, at han har interesseret sig for værdien af det fynske gods, samt at han har haft en foged til at bestyre godset for sig. Vi kender ikke navnet på denne foged, men han må være iden-

tisk med den person, som har nedskrevet Ms. A. Den indledes (normaliseret til nudansk): "Dette er det gods, som tilhører hr. Torben på Fyn af det gods, som tilhørte Lykkesholm…". Senere opregnes: "Dette er nu det gods, som Anders Fynbo har i værge på Oluf Axelsøns vegne…".

Som Uldall og senere Porsmose har gjort opmærksom på,[19] sigter det sidstnævnte forhold til, at Oluf Thott fra september 1451 fik råderet over en tredjedel af Lykkesholm. Eftersom han pænt måtte aflevere hovedparten af godset igen i 1454, giver det visse holdepunkter for dateringen af teksten i Ms. A (jf. næste afsnit).

Der har næppe hersket en mild stemning mellem Torben Billes foged og Oluf Thotts foged Anders Fynbo. Flere gange i Ms. A klages der over, at Anders Fynbo har tiltaget sig råderetten over gods, som ellers opføres som tilhørende Torben Bille. Det hedder således: "Endvidere 1 bolig, [som] ligger ved Magelund, [og som] giver 1 skæppe smør. Det opkræves af Anders Fynbo". Og umiddelbart derefter: "Endvidere den øde jord, der ligger på Ammedrup Mark. Jeg har erfaret, at hvis den var bebygget, så ville den yde ½ læst byg samt penninge og smør. Denne fornævnte jord har Anders Fynbo brugt (dvs. rådet over), og havde det ikke været for ham, så ville den have været bebygget". Rigtig speget synes det at blive i forbindelse med godset fra Lindeskov: "Endvidere Oluf Matthiesen fra Lindeskov, som opsøgte Jer (dvs. Torben Bille). Han skal give lige så meget som enhver anden i Lindeskov. Han har endnu intet ydet, fordi han skulle have 2 års fritagelse. Ligeledes den jord, som han selv talte med Eder om, den bruger (råder over/dyrker) Anders Fynbo".

Konfliktens videre forløb kendes ikke i detaljer, men Anders Fynbo må være blevet tvunget væk fra Lykkesholm til sidst. Det er eventuelt samme Anders, der senere er parthaver i en sag, som blev fremlagt i 1476-77 på Langelands Nørre herred. Her skriver Anders Fynbo sig som "en beskeden mand" til Korsebølle.[20]

Godsfortegnelserne og landbrugets forhold

Torben Billes godsfortegnelser er ikke blot kedelige opregninger af gårdes beliggenhed, antal, fæsternes navne og årlige ydelser. Ud over de omtalte sure opstød omkring Anders Fynbos (mis)forvaltning af godset i Ms. A, findes der en desværre ret beskadiget gennemgang af de tilliggende skove og deres herlighedsværdi i Ms. B. Godsfortegnelsen ledsages af gode råd om, hvilke dele af godset som ikke bør afhændes, og fæstere, der har fået eftergivet betalingen.

Set ud fra en agrarhistorisk synsvinkel er de forskellige ydelser, landgilden, som de enkelte gårde skulle præstere, først og fremmest angivet i form af pengebeløb i skilling grot eller naturalieydelser i form af korn, småredsel (dvs. lam, gæs og høns), samt ervedspenge (dvs. arbejdsforpligtelse konverteret til penge-

ydelse). Også forskelle i regnskabernes opstilling af ydelserne er interessant. Eksempelvis anføres kornydelsen i ørtug, øre og pund, alt efter hvilken landsby, der er tale om. Den manglende ensartethed skyldes formentlig, at Lykkesholms gods i anden halvdel af 1400-årene var tilvejebragt fra forskellig side og til forskellig tid. Fæstebøndernes landgilde og måden, det opstilles på, afspejler en godshistorik, som genfindes andre steder.[21] Det ligger uden for rammerne af denne artikel at analysere disse forhold yderligere.

Ofte kan afgiften fra den samme gård følges igennem senere skifter, og man får på den måde et lille indblik i fæsternes vilkår. Vi kan derved gøre os overvejelser omkring fæsteafgifternes stabilitet, hvor hyppigt gårdene fik nye fæstere, og hvor almindeligt det var, at fæstegårdene gik i arv fra far til søn m.v. I nogle tilfælde har enkerne haft ansvaret for fæstegården, indtil en søn kunne overtage, eller de giftede sig på ny.

Et andet aspekt, som forskningen har ofret stor interesse, er spørgsmålet om, hvor stor en andel af godset, der har ligget øde til forskellig tid. Som nævnt kan hovedparten af godset følges i senere skifter frem til begyndelsen af 1500-tallet og måske endnu længere frem, hvilket har gjort godsfortegnelserne til en meget væsentlig kilde for det fynske landbrugs historie.

Dateringen af godsfortegnelserne

Den formodet yngste af godsfortegnelserne, Ms. C, har i en overskrift til en liste over skyldige ervedspenge, dvs. en pengeafgift der træder i stedet for fysisk arbejdsforpligtelse, en præcis datering til år 1464. Dateringen er troværdig, eftersom Torben Bille døde året efter, og han endnu i dokumentet omtales som ejer af godset. Der er dog visse uoverensstemmelser mellem fæsternavnene i hovedlisten i Ms. C og navnene i listen over ervedspenge, som afslutter Ms. C. Således har ervedspengelisten en *Anders Jensøn* i Fjellerup, som genfindes i Ms. A, mens en *Anders* mangler i hovedlisten i Ms. C. På grund af sammenfaldet i fæsteafgiften er gården formentlig identisk med den, der i Ms. C bebos af *Matthias Spurv*. Ervedspengelistens *Hans Jensøn* i Kullerup genfindes ligeledes i Ms. A, mens den, der kommer nærmest i Ms. C, er *Anders Jensøn*. Da han nævnes umiddelbart under en anden *Anders* kunne der være tale om en fejlskrift, men det er lige så sandsynligt, at listen over ervedspenge er nedskrevet på baggrund af en liste med let forældede fæsternavne. Uoverensstemmelserne behøver derfor ikke at anfægte dateringen af selve godsfortegnelsen til 1464.

Ms. A indeholder ingen årstal, og teksten er vanskeligere at datere. Ulsigs omtale af godsfortegnelserne viser, at han anså dem for samtidige og sammenhørende som kladde og renskrift.[22] Dette er givetvis forkert, hvilket allerede Porsmose har påpeget.[23] Uldall ansætter fortegnelsen i Ms. A til ca. 1450, velsagtens ud fra en idé om, at teksten er blevet udarbejdet i forbindelse med

Torben Billes overtagelse af godset i 1449.[24] Porsmose daterer i stedet Ms. A til ca. 1451-54, med forliget mellem Torben Bille og Oluf Thott i 1451 som *terminus post quem* og Oluf Thotts afståelse af to tredjedele af sin arv til fru Gervar og Johan Bjørnsøn Bjørn i 1454 som *terminus ante quem*.[25]

En detalje, som Porsmose ikke drøfter, er det tidligere omtalte diplom fra 1460, hvori Oluf Thott pantsætter en gård i Kullerup med fæsteren Store Morten til en i øvrigt ukendt Hans Andersøn.[26] I Ms. A nævnes gården med samme fæster blandt det gods, som Oluf Axelsøn Thott har "i værge". Disse gårde synes ikke senere at overgå til Torben Bille. I stedet er der en nøje overensstemmelse mellem det gods, som i Ms. A omtales som tilhørende Torben Bille, og det gods, der optræder i Ms. C fra 1464.

Som Porsmose gør opmærksom på, er der flere fæsterskifter mellem Ms. A og Ms. C, og der må derfor være gået nogen tid imellem udarbejdelsen af de to godsfortegnelser. Ms. A er nedskrevet efter forliget i 1451 og senest 1460 på grund omtalen af Store Morten fra Kullerup. Det må desuden have betydning for dateringen, at skriveren omtaler dele af Torben Billes gods, som Anders Fynbo (uretmæssigt) har tiltaget sig rådighed over. Det daterer efter min opfattelse teksten i Ms. A ret nøje til tiden omkring forliget i 1451. Denne godsfortegnelse er dermed et led i Torben Billes oprindelige overtagelse af godset. På den baggrund daterer jeg Ms. A til ca. 1451 og Ms. C til 1464. Ms. B, som er skrevet på samme papir som Ms. A, må være affattet nogenlunde samtidigt, dvs. ca. 1451.

Godsfortegnelsernes stednavne

Langt hovedparten af de i alt 26 stednavne i de tre manuskripter er velkendte i nutiden. Det gælder først og fremmest landsdelens navn, som skrives *fyyn*, og hovedgården, hvis navn skrives *lyckesholm* og *løkysholm*. Desuden nævnes velkendte sogne- og landsbynavne, her opregnet med en henvisning til de to bind om fynske bebyggelsesnavne i serien *Danmarks Stednavne* (DS 13 og 14) udgivet af John Kousgård Sørensen: *Birkum*, *Ellested*, *Fjellerup*, *Gestelev*, *Gislev*, *Heldager*, *Kullerup*, *Lamdrup*, *Lindeskov*, *Magelund*, *Ryslinge*, *Sandager*, *Sentved*, *Skellerup*, *Allerup Torup* og *Vormark*, samt herredsnavnene *Gudme* og *Vindinge*.[27]

For flere af disse navnes vedkommende rummer godsfortegnelsen fra ca. 1451 og i nogle tilfælde også godsfortegnelsen fra 1464 den ældst kendte omtale af lokaliteten. Det gælder således for *Fjellerup* i Gislev Sogn, Gudme Herred, hvor DS anfører formen i skiftet efter Bent Bille 8/12 1492 som ældste belæg. Noget tilsvarende gælder for *Sandager* i samme sogn, hvor DS 13 regner et tingsvidne fra 24/3 1468 som ældste belæg. Ved landsbynavnet *Kullerup* i Ellested Sogn anfører DS tre belæg fra begyndelsen af 1400-tallet, som enten

refererer hertil eller til sognet af samme navn i samme herred, mens det ældste, sikre belæg er dateret 12/3 1460.[28] Også her er omtalen af Kullerup i Ms. A fra ca. 1451 det ældste belæg.

Endelig anfører DS 13 skiftet efter Bent Bille fra 1492 som ældste belæg på landsbynavnet *Sentved* i Ørbæk Sogn, Vindinge Herred. Navnet skrives både i Ms. A og C *Sentwedh*, hvilket understøtter tolkningen i DS af forleddet i navnet som et muligt gammeldansk **sænn* 'trætte, retstvist'. Forleddet skulle i så fald sigte til beliggenheden på en på navngivningstidspunktet omdiskuteret grænse mellem Frørup og Ørbæk.[29] Bent Jørgensen foreslår i Danske Stednavne, at forleddet alternativt kunne være ordet 'sand' (eller et konstrueret **sændi* 'sandområde'). Jeg mener på baggrund af de to ældste former, at forleddet 'sand' må udelukkes, og at man bør koncentrere sig om én af de to stjerneformer, eller finde en alternativ mulighed. De gamle former af navnet skrevet med 'a', f.eks. 1492-skiftet, afspejler efter min mening en skriveretymologisering af det på nedskrivningstidspunktet uforståelige forled til fordel for mere velkendt ordstof.

Godsfortegnelserne rummer ligeledes de ældste belæg på to nedlagte bebyggelser *Ammedrup*† (på grænsen mellem Ellested Sogn i Vindinge Herred og Gislev Sogn i Gudme Herred), som senere blev opslugt af hovedgården Lykkesholm, samt *Atterup*† i Herrested Sogn, Vindinge Herred, som senere blev lagt ind under Ravnholt.[30] Ifølge DS nævnes *Ammedrup*† første gang i jordebogen for Nyborg Len ca. 1542, hvor bebyggelsen nævnes mellem en række lokaliteter i Gislev Sogn.[31] Udgiveren John Kousgård Sørensen opererer desuden med et usikkert og ulokaliseret *Ammedrup* i Sunds Herred på baggrund af en indførsel i Kronens Skøder og Kancelliets Brevbøger fra 13/7 1560.[32] Den eneste grund til at oprette denne ukendte bebyggelse er, at det pågældende skifte mellem Kronen og Eiler Rønnov foruden Ammedrup også indbefatter gods i Rødskebølle ved Svendborg. Eftersom afgifterne stemmer næsten fuldstændig overens med den oplyste landgilde i jordebogen for Nyborg Len ca. 1542 og Eiler Rønnows originale mageskiftebrev dateret 13/6 1560 i Rigsarkivet, er det altovervejende sandsynligt, at der også i 1560 er tale om Ammedrup ved Lykkesholm, hvorfor denne løsningsmulighed må foretrækkes, og det ellers ukendte *Ammedrup*† ved Svendborg opgives. Også i forbindelse med *Atterup*† anfører DS skiftet efter Bent Bille fra 1492 som ældste belæg.[33] I Ms. B nævnes det desuden udtrykkeligt, at Atterup ligger i Ellested Sogn, mens det i dag ligger i Herrested Sogn. Forklaringen, som diskuteres i noget uldne vendinger i DS,[34] er, at sognegrænsen er blevet ændret.[35]

Kogsted† blev til Kogstved†

Mens godsfortegnelserne i almindelighed ikke rokker ved tolkningen, men nok ved standardværkernes ældste belæg på de omtalte stednavne, er der nogle

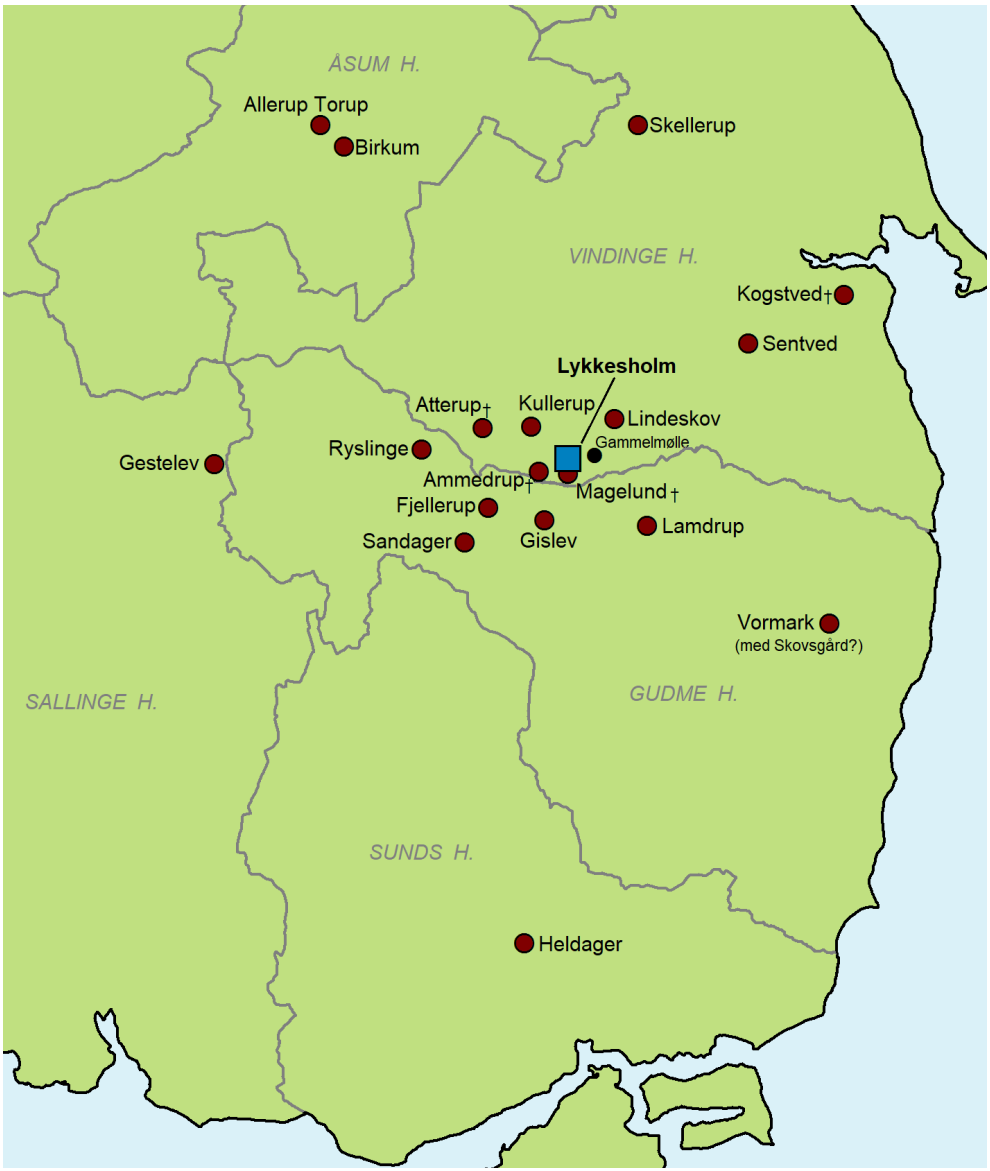

Figur 1. Oversigtskort over Lykkesholms fæstegodsbesiddelser jf. de i godsfortegnelserne 1451-1464 omtalte lokaliteter. Den præcise beliggenhed af de nedlagte bebyggelser (markeret med †) er usikker. De grå streger angiver de middelalderlige herredsgrænser. Kort af Johnny G. G. Jakobsen.

enkelte tilfælde, hvor godsfortegnelserne griber mere grundlæggende ind i vores viden om de fynske stednavne.

Godsfortegnelsen i Ms. A omtaler en lokalitet med navnet *kowestwedh* (fol. 1r, linje 11), mens Ms. B omtaler *kowostueth j uynningæ hærret* (fol. 1, linje 13). De to indførsler sigter til en forsvunden bebyggelse i Vindinge Sogn og Herred, som i DS betegnes *Kogsted*.[36] DS anfører som ældste belæg et sognevidne fra 12/1 1500 "Koxtet" og tolker navnet som indeholdende forleddet *kok* 'hane' eller dialektordet *kok* 'lille bunke, dynge'. Efterleddet er ifølge Kousgård Sørensen "snarest *sted* men kan også have været *tved*", og han drøfter navnet mere udførligt i sin monografi om stednavnene på *sted*.[37] Samme lokalitet omtales i skiftet efter Bent Bille fra 1492, men dette belæg har Kousgård Sørensen fejlagtigt henført til lokaliteten *Kogtved*, som ligger ved Svendborg.[38]

Den overleverede form af *Kogsted*† i godsfortegnelserne godtgør, at lokaliteten rettelig bør benævnes *Kogstved*†, og at tolkningen som et navn på *tved*, dvs. '(lille) skov' er absolut sikker. Navnets forled kunne formelt set være mands(til) navnet *Kokk* (samme ord som 'kok, hane').[39] Samme forled antages at indgå i navnet på hovedgården *Kogsbølle* i samme sogn,[40] samt i flere andre danske stednavne, f.eks. *Koustrup* på Djursland og *Kogsbøl* ved Tønder. Det er dog ret påfaldende, at samme forled skulle optræde i to uafhængige navne i samme sogn, og det er derfor rimeligere at antage, at forleddet i *Kogstved*† er landsbynavnet *Kogsbølle* + *tved*. I så fald skal *Kogstved*† ses som en udflytterbebyggelse med navn efter moderbyen på linje med en række andre *tved*-lokaliteter, f.eks. *Hennetved* på Langeland.[41]

Det nu forsvundne *Kogstved*† blev nedlagt i 1600-årene og lagt under hovedgården Holckenhavn, og det hører dermed til rækken af mindre fynske bebyggelser, der måtte lade livet i forbindelse med storgodsernes ekspansion i senmiddelalderen og tiden derefter.

Skovsgård, Møllen og Holmen

Godsfortegnelserne rummer mindst ét navn og en stedhenvisning, som ikke har kunnet opklares fuldt ud. I Ms. A omtales lokaliteten "*skows gord*" i Vormark, Hesselager Sogn (fol. 1r, linje 12). Indførslen stemmer overens med fæsteren "Lasse Andersen i Vormark" i godsfortegnelsen fra 1464 (Ms. C, fol. 2r, linje 10). Der er intet gammelt eller moderne navn omkring Vormark, som passer med "Skovsgård", men der kan sagtens have været tale om en forsvunden lokalitet eller et navn på en endnu eksisterende gård, hvor navnet er gået tabt.

Teksten i Ms. A rummer to andre uformelle omtaler af lokaliteter, hvor man kun i det sidste tilfælde med sikkerhed kan tale om et egentligt navn. For det første skrives "Endvidere Møllen; [hvad den angår, så] ved han vel selv [dvs. Anders Fynbo/Oluf Axelsøn Thott], hvad den skylder" (Ms. A, fol. 1v, linje 28).

Da der ud fra sammenhængen må være tale om en lokalitet i nærheden af Lykkesholm, sigtes der snarest til *Gammelmølle* i Ellested Sogn, og belægget fra ca. 1451 bliver i så fald den ældste omtale, idet DS ellers først kender den fra ca. 1600.[42]

Nogenlunde samme sted i Ms. A omtaler skriveren Lykkesholm som "Holmen" (Ms. A, fol. 1v, linje 20). Der er her tale om en almindelig form for navneforkortelse gennem forledselipse på samme måde, som når københavnere og især christianshavnere indforstået taler om "Havnen" i stedet for *Christianshavn*. Godsfortegnelsens omtale af "Holmen" giver her et sjældent indblik i den uformelle navnebrug i middelalderen.

Det mystiske "Bordheskow"

Den mest interessante navneform i godsfortegnelserne er også den mest besværlige. I Ms. A omtales en gård i "*bordheskow* [som giver] 1 ørtug byg, 6 skilling, 1 fjerdedel af 1 skæppe smør" (fol. 1r, linje 33). Gården, som nævnes umiddelbart efter seks gårde i Kullerup, må på grund af den ekstraordinært lave ydelse være identisk med den tredje af syv gårde, som nævnes under Kullerup i Ms. C: "Endvidere Jep Sunesen: 1 ørtug byg og 6 skilling og 1 gås, 1 fjerdedel af 1 skæppe smør" (fol. 1r, linje 14-15). Derved går regnskabet op, hvad angår antallet af gårdenheder i godsfortegnelserne.

Af den ret beskadigede liste over skovtilliggender, Ms. B, fremgår det udtrykkeligt, at Kullerupgårdene ligger i Ellested Sogn i Vindinge Herred. Derved kan vi se bort fra en mulig lokalisering til Kullerup Sogn et stykke nordøst for Ellested.[43] Der kendes imidlertid ingen eksisterende eller forsvunden bebyggelse i Ellested Sogn, som modsvarer navnet *bordheskow*. Mest sandsynligt er der tale om det, som i fagterminologien benævnes en "ballung", dvs. en gård, som på et tidspunkt er indflyttet til Kullerup. Det ville kunne forklare, at navnet ikke genfindes i senere kilder. Landsbyens gårdantal veksler i de langt senere matrikler fra elleve i 1664 og 1688 til tretten i 1834, hvilket stemmer rimelig godt overens med, at Kullerup i midten af 1450'erne har haft (mindst) syv gårde, der hørte under Lykkesholm.

Forleddet i *bordheskow* må tolkes som det topografiske ord, gammeldansk *borth* 'kant, rand', der svarer til nutidens *bord* i betydningen 'kant på skib'. Dette ord indgår i mange stednavne, f.eks. *Borbjerg* i Vestjylland, *Borrevejle* på Sjælland og *Båring* på Vestfyn. Forleddet i det sidstnævnte navn er dog det nærtbeslægtede og ensbetydende *barth*, som også indgår i *Baring* og *Bæring*. Flere eksempler kan findes i databasen Danmarks Stednavne. Tolkningen af *bordheskov* må blive "skoven ved (terræn)kanten".

Fæsterne og deres navne

Langt hovedparten af fæsterne i godsfortegnelserne Ms. A og C bærer velkendte navne som *Anders*, *Erik*, *Hans*, *Jens/Jes*, *Jep/Jeppe*, *Lars/Lasse*, *Matthias*, *Morten*, *Niels* og *Peter*. Navnene *Gregers*, *Klaus*, *Mikael*, *Oluf* og *Troels* optræder kun en enkelt gang hver. Efter den gamle navneskik, der var levende frem til slutningen af 1800-tallet, omtales mere end halvdelen af fæsterne både med fornavn og patronym, f.eks. *Anders Jensøn* i Fjellerup (Ms. A, fol. 1r, linje 19; Ms. C, fol 2v, linje 16). En femtedel af fæsterne omtales med et tilnavn, f.eks. *Klaus Skrædder* i Vormark (Ms. A, fol. 1r, linje 14; Ms. C, fol. 2r, linje 13). I et enkelt tilfælde omtales en fæster kun ved sit (lidet smigrende) tilnavn: *Bredhoved* (Ms. A, fol. 1r, linje 25). Der er tale om en fæster i Atterup, og måske er han identisk med *Niels Hvid*, der nævnes som fæster i Ms. C (fol. 1r, linje 9, + 2v, linje 6).

Fem af fæsterne optræder kun med fornavn: *Astred* i Kullerup (Ms. C, fol. 1r, linje 11; Ms. C, fol. 2v, linje 7), *Erik* i Allerup Torup (Ms. A, fol. 1r, linje 7), *Gregers* i Gestelev (Ms. C, fol. 1v, linje 27), *Severin* (*Søren*) i Magelund (Ms. A, fol. 1v, linje 8) og *Weliom* (*William / Wilhelm*) i Fjellerup (Ms. A, fol. 1r, linje 20; Ms. C, fol. 1v, linje 23). Fornavnet alene har tilsyneladende været nok for identifikationen, selv ved et ellers almindeligt fornavn som *Erik*.

Graden af indforståethed kan selvfølgelig også forklares med skriverens naturlige førstehåndskendskab til godset. En indikation af dette er fæsteren *Troels* i Atterup, som i Ms. A (fol. 1r, linje 23) kun omtales ved fornavn, mens han i Ms. C omtales som *Troels Jensøn* (fol. 1r, linje 3, + 2v, linje 3).

Mandsnavnet *Astred* (*Oster*), svarende til det gamle nordiske mandsnavn *Ásráðr*, var ikke ualmindeligt i senmiddelalderen.[44] *Ásráðr* falder let sammen (og forveksles derved) med kvindenavnet *Astrid* (*Estrid*). Men denne mulighed kan udelukkes i dette tilfælde, fordi et kvindenavn måtte forventes at blive fulgt af den afdøde ægtemands navn i genitiv.

Navnet *William / Wilhelm* er heller ikke usædvanligt for perioden,[45] men der har næppe været mere end én med det navn i hver landsby. De to fæstere i Kullerup *Lille Morten* og *Store Morten*, der omtales i Ms. A (fol. 1r, linje 26, og fol. 1v, linje 27), må henregnes til gruppen, og i så fald er der i alt syv, eller lidt over tiendedel af fæsterne, der kun benævnes med fornavnet alene.

Kvindenavnene og en speciel genitivendelse

De sprogligt mest interessante personnavne i godsfortegnelserne er navnene på tre kvinder *Bodil Anderse* i Ryslinge, *Mariene Boes* i Allerup Torup og *Åse Jense* eller *Åse Hessings* i Sandager. Dertil kommer muligvis et fjerde kvindenavn *Lucie*(?) i en tilføjelse til Ms. A (fol. 1v, linje 35), som ikke rigtigt lader sig forbinde med den øvrige tekst, og som jeg derfor ser bort fra i det følgende.

Der er i alle tre tilfælde tale om enker, som er blevet siddende på gården efter mandens død. *Bodil Anderse*, som nævnes i Ms. C (fol. 1v, linje 23, + 2v, linje 20), ved vi ikke mere om, da gårdene i Ryslinge ikke udspecificeres med fæsternavne i Ms. A. *Marine Boes* nævnes i Ms. C (fol. 2r, linje 2) i forbindelse med en gård i Allerup Torup, som efter alt at dømme svarer til den gård i landsbyen i Ms. A, som bebos af *Niels Boesøn* (fol. 1r, linje 6). I så fald må vi regne med, at gården er gået i arv til en søn af Niels, **Bo Nielsøn*, hvis enke derefter har overtaget fæsteforpligtelserne.

Hvis det forholder sig som skitseret, er der her et ekstra argument for den tidsmæssige afstand mellem Ms. A og C, som jeg har drøftet ovenfor. I den modsatte retning peger dog enken *Åse Jense*. Hun nævnes i Ms. A (fol. 1r, linje 18) og må være identisk med den *Åse Hessings*, der nævnes i Ms. C (fol. 1v, linje 16), selvom tilnavnet "Hessing" ikke kendes som tilnavn fra andre kilder. Eksemplet indikerer, at enkerne kunne sidde på gården i ganske mange år.

Når kvindenavnene er særligt interessante, er det på grund af måden, hvorpå der refereres til ægtemanden. Det sker i nogle kilder ved at tilføje *kone* til mandens navn, f.eks. *Jenskone*, men oftere sker det ved at tilføje mandens navn i genitiv (ejefald), f.eks. *Peders*. I godsfortegnelserne er brugt en særlig, tydeliggørende endelse *se*, hvis ægtemandens navn ender på s i grundformen, her *Anderse* og *Jense*. Den udvidede endelse *se* må ses parallelt med den moderne form *Jenses*, som er næsten obligatorisk i talesproget. Den udvidede form kendes fra andre kilder, f.eks. i Landbohistorisk Selskabs Adkomstregistrering: *Karin Nielse* og *Mette Nielse*, begge omtalt i 1547.[46] Andre eksempler kan fremdrages i DgP, såsom *Karine Hannse*.[47]

En lignende "tydeliggørende genitiv"[48] findes i en række syddanske stednavne, f.eks. *Klausebølle*, *Korsebølle* og *Tressebølle* på Langeland,[49] samt *Ringsebølle* og *Troelseby* på Lolland.[50] Navnegruppen er nærmere beskrevet af Kristian Hald,[51] mens Bertil Ejder har skrevet om et lignende fænomen i svenske stednavne på *ryd*.[52] Udover at være knyttet til personnavne og stednavneforled, der i grundformen ender på *-s*, kunne det være interessant med en grundigere undersøgelse af, om der skulle være tale om en generel tendens i ældre dansk, eller om endelsen kun bruges i forbindelse med sted- og personnavne. Dialekterne er i den forbindelse vigtige kilder, og selvom endelsen *-se* ikke ser ud til at være kendt i fynsk, så kendes den fra bornholmsk og de gamle østensundske dialekter i Halland og Skåne. Også i Småland og på Gotland er jeg stødt på fænomenet, men jeg har ikke foretaget en systematisk undersøgelse af udbredelsen.

Identificerbare fæstere og sjældne tilnavne

I det foregående er allerede omtalt et tilfælde, hvor en fæster, der er nævnt i godsfortegnelserne, kendes fra andre kilder. Det drejer sig om *Store Morten* fra Kullerup (Ms. A, fol. 1v, linje 27), som er nævnt i et diplom fra 1460. Fæsteren i Allerup Torup *Jep Galen* (Ms. A, fol. 1r, linje 5; Ms. C, fol. 2r, linje 2) omtales på tilsvarende vis i et diplom udstedt af Bent Bille i 1484.[53] Fæsteren *Henrik Hermansøn* i Heldager, som figurerer i den yngre godsfortegnelse (Ms. C, fol. 2r, linje 18), optræder tillige som tingsvidne i to sager omkring 1470.[54] Fæsteren *Niels Hvid* (omtalt i Ms. A, fol. 1r, linje 31; Ms. C, fol. 1r, linje 9) er næppe identisk med den *Nis Hvid*, der i 1447 figurerer som tingsvidne i Vigerslev, Skam Herred,[55] men i skiftet efter Bent Bille nævnes en fæster i Kullerup ved navn *Per Hvid*, som meget vel kunne være hans søn.[56]

Fæsteren *Hans Glød* fra Sandager, som nævnes både i Ms. A (fol. 1r, linje 17) og i Ms. C (fol. 1v, linje 17), bærer et sjældent tilnavn.[57] DgP har kun registreret tre-fire personer med dette tilnavn, hvoraf *Mates Gløth* omtales i et dokument fra Gudbjerg i Gudme Herred.[58] Selvom det er naboherredet til Vindinge, er det dog usikkert, om de to er i familie med hinanden. Tilnavnet *Bredhoved*, som i Ms. A er navnet på en fæster i Atterup† (fol. 1r, linje 25), er tilsyneladende endnu mere sjældent.[59] En enkelt bærer af samme tilnavn i DgP, *Nis Petersøn Bredhoved* fra Hundstrup† i Skam Herred, som nævnes i 1428,[60] kunne være en slægtning, men det forekommer mere sandsynligt, at *Bredhoved* er et lejlighedsgivet tilnavn, som sigter til navnebærerens specielle hovedfacon.

For flere af de nævnte tilnavne, men også for tilnavnene *Dung*,[61] *Plogh*[62] og *Spurgh*,[63] gælder det, at de er såpas sjældne, at de nye fynske belæg yder et vigtigt tilskud til fremstillingen i DgP. I nogle tilfælde, som ved tilnavnet *Basse*,[64] synes tilnavnet at være ret almindeligt på Fyn i anden halvdel af 1400-tallet. Tilnavnet *Dungh* kendes fra Sydøstfyn i 1400-tallet, velsagtens fordi navnebæreren havde tilknytning til landsbyen Dung i Gislev Sogn. Det er sværere at forstå, at tilnavnet *Winter* at dømme efter DgP skulle være sjældent på Fyn.[65] Også tilnavnet *Bode* og/eller *Budde*, som må gemme sig bag fæsternavnet *Anders Bodhe* fra Heldager i Ms. C, er tilsyneladende ukendt på Fyn.[66] Der kan dog ligge kildeoverleveringsmæssige tilfældigheder bag, at et navn ikke er repræsenteret i bestemte områder af landet, ligesom man må huske på, at mange ældre kildeudgaver ikke har ofret fæsternes navne særlig stor opmærksomhed. Ofte er fæsternavnene end ikke med i registrene.

Sproglige bemærkninger

Torben Billes godsfortegnelser afspejler 1400-tallets latinskprægede diplomsprog med opremsninger, hvor hver post indledes med *Item* "endvidere". Der er tale om en "tør" tekst, som alligevel for Ms. A og B's vedkommende overrasker

ved at rumme en mængde direkte opfordringer og råd til ejeren af godset, Torben Bille, samt udfald mod den hidtidige godsforvalter Anders Fynbo. Teksterne rummer ikke nyt ordstof i forhold til det, der kendes fra perioden. Ord som *afhænde*, *arbejde*, *bolig*, *kostelig*, *nyttelig*, *påske*, *tjener*, *værge* er belagt med fra 150 belæg og opefter i Gammeldansk Ordbog (GdO). Andre rimeligt almindelige, gammeldanske ord i godsfortegnelserne er *midsommer* og *otting* ('ottendedel'), hver med ca. 75 belæg i GdO.

Det sjældneste ord i godsfortegnelserne synes mærkeligt nok at være *ervedspenge*, på gammeldansk *ærvæthspenning*, dvs. en arbejdsforpligtelse, der erstattes af en pengesum. Begrebet har hidtil kun været kendt med otte belæg, og flere af disse belæg stammer fra det samme sagskompleks, idet GdO's belæg på *ervedspenge* er hentet fra det tidligere omtalte skifte efter Torben Bille fra 1492.[67]

Forståelsesmæssigt ligger den gamle tekst ikke langt fra moderne dansk. Hvor håndskriftet har formuleringen "jeg har udspurgt" (Ms. A, fol 1v, linje 15) kan det med lidt god vilje forstås på nudansk, selvom vi ville foretrække at udtrykke os mere neutralt "jeg har erfaret". Et andet ord i teksterne, som er helt uforståeligt på moderne dansk, forekommer i følgende passus (Ms. B, linje 6): "[It*em* till] lindeskogh ligg*er* skogh øffren till", hvor "øffren" er et adverbium med betydningen 'meget, tilstrækkeligt'. Jeg har valgt at oversætte stedet "[Endvidere] til Lindeskov ligger (der) skov til overflod", dels for at finde et ord, der kommer tæt på det originale ord, dels fordi de øvrige indførsler viser synonyme udtryk: "god skov", "kostbar skov", "tilstrækkelig skov" og "fuldgod skov". Ifølge seddelsamlingen skulle ordet med opslagsformen "øvret" kun være belagt elleve gange.

Der er givetvis flere af skriverens rettelser i teksten, som kan have sproglig interesse, f.eks. finder man i Ms. C, som ellers er ret fejlfrit nedskrevet, følgende passus i indførelsen om Ryslinge: "It*em* eth ødæ byggæstædh ~~ræntther~~ [overstreget in scribendo] giw*er* i øræ". Rettelsen fra "renter" til "giver" må bero på en betydningsforskel mellem de to ord, der ikke umiddelbart kan erkendes af den moderne læser, og som man måske skal være opmærksom på, når der engang skal skrives en artikel om de to verber i GdO.

Alt i alt må man sige, at de tre manuskripter rummer mange spændende detaljer, hvoraf de navnerelaterede er kommet til at fylde mest i denne fremstilling. Der er givetvis mere at komme efter, i denne som i andre tekster fra perioden. At vi ikke kan få svar på alle spørgsmål, fordi kildeoverleveringen trods alt er mangelfuld, må man bære over med: Torben Billes godsfortegnelser ligger trods alt halvvejs tilbage i tid til Gorm den Gamle og Thyra…

Forkortelser og symboler

* = rekonstrueret sprogform, f.eks. originalformen af et stednavn.
˜ = prik under bogstav angiver usikker læsning.
[!] = markerer en påfaldende skrivemåde i håndskrifterne.
~ = pausetegn i Ms. tilsyneladende uden sproglig mening.
⇓ = specialtegn i Ms. C, der angiver en tilføjelse til linjen nedenunder.
j̵ = gennemstreget romertal "j", angiver ½.
r = recto, dvs. tekst på højresiden af et blad (folio/fol.) i et håndskrift.
v = verso, dvs. tekst på venstresiden af et blad (folio/fol.) i et håndskrift.
v,_ = gennemstreget romertal "v", angiver 4½.
fol. = folio, dvs. en upagineret side i et håndskrift.

Mønt- og vægtangivelser

1 (lybsk) mark = 16 skilling
1 skilling grot = 9 skilling
1 skilling = 12 penninge
1 skæppe smør = 1/4 tønde (på Fyn)
1 pund korn = 2 ørtug (el. 4 tønder)
1 øre korn = 3 ørtug
1 ørtug = 12 skæpper byg (el. 10 skæpper rug)

Utrykte kilder

Eiler Rønnows mageskiftebrev 13/6 1560. Rigsarkivet i København. C 6. Adkomstbreve Danmark 13/6 1560, læg 1, pk. 78. (Gl. fol. registrant: Mageskifter nr. 142).

Gammeldansk Ordbog = Ordbogsprojekt og seddelsamling på Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, www.dsl.dk.

Markbogen 1682. Ellested sogn, Vindinge herred. Forarbejde til Chr. V's Matrikel 1688. Rigsarkivet i København. (Her citeret efter excerpt på Navneforskning, Københavns Universitet).

Matrikelkort Hovedgaarden Lykkesholms Jorder, Ellested Sogn Vindinge Herred 1811. Nedfotograferet foto på Navneforskning, Københavns Universitet, efter original på Kort- og Matrikelstyrelsen i København.

Nyborg Lens Jordebog på Rigsarkivet i København. (Her citeret efter excerpt på Navneforskning, Københavns Universitet, men for Ammedrup-indførslens vedkommende kontrolleret i original ms.).

Torben Billes godsfortegnelser (Ms. A-C). Rigsarkivet i København, Privatarkiver på pergament, arkivnr. 209, samlingspakke. Bille, Torben Bentsøn (†1465). D. Regnskaber.

Litteratur og internetressourcer

Adk. = Landbohistorisk Selskabs Adkomstregistrering 1513-50 excerpter og registre beroende på Institut for Nordisk Studier og Sprogvidenskab, Københavns Universitet: http://adkomstregistrering.navneforskning.ku.dk/gamle/

Christensen, William: *Missiver fra Kongerne Christiern I.s og Hans's Tid*. Udgivne ved William Christensen og Selskabet for Udgivelser af Kilder til dansk Historie. København 1912-14.

DAA = *Danmarks Adels Aarbog*. København 1884 ff.

Dam, Peder, 2010: *Det øvrige vi nyde. Studier af landgilde og landbrugsproduktion i Danmark i 1600-tallet.* Landbohistorisk Selskab. Viborg.

Danmarks Riges Breve 789-1450 udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab. 1.-4. række trykt, derefter digitalt på https://diplomatarium.dk/

Diplomatarium Danicum 789-1450 bekostet af Carlsbergfondet. 1.-4. række trykt, derefter digitalt på https://diplomatarium.dk/

Danmarks Stednavne (online), Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab, Københavns Universitet: http://danmarksstednavne.navneforskning.ku.dk/

DgP = *Danmarks gamle Personavne*. I. Personnavne, II. Tilnavne. Udg. af Gunnar Knudsen & Marius Kristensen under medvirkning af Rikard Hornby. København 1934-64.

DS + nummer = *Danmarks Stednavne* 1-26 (uafsluttet). Udg. af Stednavneudvalget (1-15), Institut for Navneforskning (16-26). København 1922 ff.

DS 9 = "Maribo Amts Stednavne". Udg. af Anders Bjerrum & Christian Lisse. København 1954.

DS 13 = "Svendborg Amts Bebyggelsesnavne". Udg. af John Kousgård Sørensen. København 1958.

DS 14 = "Odense Amts Bebyggelsesnavne". Udg. af John Kousgård Sørensen. København 1969.

DS 24 = "Stednavne i Vestsjællands Amt. Slagelse, Korsør, Skælskør, Slagelse Herred, Vester Flakkebjerg Herred, Øster Flakkebjerg Herred (med dele i Storstrøms Amt)". Udg. af Bent Jørgensen. København 2001.

Ejder, Bertil, 1979: *Ryd och rud*. "Skrifter utgivna genom Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund" 2. Lund.

Galster, Georg, 1953: *Danske middelalderlige Regnskaber*, 1. rk. 1. bind ('Hof og Centralstyre'). København.

GdO = Gammeldansk Ordbog (midlertidig udgave). Det Danske Sprog- og Litteraturselskab: https://gammeldanskordbog.dk/forside

Gissel, Svend, 1964: *Adelige Jordebøger. Jakob Ulfeldts Jordebog på Ulfeldtsholm, Selsø og Bavelse 1588*. København.

Hald, Kristian, 1965: *Vore Stednavne*, 2. reviderede og forøgede Udgave. København.
Hoff, Annette, 2012: Boller Slot i 650 år. En godshistorie om mennesker, magt og muld ved Horsens Fjord. Wormanium & Landbohistorisk Selskab. Narayana Press.
Jørgensen, Bent, 2008: *Danske stednavne*, 3. udgave. København.
Kancelliets Brevbøger = *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1551-1660*. Udg. af C.F. Bricka m.fl. København 1885- 2005.
Knudsen, Gunnar, 1939: "Skovrydning i Danmark, belyst gennem Stednavnene". I: *Saga och sed*. *Kungl. Gustav Adolfs Akademiens* årsbok 1938. Uppsala, s. 43-63.
Knudsen, Gunnar, 1947: "Fornavne i Danmark i middelalderen". I: Assar Janzén (red.). "Personnavne". *Nordisk Kultur* 7. Stockholm-Oslo-København, s. 187-234.
Kronens Skøder = *Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark, fra Reformationen til Nutiden 1535-1765*, bind 1-5. København 1892-1955.
Kousgård Sørensen, John, 1958: *Danske bebyggelsesnavne på sted*. "Navnestudier' 1. København.
Lerche Nielsen, Michael, 2014: '"Jona bil, Jona fadøl, Jona crib?" Genitiv og andre bøjningsendelser i danske fornavne'. I: På Sporet. Festskrift til Bent Jørgensen på 70-årsdagen den 12. marts 2014. København. 2014, s. 17-178.
Mollerup, W. & Fr. Meidell, 1893: *Bille-Ættens Historie*, bind 1. København.
Porsmose, Erland, 1978: "Landsbynedlæggelser og hovedgårdsekspansion på Fyn. En studie i sammenhængen mellem problemstilling, metode og registrering". I: *Historisk Tidsskrift* 78 (13. rk. bind V). København, s. 437-453.
Porsmose, Erland, 1981: *Den regulerede landsby. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til 1000 e.Kr. fødsel*, bind 1-2. Odense.
Porsmose, Erland, 1987: *De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid*. Odense.
Porsmose, Erland, 1991: "Grydstrup. To hovedgårde for meget – og en for lidt". I: *Bol og by. Landbohistorisk Tidsskrift* 1991:1. Odense 1991, s. 74-88.
Repertorium = *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis*, 1. rk., udg. af Kr. Erslev, 2. rk., udg. af W. Christensen. København 1894-1912 og 1928-1939.
Uldall, Kai, 1965: "Lykkesholm". I: *Danske Slotte og Herregårde*, 2. udg., bind 7. København, s. 319-334.
Ulsig, Erik, 1968: *Danske adelsgodser i middelalderen*. København.

Vogt, Susanne: "Skiftet efter Bent Bille 1.1.1504 – opsplitningen af et skånsk-sjællandsk godskompleks". I: *Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift* 1988. Lund 1988, s. 43-61.
Vogt, Susanne, 1999: "Mourids Jepsen Sparre til Svaneholms jordebog". I: *Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift* 1999. Lund, s. 55-94.
Vogt, Susanne, 2000: "Forræderens gods. Jordebog over Niels Brahe til Vanås' gods". I: *Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift* 2000. Lund, s. 51-74.
ÆDA = *De* ældste *danske Archivregistraturer*. København 1854-1910.

Summary

During the 15th century, a fierce conflict broke out over the ownership of Lykkesholm manorial estate on the eastern part of Fyn. After the death of the previous owner – the last male member of noble family Basse – two other high-nobility intermarried families, named Bille and Gyldenstierne, claimed to be the rightful heirs to the estate. In the private archives of Torben Bille at the Danish National Archives, three previously unpublished land registers from Lykkesholm illustrate different phases of this conflict. In this paper the registers are transcribed and modernized. The commentary both deals with the ownership history of the farms belonging to Lykkesholm, the names of the tenants over time, and the new linguistic information provided by the hitherto unnoticed place-name forms.

Forfatterpræsentation

Michael Lerche Nielsen, født 1964, er ph.d. og lektor i runologi og navneforskning ved Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab, Københavns Universitet. Ud over at være en af vore førende eksperter i runer og såvel person- som stednavne (med en særlig passion for middelalderens mange *torp*-navne), har han tillige et stort kendskab til de kilder, der ligger til grund for den bevarede viden derom. Michael har gennem adskillige år været medlem af Landbohistorisk Selskab.

Teksterne

Manuskripterne findes som nævnt i adelsmanden Torben Bentsøn Billes privatarkiv på Rigsarkivet i København i et lille læg påskrevet "Regnskaber". Lægget omfatter tre små papirmanuskripter (Ms. A, B og C). Ms. A-B, der begge har lidt papirtab, har været vurderet som sammenhørende, men dette kan ikke anses for sikkert, hvorfor de her anføres separat.

Ms. A består af et ark papir uden vandmærke eller andet særkende, der er foldet, eller "knækket" som det hedder i fagterminologien, til fire beskrevne sider. I tidens løb er der sket et vist papirtab i kanterne. Skriften er klar og tydelig med mange rettelser *in scribendo*, dvs. under nedskrivningsprocessen.

Skriverhænder

Teksten er nedskrevet med brunlig blæk. Med en lidt lysere blæk er tilføjet nogle linjer med en anden skriverhånd. Den anden skriverhånd har store ligheder med den hånd, man finder i et andet, udateret dokument i Torben Billes privatarkiv. Dette dokument, som senest kan være skrevet 1458,[68] er holdt i jeg-form og mangler fuldstændigt de sædvanlige indlednings- og afslutningsformularer. Hånd 2 kan derfor være Torben Billes egenhændige tilskrifter eller alternativt hans private sekretærs. Under alle omstændigheder taler ligheden mellem tilføjelserne i Ms. A og dokumentet fra ca. 1459 for, at der er tale om en senere påtegning.

Ms. B består af et halvt ark papir svarende til A, som kun er beskrevet på den ene side. Skriften i Ms. B har store ligheder med A, men det er dog min vurdering, at der ikke er tale om samme skriverhånd. Blækket i Ms. B er en del mørkere end i Ms. A. Ms. B har ligesom Ms. A lidt papirtab i begge sider, hvilket tyder på, at Ms. A og B i ganske lang tid har været opbevaret sammen. Det fremgår da også af de senere arkivaliske påtegninger, at man har betragtet Ms. B som en del af Ms. A. Det forhold, at den senere skriverhånd (fol. 2r) i Ms. A har tilføjet oplysninger svarende til dem, man finder i Ms. B, tyder da også på, at der er tale om en selvstændig tekst. Ligheden med Ms. A er dog så stor, at de to tekster bør ligge ret nær hinanden i tid.

Ms. C er ligeledes et knækket papirark, denne gang ubeskadiget, med tekst over fire sider. I teksten finder man en datering til år 1464, altså året før Torben Billes død.

Manuskript A

Ms. A: papirark (folie) knækket over midten. Papirtab ved falsen og i den ydre margin. Et smudsigt og falmet hjørne med en senere påskrift *Bille* fra 18. el. 19. årh. vidner om, at arket har været foldet yderligere en gang i forbindelse med en ældre arkivering. Skrevet med en klar tydelig hånd, bortset fra tilføjelser fol. 1v for neden samt to steder fol. 2r. Kursiv markerer opløste forkortelser i teksten. Særlige forkortelsestegn og symboler er forklaret i listen ovenfor.

Fol. 1r

[påskrift *IV No 15.* (ældre arkivsignatur)]

Th*et*æ ær th*et* godz h*err* torbørn bille till hører i fyyn aff th*et* go[… 2-3 bogstaver]//

som till lyckesholm hørdhæ p*rim*o wti hallaggær xi gordh//

Hwer gordh skyldh*er* j pd byg ii ß gr*ot* j skæp*pe* smør//

It*em* wti gest*er*løff j gord skyldh*er* ii p*un*d byg//

It*em* wti thorop jeppe gallen iii p*un*d byg iiii ß gr*ot* pe*nning*he j skæp*pe* smør//

It*em* niels bosß ibid*em* iii p*un*d bygh iiii ß gr*ot* j skæp*pe* smør//

It*em* Erik jbid*em* ii p*un*d bygh i skæp*pe* smør xx ß//

It*em* jes laur*is*sß iwti byrkom i p*un*d byg xx ß i skæp*pe* smør//

It*em* wti skeldroppe i gord skyld*er* i øræ byg xiiii ß i skæp*pe* smør//

It*em* i gord wti sentwedh skyld*er* iii p*un*d byg xx ß i skæp*pe* smør//

It*em* i gord wti kowestwedh skyld*er* xxiiii ß lygh*er* ødhæ//

Normalisering Manuskript A

Fol. 1r

Dette er det gods, som tilhører hr. Torben Bille på Fyn af det gods,

som tilhørte Lykkesholm. Først i Heldager 11 gårde.

Hver gård skylder 1 pund byg, 2 skilling grot, ½ skæppe smør.

Endvidere i Gestelev 1 gård [som] skylder 2 pund byg.

Endvidere i Torup, Jeppe Galen: 3 pund byg, 4 skilling grot penninge, 1 skæppe smør.

Endvidere Niels Bosen sammesteds: 3 pund byg, 4 skilling grot, 1 skæppe smør.

Endvidere Erik sammesteds: 2 pund byg, 1 skæppe smør, 20 skilling.

Endvidere Jes Lauridsen i Birkum: 1 pund byg, 20 skilling, 1 skæppe smør.

Endvidere i Skellerup 1 gård [som] skylder 1 øre byg, 14 skilling, 1 skæppe smør.

Endvidere 1 gård i Sentved [som] skylder 3 pund byg, 20 skilling, 1 skæppe smør.

Endvidere 1 gård i Kogstved [som] skylder 24 skilling [men som] ligger øde.

Item wti skows gord i wordhemark giwer iii pund byg i skæppe smør//
ii swin hwilket aar aldhen ær iiii høønss oc ii gess//
Item Claus skrædæræ ibidem ȷ ørtw bygh och viii ß//
Item wti ~~san~~ [overstreget in scribendo] lamedrop i bolegh giwer i skæppe smør//
Item wti sandager hans petersß i pund byg i lybsk mark//
Item hans glødh ibidem ȷ pund bygh i lybsk mark//
Item oosæ jensse j øræ byg i lybsk mark//
Item wti fieldrop Anders jensß j øræ byg xiiii ß ȷ skæppe smør//
Item weliom ibidem ȷ øræ byg i skæppe smør//
Item peter jensß ibidem i øræ bygh xiiii ß ȷ skæppe smør//
Item j gord skyldher ortw [!] bygh han stoor ødhæ xiiii ß ȷ smør [mængdeangivelsen mgl.]//
Item wti attrop Troels giwer ii pund byg xxiiii ß och ~~x~~ [overstr. in scribendo] i skæppe smør//
honss [!] och gooss//

Item bredhowet ibidem ii pund byg xxiiii ß i skæppe smør honss oc gess//
Item wti koldorp lylle morthen iij pund byg xxiiii ß i skæppe smør//
hønss och gooss//
Item Anders Ionsß jbidem i pund byg xiiii ß ȷ skæppe smør//
Item hanss Iensß j pund bygh xiiii ß ȷ skæppe smør//
Item Ies petersß iii pund byg xxvi ß i skæppe smør//
Item niels hwÿdh i pund byg ~~xx~~ [overstreget in scribendo] xiiii ß ȷ skæppe smør//

Endvidere i "Skovsgård" i Vormark [en gård som] giver 3 pund byg, 1 skæppe smør.
2 svin i de år, hvor der er olden, 4 høner og 2 gæs.
Endvidere Klaus Skrædder sammesteds: 1 ørtug byg og 8 skilling.
Endvidere i Lamdrup 1 bolig [som] giver 1 skæppe smør.
Endvidere i Sandager, Hans Petersen: 1 pund byg, 1 lybsk mark.
Endvidere Hans Glød sammesteds: ½ pund byg, 1 lybsk mark.
Endvidere Åse Jens': 1 øre byg, 1 lybsk mark.
Endvidere i Fjellerup, Anders Jensen: 1 øre byg, 18 skilling, ½ skæppe smør.
Endvidere Wilhelm sammesteds: 1 øre byg, 1 skæppe smør.
Endvidere Peter Jensen sammesteds: 1 øre byg, 14 skilling, ½ skæppe smør.
Endvidere 1 gård [som] skylder 4½ ørtug byg. Den står øde; 14 skilling, ½ [skæppe] smør.

Endvidere i Atterup Troels [som] giver 2 pund byg, 24 skilling og 1 skæppe smør,

høns og gås [nærmere mængdeangivelse mangler her og i flg. indførelser].
Endvidere Bredhoved sammesteds: 2 pund byg, 24 skilling, 1 skæppe smør, høns og gæs.
Endvidere i Kullerup, Lille Morten: 3 pund byg, 24 skilling, 1 skæppe smør,
høns og gås.
Endvidere Anders Jonsen sammesteds: 1 pund byg, 14 skilling, ½ skæppe smør.
Endvidere Hans Jensen: 1 pund byg, 14 skilling, ½ skæppe smør.
Endvidere Jes Petersen: 3 pund byg, 26 skilling, 1 skæppe smør.
Endvidere Niels Hvid: 1 pund byg, 14 skilling, ½ skæppe smør.

Item lasse troelsß j øræ bygh xiiii ß j skæppe smør//
Item bordheskow i ørtw bygh vi ß i fierdhedell aff i skæppe smør//

Endvidere Lasse Troelsen: 1 øre byg, 14 skilling, ½ skæppe smør.
Endvidere "bordheskow": 1 ørtug byg, 6 skilling, 1 fjerdedel af 1 skæppe smør.

Fol. 1v
Item wti Lyndeskow jes morthensß iii pund bÿgh xxvi ß i skæppe smør//
Item peter ebbesß iii pund bygh xxvi ß j skæppe smør//
Item hanss ebbesß iii pund byg xxvi ß i skæppe smør//
Item oloff mathissß som wor ath ether aff lyndheskow han skall giwe saa//
møghet som [over linjen: en aff] the andræ the i lyndheskow han hawer enthet en wdh giwet//
forthi han skuldhe hawe ii orss frelsse Item then jord som han talett//
seelff wydh ether om then bruger andhers fynboo//
Item wti maghelund søuerin j pund byg vi ß i fierding aff ["n" er gået tabt]//
skæppe smør hønss oc goss//
Item j bolligh lyggher hoss maghelund giwer i skæppe smør thet tager//
Anderss fynboo op//
Item the gordhe wti ryslinghe the skyldh j leest byg iii lybske mark//
ii skæpper smør vi ß for høønss och geess//

Item Then ødhe jordh ther lyggher paa ammedroppe mark ~~lyg thet~~ [overstreget in scribendo]//
hawe jek wdspwrt ath waræ hwn bøgdh tha skylder hwn//
j leest byg · oc penninghe oc smør Thenne forneffnde jord hawer anderß//
fynboo brughet oc haffdhe ycky han wæret tha skuldhe hwn//

Fol. 1v
Endvidere i Lindeskov, Jes Mortensen: 3 pund byg, 26 skilling, 1 skæppe smør.
Endvidere Peter Ebbesen: 3 pund byg, 26 skilling, 1 skæppe smør.
Endvidere Hans Ebbesen: 3 pund byg, 26 skilling, 1 skæppe smør.
Endvidere Oluf Matthiesen fra Lindeskov, som var hos Eder. Han skal give lige så
meget som enhver af de andre af dem i Lindeskov. Han har intet ydet endnu,

fordi han skulle have 2 års fritagelse. Endvidere den jord, som han selv talte
om hos Eder. Den dyrker Anders Fynbo.

Endvidere i Magelund: Søren: 1 pund byg, 6 skilling, 1 fjerdedel af en
skæppe smør, høns og gås.
Endvidere 1 bolig [som] ligger ved Magelund [og som] giver 1 skæppe smør.
Anders fynbo opkræver det.
Endvidere de gårde i Ryslinge. De skylder ½ læst byg, 3 lybske mark,
2 skæpper smør 6 skilling i stedet for høns og gæs.
Endvidere den øde jord, der ligger på Ammedrup Mark.

Jeg har erfaret, at hvis den var bebygget, da ville den skylde
½ læst byg · og pengeafgift og smør. Denne omtalte jord har Anders
Fynbo dyrket, og havde det ikke været for ham, så ville den

hawe wæret bygdh//
It*em* mathe i wydhe ath jech haw*er* ecke fanget enghe erwed//
pe*nning*he aff the som till foren gwrdhe arbeyd till holmen//

Th*et*te ær nw th*et* ~~nw~~ [overstreget in scribendo] godz som and*er*s fynbo j wæræ hawer//
paa h*err* olloff axelssøns wegnæ p*rim*o//
Wti field*r*op j gord giw*er* ørtw byg ~~xx~~ [overstreget in scribendo] xiiii ß j skæp*pe* smør//
It*em* i gord ibid*em* giw*er* vii ørtw byg xxiiij ß j skæp*pe* smør//
It*em* ~ j bolig ibid*em* giw*er* i ørtw byg j skæp*pe* smør//
It*em* j gord i gysle giw*er* i øræ byg i skæp*pe* smor [!] xii ß//
It*em* wti koldrop storæ morth*e*n iii p*un*d bygh xxvi ß j skæp*pe* smør//
It*em* mathes knwtsß i p*un*d byg xiiii ß j skæp*pe* smør//
It*em* møllen wydhe well selwe ha*n* hwat hwn skyldh*er*//
It*em* hwat løkysholm renthe skall th*et* wedh jek ÿckÿ
It*em* jes and*er*sß i kold*r*op giw*er* iiii p*un*d byg xxiiii ß j skæp*pe* smør//
hønss oc goss//

[Senere tilføjelse med anden og mere kantet skrift skrevet med lysere blæk]
It*em* andh*er*s skrædheræ j p*un*d byg j skæp*pe* smør xii ß gæs h*øn*s//
It*em* lucie (?) [overstregede romertal] xviii skæp*per* byg xii ß j skæp*pe* smør h*øn*s gæs//

have været bebygget.
Endvidere må I vide, at jeg ikke har modtaget erveds-
penge fra dem (der) førhen udførte arbejde for Holmen (Lykkesholm).

Dette er nu det gods, som Anders Fynbo har i værge.

på hr. Oluf Axelsøns vegne, først
i Fjellerup 1 gård [som] giver 4½ ørtug byg, 14 skilling, ½ skæppe smør.

Endvidere en gård sammesteds [som] giver 7 ørtug byg 24 skilling, 1 skæppe smør.
Endvidere ~1 bolig sammesteds [som] giv*er* 1 ørtug byg, 1 skæppe smør.
Endvidere 1 gård i Gislev [som] giver 1 øræ byg, 1 skæppe smør, 12 skilling.
Endvidere i Kullerup, Store Morten: 3 pund byg, 26 skilling, 1 skæppe smør.
Endvidere Matthias Knudsen: 1 pund byg, 14 skilling, ½ skæppe smør.
Endvidere Møllen, [der] ved han vel selv, hvad den skylder.
Endvidere hvilket [beløb] Lykkesholm skal betale det ved jeg ikke.
Endvidere Jes Andersen i Kullerup: [Han] giver 4 pund byg, 24 skilling, 1 skæppe smør,
høns oc gås

[senere tilføjelse]

Endvidere Anders Skrædder: 1 pund byg, ½ skæppe smør, 12 skilling, gæs, høns.
Endvidere Lucie(?) 18 skæp*per* byg, 12 skilling, ½ skæppe smør, høns, gæs.

Fol. 2r
[senere tilføjelse for oven med samme skrift som fol. 1v for neden]:

It*em* en ~~øthe~~ [overstreget in scribendo] ørthyk byg//
It*em* th*et*æ th*et* godz som j ryslinghe lygg*h*er th*et* hørær//
till th*et* godz som eth*e*r selff till hørdhe//
It*em* skyldhe i e affhendhe aff gozet jckÿ the ii gordhe//
j attroppe giordhe i th*et* tha*n* finghe i skadæ th*e*r aff//

[med samme lysere skrift som ovennævnte tilføjelser]
Th*et*æ vere the goz som iek om hii være hauer – som the bæsth//
skaue lighe thil//
it*em* førsth thil kolledrup hii ællffuesthæde saughe*n*n//
it*em* thil atterup it*em* thil lindhe skau oc goth skow//
it*em* thil felderup hii gislef faughe*n* ok goth skau//
It*em* thil røslinghæ oc goth skau//

Fol. 2r
[senere tilføjelse]:

Endvidere en ørtug byg.

Endvidere dette det gods som ligger i Ryslinge. Det hører
til det gods som tilhørte Eder selv.
Endvidere: Skal I senere afhænde noget af godset [vælg da] ikke de to gårde
i Atterup. Hvis I gjorde det, så ville I få skade deraf.

[med samme lysere skrift som ovennævnte tilføjelser]
Dette er det gods som jeg har i værge – som de bedste
skove hører til:
"Item" først til Kullerup i Ellested Sogn.

Endvidere til Atterup; ligeledes til Lindeskov også god skov.
Endvidere til Fjellerup i Gislev Sogn også god skov.
Endvidere til Ryslinge også god skov.

Manuskript B

Ms. B: halvt papirark. Papirtab i de ydre marginer, hvilket har ført til et betydeligt teksttab. Kun beskrevet på den øvre halvdel af den ene side. Skrevet med anden hånd end Ms. A

Fol. 1
[påskrift *ad No 15.* (ældre arkivsignatur)]
[vel "th*et*tæ"…]tæ ær*er* the gotz som h*err* thorb*er*n haffw*er* j fyyn som skogh oc fiskæ//
[(spor af w)]atn ligg*er* till//

Manuskript B

Fol. 1
[påskrift *ad No 15.* (ældre arkivsignatur)]
Dette er det gods, som hr. Torben har på Fyn, som har tilliggende skov og fiskevand.
Først i Ellested Sogn i Vindinge Herred til Kullerup. De har

[vel "først")…]st i æluæstædhæ sogn j Wi*n*ni*n*gæ hær*et* till kold*r*op the haffuæ//

[vel "skogh"…]h nogh It*em* til att*r*op j [tilføjet over linjen "th*e*n"] sam*m*æ sogn ligg*er* skogh

fult till ko*m*m[er]//

["s"…]kogh borth tha ko*m*m*er* th*et* the thiænær*e* til skadhæ so*m* boo j a*n*ne*n* s[vel "sogn"]//

[vel "til"…]il ~~att*r*op oc~~ [overstreget in scribendo] lindeskogh ligg*er* skogh øffren till oc et lidet//

[vel "fiskæ"/"møllæ")…]æ daam It*em* til att*r*op ligg*er* oc skogh nogh till th*e*n ær nøtteligh//

[vel "for thæ"…]æ thiænær*e* som boo i a*n*ne*n* sogn//

[vel "It*em* till"…]ill ryslingæ so*m* ligg*er* j ghude*m*me hær*e*t the haffuæ skogh nogh//

[vel "It*em* till"…]ill ~~sa*m*~~ [overstreget] a*m*mad*r*op th*er*e ligg*er* kostæligh skogh till//

[vel "It*em* till"…]l field*r*op th*er*e ligg*er* en kostæligh søø till oc god skogh till om//

[…(måske: "de kunnæ"?)]*n*næ sa*m*mæ*n* bliffuæ//

[vel "It*em*"…] kowostueth j uyn*n*i*n*gæ hær*e*t ~~scal nogh~~ [overstreget] haffuæ j en gar[d ligg*er*]//

[vel: "liden"…]den skogh till scal noghet gotz aff hæ*n*d*is* tha war*re* th*et* mynth[4-5 bogstaver]//

[…]j lamæd*r*op haffuæ i en gard om nogh*e*n skuldæ aff hæ*n*d*is* tha […]//

[(Spor af ulæseligt bogstav)…]//

[…] it*em* sandaghræ iii gardhæ och swa oc gest*er*leff en gard//

tilstrækkelig skov. Endvidere til Atterup i det samme sogn; der er fuldt skovtilliggende. Mindskes skovmængden, da kommer det de fæstere til skade, som bor i et andet sogn.

[Endvidere] til Lindeskov hører (der) værdifuld skov og en lille

fiskedam. Endvidere til Atterup, (der) er nok tilliggende skov. Det udnyttes

af de fæstere, som bor i et andet sogn.

[Endvidere] til Ryslinge, som ligger i Gudme Herred, de har skov nok.

[Endvidere] til Ammedrup hører der værdifuld skov.

[Endvidere] til Fjellerup hører der en værdifuld sø samt god skov. Hvis

[…(måske: samme?)] sammen blive

[Endvidere til] Kogstved i Vindinge Herred har I en gård [Dertil hører en]

lille(?) skov til. Skal noget gods afhændes, da var det ?mit[… 4-5 bogstaver mangler]

[…] i Lamdrup har I en gård. Hvis nogen skulle afhændes, da […]

[(Spor af ulæseligt bogstav)…]

Endvidere Sandager: 3 gårde og ligeså også [i] Gestelev en gård.

Manuskript C

Ms. C: Et papirark (folie) knækket over midten og beskrevet på alle fire sider. Spor af forskellige foldninger.

Fol. 1r

Attrop [yngre påskrift 1600- eller 1700-tallet]

[senere arkivalisk påtegning fra 1800-tallet(?): Vinding Herred, Ellested eller Herrested Sogn]

[arkivalisk påtegning: No 4]

Th*et*te ær th*et* so*m* H*er*r torbrøns [!] tiænære skulæ//

giwe till gifft p*rim*o wti att*rop*//

Troels jensß iiii ørtwg bygh i skæp*pe* smør//

xxiiii ß i goss och iii høøss//

It*em* Niels wynttht*er* iiii ørtigh bygh i skæp*pe* smør//

xxiiii ß i goss och iiii høønss [Tilføjet senere med anden hånd(?)] It*em* ibid*em* i hødhæ//

iordh i pu*n*dh gorn//

wti kold*rop*//

Niels hwidh i p*un*d bygh j skæp*pe* smør xii ß pe*nnin*ghe//

j gooss och iiii høøns//

It*em* Astredh vi ørtugh bygh i skæp*pe* smør xxiiii ß//

i gooss iiii hønss//

It*em* jæp sonesß i ørtigh bygh och vi ß j ~~goss iiii hønss~~ [senere(?) overstregning]//

i fiærdingh aff en skæp*pe* smør ⇓ oc i goss//

It*em* laur*is* t*r*oelsß i p*un*d bygh j skæp*pe* smør xii ß iiii hønss//

Normalisering Manuskript C

Fol. 1r

Dette er det gods som hr. Torbens fæstere skulle

give i afgift. Først i Atterup:

Troels Jensen: 4 ørtug byg, 1 skæppe smør,

24 skilling, 1 gås og 3 høns.

Endvidere Niels Vinter: 4 ørtug byg, 1 skæppe smør,

24 skilling, 1 gås og 4 høns. Endvidere sammesteds 1 øde

jord, 1 pund garn.

I Kullerup

Niels Hvid: 1 pund byg, ½ skæppe smør, 12 skilling penninger,

1 gås og 4 høns.

Endvidere Astrad: 6 ørtug byg, 1 skæppe smør, 24 skilling,

1 gås 4 høns.

Endvidere Jep Sunesen: 1 ørtug byg og 6 skilling,

1 fjerdedel af en skæppe smør.

Endvidere Laurids Troelsen: 1 pund byg, ½ skæppe smør, 12 skilling, 4 høns [tilføjet over linjen] og 1 gås.

Item morthen petersß ~~v~~ [overstreget in scribendo] vi ørtigh bygh i skæppe smør xxiiii ß//
iiii høøss [!] och i gooss// ⇓ och i gooss//
Andhers jæpsß i pund bygh j skæppe smør xii ß ~~hø~~ [overstreget in scribendo] iiii høønss//
Andhers jensß i pund bygh j skæppe smør xii ß iiii hønss//
och en gooss//

Endvidere Morten Petersen: 6 ørtug byg, 1 skæppe smør 24 skilling,

4 høns og 1 gås.
Anders Jepsen: 1 pund byg, ½ skæppe smør, 12 skilling, 4 høns [tilføjet over linjen] og 1 gås.
Anders Jensen: 1 pund byg, ½ skæppe smør, 12 skilling, 4 høns,
og en gås.

wti lyndeskow//
Morthen jensß ~ vi ørtigh bygh i skæppe smør xxiiii ß//
iiii høønss och i gooss//
Item peter ebbesß vi ørtigh bygh j skæppe smør xxiiii ß och//
iiii ~~gæ~~ [overstreget in scribendo] høønss och en gooss//
Item Oloff matissß vi ørtigh byg i skæppe smør xxiiii ß//
iiii høønss i gooss//

I Lindeskov
Morten Jensen ~ 6 ørtug byg, 1 skæppe smør, 24 skilling,
4 høns og 1 gås.
Endvidere Peter Ebbesen: 6 ørtug byg, 1 skæppe smør, 24 skilling og
4 høns og en gås.

Endvidere Oluf Mathisen: 6 ørtug byg, 1 skæppe smør 24 skilling,
4 høns, 1 gås.

Fol. 1v
Item Hans ebbesß vi ørtigh bygh i skæppe smør xxiiii ß//
och iiii høønss och i gooss//
Item jes tygæsß j skæppe smør//
Item Hans matissß wti maghelwndh i pund bygh//
xii ß i fiærdingh aff en skæppe smør//

Fol. 1v
Endvidere Hans Ebbesen: 6 ørtug byg, 1 skæppe smør 24 skilling,
og 4 høns og 1 gås.
Endvidere Jes Thygesen: 1 skæppe smør.
Endvidere Hans Mathiesen i Magelund: 1 pund byg,
12 skilling, 1 fjerdedel af en skæppe smør.

wti fældrop//
Iep nielsß iiii ørtigh byg j skæppe smør xii ß//
iiii hønss oc i goss//
Hans staffensß i øræ bygh j skæppe smør iiii hønss//
och i gooss//

I Fjellerup
Jep Nielsen: 4 ørtug byg, ½ skæppe smør, 12 skilling,
4 høns og 1 gås.
Hans Steffensen: 1 øre byg, ½ skæppe smør, 4 høns,
og 1 gås.

Viliom j øræ bygh j skæp*pe* smør ~~iiii~~ [overstreget in scribendo]//

It*em* Mat*is* spurgh i øræ bygh j skæp*pe* smor [!] xii ß//

iiii høønss och i gooss//

Wilhelm: ½ øre byg, 1 skæppe smør.

Endvidere Matthias Spurv: 1 øre byg, ½ skæppe smør, 12 skilling,

4 høns og 1 gås.

wti sandagh*er*//

Hans p*eter*sß i p*un*d bygh i lyb*sk* m*a*rk//

It*em* osæ hesßings [!] i øræ bÿgh l lyb*sk* m*a*rk//

It*em* han*s* gløødh i p*un*d bygh i lyb*sk* m*a*rk//

I Sandager

Hans Petersen: 1 pund byg, 1 lybsk mark.

Endvidere Åse Hessings: 1 øre byg, l lybsk mark.

Endvidere Hans Glød: 1 pund byg, 1 lybsk mark.

wti ryslinghe//

Iens ~~Sm~~ [overstreget in scribendo] dwngh iiii ørtig bygh j skæp*pe* smør xii ß//

iiii hønss oc i goss//

Hans mat*iss*ß j øræ bygh j skæp*pe* smør xii ß//

iiii hønss och i goss//

It*em* Boeldh and*er*se i øræ bygh j skæp*pe* smør xii ß//

iiii hønss och i goss//

It*em* eth ødæ byggæstædh ~~rænttther~~ [overstreget in scribendo] giw*er* i øræ//

bygh j skæp*pe* smør xii ß iiii hønss och i goss//

It*em* gregori*us* wti gest*er*leff iiii ørtigh bygh//

It*em* jes laur*iss*ß i birkom j p*un*d bygh i skæp*pe* smør//

xx ß iiii hønss och i gooss//

I Ryslinge

Jens Dungh: 4 ørtug byg, ½ skæppe smør, 12 skilling,

4 høns og 1 gås.

Hans Mathiesen: 1 øre byg, ½ skæppe smør, 12 skilling,

4 høns og 1 gås.

Endvidere Bodil Anders': 1 øre byg, ½ skæppe smør, 12 skilling,

4 høns og 1 gås.

Endvidere et øde byggested [som] giver 1 øre byg, ½ skæppe smør, 12 skilling, 4 høns og 1 gås.

Endvidere Gregers i Gestelev: 4 ørtug byg.

Endvidere Jes Lauridsen i Birkum: 1 pund byg, 1 skæppe smør.

20 skilling, 4 høns og 1 gås.

Fol. 2r

wti thorop//

Iep gallen vi ørt*igh* bygh ["h" svært at se p.gr.a. papirfold] iiii ß gr*ot* i skæp*pe* smør//

It*em* marinæ booss vi ørt*igh* bygh iiii ß gr*ot* i skæp*pe* smør//

Fol. 2r

I Torup

Jep Galen: 6 ørtug byg, 4 skilling grot, 1 skæppe smør.

Endvidere Maren Bos: 6 ørtug byg, 4 skilling grot, 1 skæppe smør.

Item jes bertilsß iiii ørtigh bygh xx ß oc i skæppe smør//

Endvidere Jes Bertilsen: 4 ørtug byg, 20 skilling og 1 skæppe smør.

Item peter cristiernsß j skeldrop j øræ bygh i lybsk mark//

Endvidere Peter Christiansen i Skellerup: 1 øre byg, 1 lybsk mark,

och skæppe smør [ingen mængdeangivelse]//

og skæppe smør [ingen mængdeangivelse].

wti sentwedh//

I Sentved

morthen basse vi ørtigh bygh i skæppe smør j lybsk mark//

Morten Basse: 6 ørtug byg, 1 skæppe smør, 1 lybsk mark,

iiii hønss och i gooss//

4 høns og 1 gås.

Item lasse andersß wti wordemark vi ørtigh bygh//

Endvidere Lasse Andersen i Vormark: 6 ørtug byg,

j lybsk mark i skæppe smør iiii hønss oc [umotiveret streg oven over "o"] ii gææss och j lam [senere tilføjelse med lysere skrift]//

1 lybsk mark, 1 skæppe smør, 4 høns og 2 gæs og 1 lam.

Item Claus skredæræ [første "æ" markeret ved ø-nedstreg] jbidem j ørtigh bygh//

Endvidere Claus Skrædder sammesteds: ½ ørtug byg.

wti halaggær//

I Heldager

Hans clemensß j pund bygh j skæppe smør oc xviii ß//

Hans Clemensen: 1 pund byg, ½ skæppe smør og 18 skilling.

Item Hans hermensß j pund bygh j skæppe smør och xviii ß//

Endvidere Hans Hermansen: 1 pund byg, ½ skæppe smør og 18 skilling.

Item Hans Matissß j pund bygh j skæppe smør och xviii ß//

Endvidere Hans Mathiesen: 1 pund byg, ½ skæppe smør og 18 skilling.

Henrik herrmensß j pund bygh j skæppe smør och xviii ß//

[Endvidere] Henrik Hermansen: 1 pund byg, ½ skæppe smør og 18 skilling.

Item Anders plögh i pund bygh j skæppe smør oc xviii ß//

Endvidere Anders Plov: 1 pund byg, ½ skæppe smør og 18 skilling.

Item Iep hwidh i pund bygh j skæppe smør och xviii ß//

Endvidere Jep Hvid: 1 pund byg, ½ skæppe smør og 18 skilling.

Item Anders gregorsß j pund bygh j skæppe smor [!] och xviii ß//

Endvidere Anders Gregersen: 1 pund byg, ½ skæppe smør og 18 skilling.

Item lasse hermensß i pund bygh j skæppe smor [!] och xviii ß//

Endvidere Lasse Hermansen: 1 pund byg, ½ skæppe smør og 18 skilling.

Item Anders bodhæ i pund bygh j skæppe smor [!] och xviii ß//

Endvidere Anders Bodhe: 1 pund byg, ½ skæppe smør og 18 skilling.

It*em* michel laurensß j p*un*d bygh ȷ skæp*pe* smør och xviii ß//	Endvidere Michael Lorensen: 1 pund byg, ½ skæppe smør og 18 skilling.
It*em* Erik laurensß i p*un*d bygh ȷ skæp*pe* smør och xviii ß//	Endvidere Erik Lorensen: 1 pund byg, ½ skæppe smør og 18 skilling.
It*em* Halff Haalagger fangh skow och m*a*rk Hørær//	Endvidere [det] halve Heldager Fangs skov og mark. [Det] tilhører
herr torbørn till wthen en ottingh som beskopen//	hr. Torben foruden en ottendedel heraf, som tilhører biskoppen.
hørær *herr* wti//	
It*em* [tilføjet foran] He*n*rik *herr*mensß och and*er*s bodhe the hawe lowet jes//	Endvidere Henrik Hermansen og Anders Bodhe. De har lovet Jes
mat*is*sß foræ iii p*un*d bygh wdh at giwe y*nn*en posche//	Mathiesen at aflevere 3 pund byg inden påske
och ["och" skrevet lidt over linjen] iii skæp*per* smør wdh at giwe y*nn*e*n* medso*m*mer//	og desuden 3 skæpper smør inden midsommer.
Fol. 2v	Fol. 2v
Erwdspen*nin*ghe//	Ervedspenge
An*n*o dom*ini* m^{o} ccc^{o} sexagesi*m*o 4ro p*ri*-*m*o i att*r*op//	I det herrens år 1464 i Atterup:
Troels jensß xii ß [senere overstreget]//	Troels Jensen 12 skilling [senere overstreget].
Niels uinth*er* xii ß [senere overstreget]//	Niels Vint*er* 12 skilling [senere overstreget].
wti kold*r*op//	I Kullerup
Niels hwidh xii ß//	Niels Hvid 12 skilling.
Astredh xii ß [senere overstreget]//	Astrad 12 skilling [senere overstreget].
Iep sonesß xii ß [senere overstreget]//	Jep Sunesen12 skilling [senere overstreget].
laur*is* troelsß xii ß [senere overstreget]//	Laurits Troelsen 12 skilling [senere overstreget].
morthen p*eter*sß xii ß [senere overstreget]//	Morten Petersen 12 skilling [senere overstreget].
And*er*s Iæpsß xii ß [senere overstreget]//	Anders Jepsen 12 skilling [senere overstreget].
Hans jensß xii ß [senere overstreget]//	Hans Jensen 12 skilling [senere overstreget].
wti fiæld*r*op//	I Fjellerup
jep nielsß xii ß [senere overstreget]//	Jep Nielsen 12 skilling [senere overstreget].
hans staffensß xii ß [senere overstreget]//	Hans Steffensen 12 skilling [senere overstreget].

And*er*s jensß xii ß [senere overstreget]//	Anders Jensen 12 skilling [senere overstreget].
wti ryslingh//	I Ryslinge
jes dwngh xii ß//	Jes Dungh 12 skilling.
Hans math*iss*ß xii ß//	Hans Mathiesen 12 skilling.
Boeldh and*er*se xii ß//	Bodil Anders' 12 skilling.
wti mageludh [!]//	I Magelund
Ha*n*s mat*iss*ß xii ß [senere overstreget]//	Hans Mathiesen 12 skilling [senere overstreget].

Noter

1 Brugen af direkte tiltale har lidt uforståeligt forvirret Erland Porsmose (1981, s. 406 øverst).
2 Mollerup 1893, s. 180, note 1; Uldall 1965, s. 329.
3 Ulsig 1968, s 361 f. samt bilag 24.
4 Porsmose 1978, s. 449 f.; Porsmose 1981, s. 405 ff.; og Porsmose 1987, s. 80.
5 DAA 1887, s. 89; samt Skiftebrev 6/1 1416 (*Repertorium* 1. rk. nr. 5570).
6 Uldall 1965, s. 165 note 56.
7 *Repertorium* 1. rk. nr. 6056 (30/10 1423). Dertil findes en afskrift i registraturen over breve på Folen på Kalundborg Slot 1551 af hovedbrevet 1434, samt en vidisse fra 1480, der er trykt i ÆDA IV, s. 214.
8 Mollerup 1893, s. 180 ff.; Ulsig 1968, s. 252.
9 *Repertorium* 1. rk. nr. 7850 (28/1 1449).
10 *Repertorium* 2. rk. nr. 29 (14/4 eller 11/8 1451).
11 *Missiver fra Kongerne Christiern I.s og Hans's Tid* 2, nr. 25 (10/5 1465).
12 *Repertorium* 2. rk. nr. 75 (15/9 1451). En afvigende fremstilling af aftalen gives af Porsmose 1987, s. 80.
13 *Repertorium* 2. rk. nr. 382 (27/7 1454).
14 *Repertorium* 2. rk. nr. 1099 (12/3 1460).
15 *Repertorium* 2. rk. nr. 1306 (5/5 1461) og nr. 1309 (12/5 1461).
16 *Repertorium* 2. rk. nr. 7266 (8/12 1492). Skiftet betegnes som "idealet nær" af Erik Ulsig (1968, s. 323).
17 *Repertorium* 2. rk. nr. 2920 (16/3 1471).
18 Se f.eks. Ulsig 1968, s. 251 ff. med bilag 20 og 24; samt Vogt 1988.
19 Uldall 1965, s. 329; Porsmose 1981, s. 405.
20 *Repertorium* 2. rk. nr. 3867 og 3985 (20/6 1476 og 29/1 1477).
21 se f.eks. Dam 2010, s. 215 midt, samt Hoff 2012, s. 41 spalte 1.
22 Ulsig 1968, s. 361 f. og bilag 24.
23 Porsmose 1981, s. 497 note 35.
24 Uldall 1965, s. 329.
25 Porsmose 1981, s. 405.
26 *Repertorium* 2. rk. nr. 1099 (12/3 1460).
27 Se den digitale DS-udgave på http://danmarksstednavne.navneforskning.ku.dk/
28 DS 13, s. 201.
29 Jørgensen 2008, s. 247.
30 Porsmose 1987, s. 136 ff.
31 DS 13, s. 201.
32 DS 13, s. 24.
33 DS 13, s. 202.
34 DS 13, s. 203.

35 Porsmose 1991, s. 80 f.
36 DS 13, s. 193.
37 Kousgård Sørensen 1958, s. 29 (note 1) og 94.
38 DS 13, s. 4.
39 Se DgP I, sp. 775 f. og DgP II, sp. 591 ff.
40 Se diskussionen i DS 13, s. 193; samt Jørgensen 2008, s. 160.
41 DS 13, s. 249 med henvisning til Kristian Hald (1965, s. 171) samt Gunnar Knudsen (1939, s. 55).
42 DS 13, s. 201.
43 DS 13, s. 189.
44 Knudsen 1947, s. 201; DgP I, sp. 74 ff.
45 DgP I, sp. 1573 ff.
46 Adk. 1547:279f; Adk. 1547:005.
47 DgP I, sp. 733; *Repertorium* 1. rk. nr. 6708 (8/7 1434).
48 se Lerche Nielsen 2014, s. 168.
49 DS 13, s. 223, 227 og 238.
50 DS 11, s. 88-89 og 42.
51 Hald 1965, s. 147 ff.
52 Ejder 1979, s. 46 ff.
53 *Repertorium* 2. rk. nr. 5563 (18/11 1484).
54 *Repertorium* 2. rk. nr. 2677 (20/12 1469) og 2. rk. nr. 2754 (13/6 1470).
55 *Repertorium* 1 rk. nr. 7702 (9/6 1447).
56 *Repertorium* 2. rk. nr. 7266, s. 329 (8/12 1492).
57 DgP II. sp. 344.
58 *Repertorium* 2 rk. nr. 4522 (2/12 1479) og 2 rk. nr. 4879 (14/6 1481).
59 DgP II, sp. 124.
60 *Repertorium* 1. rk. nr. 6350 (25/3 1428).
61 DgP II, sp. 229 f.
62 DgP II, sp. 822 f.
63 DgP II, sp. 1048.
64 DgP II, sp. 43 ff.
65 DgP II, sp. 1202 f.
66 DgP II, sp. 94 f. og 154 f.
67 *Repertorium* 2. rk. nr. 7266.
68 2. Række, nr. 13035, trykt i 2 386f.

Hans Chr. Johansen

Erhverv, arbejdskraft og boligformer på landet i begyndelsen af 1800-tallet

Omkring år 1800 faldt dødeligheden i Danmark, og da fødselshyppigheden fortsatte på et højt niveau, medførte det en betydelig befolkningstilvækst. De, der voksede op i de første årtier af 1800-tallet, skulle finde arbejde. For landbefolkningen var der kun få muligheder for bortvandring, fordi byerne stagnerede. Lovgivningen søgte at forhindre udparcellering af gårde, og derfor måtte mange tage til takke med at blive husmænd og landarbejdere. Denne artikel belyser i tal udviklingen i befolkningen. I folketællingerne 1801 og 1834 er hvert tiende landsogn udtaget som stikprøve, og mandtalslisterne i disse 170 sogne er analyseret med henblik på husholdsstrukturer og erhvervsforhold. En række tabeller viser endvidere væksten i landbrugets – og andre erhvervs – arbejdskraftindsats samt fordelingen på de enkelte typer af arbejdskraft.

Omkring år 1800 skete der store ændringer i de danske landsogne. De mest markante ændringer var et resultat af de store landboreformer, men de nye forhold skyldtes tillige, at dødeligheden begyndte at falde i årene efter 1775. I første halvdel af 1800-tallet nåede dødeligheden ned på et niveau, der var mellem en tredjedel og en fjerdedel lavere end i tiden forud for 1775.

Da fødselshyppigheden fastholdtes på samme niveau som tidligere helt frem til slutningen af 1800-tallet, blev resultatet en kraftig befolkningsvækst, som fik økonomiske, sociale og demografiske konsekvenser for landbefolkningen. Det følgende afsnit viser, at den samtidige statistik ikke er velegnet til at belyse denne udvikling på grund af problemer med indsamlingen og skiftende opgørelsesmetoder. Derfor har jeg for at hente oplysninger på individniveau om beskæftigelse og boligformer bearbejdet mandtalslisterne fra udvalgte landsogne i folketællingerne 1801 og 1834. Opgørelsen viser udviklingen i de enkelte erhverv på landet, befolkningens fordeling på gårde og huse samt de erhvervsaktives stilling i husstanden.

En lignende befolkningsudvikling kan findes i mange andre vestlige lande i samtiden, men med nogen forskydning i tid landene imellem, og fænomenet er også kendt fra den såkaldte befolkningseksplosion i en række ulande efter anden verdenskrig.

At der i Danmark er et sammenfald i tid mellem landbrugsreformer og befolkningsvækst behøver ikke at betyde, at der er en årsagssammenhæng. Der kan være tale om to af hinanden uafhængige fænomener, og selv hvis der har

været en sammenhæng, kan forholdet årsag-virkning gå begge veje. Større produktion på grund af reformerne kan have forbedret levestandarden og dermed modstandsdygtigheden mod sygdomme, men modsat kan en større befolkning have givet højere levnedsmiddelpriser, der har opmuntret til større produktion. Hvilken af disse forklaringer, der er den mest plausible, er der ikke enighed om.

Tager man imidlertid udgangspunkt i befolkningsvæksten og ser på, hvilke mulige konsekvenser den kan have haft, og hvorledes befolkningen reagerede på vækstens konsekvenser, kan der ud fra internationale erfaringer opstilles en række mulige forløb, hvoraf nogle af de vigtigste kan være de følgende.

På det produktionsmæssige og demografiske område vil en konsekvens, såfremt der ikke sker andre ændringer, være, at befolkningen ender i en "malthusiansk fælde", der betyder, at den stigende befolkning ikke kan ernæres ved en uændret eller kun svagt stigende levnedsmiddelproduktion, og Malthus forudsiger da, at hungersnød, sygdomme og krige vil gøre et indhug i befolkningen, så væksten ophører. Det er en forklaring, der har en del lighedspunkter med forholdene i Europa i flere perioder forud for 1775.[1] En alternativ konsekvens, som Malthus ikke regnede med, kan være, at de højere levnedsmiddelpriser, der følger af befolkningspresset, opmuntrer til en større produktion ved anvendelse af hidtil uopdyrkede marginaljorde, ved en mere arbejdsintensiv produktionsform på allerede opdyrkede arealer eller ved, at der indføres nye mere kapitalkrævende produktionsformer, der bliver rentable med højere færdigvarepriser. Denne konsekvens passer bedre på forholdene i Danmark efter 1775, hvor levnedsmiddelproduktionen faktisk steg hurtigere end folketallet, så der i 1800-tallet både blev plads til et større forbrug pr. indbygger og til en øget eksport. Endelig kan man tænke sig, at den større befolkning i landsognene kunne give anledning til at optage anden produktion end levnedsmidler, at der f.eks. opstod en øget fremstilling af håndværksprodukter m.m., som kunne byttes med levnedsmidler. En sådan protoindustrialisering er der eksempler på i en række lande, men hvor meget, den har kunnet bidrage til beskæftigelsen i Danmark, er de fleste steder usikkert.[2]

Da nedgangen i dødelighed i Danmark var størst for børnedødeligheden, viste befolkningstilvækstens sociale virkninger sig især, da de nu større årgange skulle etablere sig.[3] Den gennemsnitlige vielsesalder for førstegangs viede i Danmark var omkring 1800 ca. 30 år for mænd. Det vil sige, at det var i de første årtier af 1800-tallet, at dette etableringsproblem for alvor opstod. Der blev nu betydeligt flere unge end tidligere, som skulle have foden under eget bord. Såfremt det skulle ske inden for landbruget, var der to muligheder: enten kunne man dele de bestående gårde op i flere mindre, eller der kunne opstå en stadig større gruppe, som ikke kunne få en gård. De måtte i stedet stille sig tilfreds med at få ganske små jordparceller eller blive landarbejdere uden at

have egen jord. Den første mulighed er der adskillige eksempler på i Europa, men den blev stærkt bremset af lovgivningen i Danmark. Ved en forordning i 1810 og en plakat i 1822 blev der sat grænser for udstykningen. Der skulle altid bevares en gård af en størrelse, som kunne forsørge en familie. Lovene forhindrede dog ikke, at mindre arealer kunne tillægges et hus. Derved opstod der en gruppe af husmænd med jord. Denne udvikling synes at have været mest typisk i områder med mange selvejergårde. Hovedgårdsejerne var interesserede i at opretholde den eksisterende fæstegårdsinddeling, så her blev det især landarbejderklassen, der voksede i antal. For selvejerne kunne et salg af jord til et husmandssted derimod være et middel til at skaffe midler til afdrag på den gæld, gårdmanden havde pådraget sig ved overgangen til selveje.

På det demografiske område ville en efter Malthus' opfattelse fornuftig reaktion have været en reduktion i antallet af fødsler – for Malthus gennem en højere vielsesalder. Men det fandt ikke sted i Danmark før langt senere. Derimod kan man måske se en reaktion på vanskelighederne ved at blive etableret i en kraftig stigning i antallet af børn født uden for ægteskab blandt par, der ofte senere legitimerede deres samliv gennem ægteskab.

En anden mulig demografisk reaktion ville have været bortvandring fra landbruget, som det kendes fra den europæiske oversøiske udvandring og indvandringen til de voksende industribyer i sidste halvdel af 1800-tallet, og som det også har været tilfældet i nutidens ulande, hvor tilvandringen til byerne har skabt store problemer. De muligheder var imidlertid stærkt begrænsede i Danmark i begyndelsen af 1800-tallet. Datidens danske byer var små og havde i de første år efter Napoleonskrigene ikke en dynamik, der kunne virke tiltrækkende. Desuden var oversøisk udvandring endnu ikke en mulighed i større målestok.

Befolkningsstatistikken bekræfter, at det meste af befolkningstilvæksten blev på landet. Væksten i landbefolkningen betød mellem 1801- og 1834-folketællingen en gennemsnitlig årlig stigning på 8,5 promille. Der findes ikke tal for fødselsoverskuddet for landsognene, men for hele landet var den årlige gennemsnitlige forskel mellem fertilitet og mortalitet på ca. 9 promille.[4] Selv om dødeligheden kan have været lidt højere i byerne end på landet, kan det kun have påvirket landsgennemsnittet beskedent, da byernes befolkning kun udgjorde en lille del af den samlede befolkning. Desuden ramte periodens værste epidemi, som rasede omkring 1830, og som på landsplan medførte stigninger på op imod en tredjedel i den samlede dødelighed, ikke de største byer, men især den sydøstlige del af landet. Det er derfor en meget begrænset del af stigningen i den danske befolkning mellem 1801 og 1834, der netto er vandret fra land til by – måske ca. 15.000 mennesker – mod en tilvækst på ca. 230.000 personer, som forblev i landsognene.

Holger Gad har beregnet afvandringen fra landbruget til byer og til andre erhverv på landet i årene 1801-34 til 102.200 personer[5]. Det beror imidlertid på en forkert opfattelse af tallene for landbrugsbefolkningen i 1801. Som omtalt nedenfor er et stort antal håndværkere opført under husmænd og inderster i 1801. Gad regner dem med under landbrugsbefolkningen, og derved bliver hans opgørelse af den vækst, der er sket i gruppen af håndværkere mellem 1801 og 1834 langt mindre end den faktiske vækst i gruppen. Derved fremkommer der en difference, som Gad betragter som afvandret. Det problematiske i hans tal viser sig endvidere ved, at han konkluderer, at afvandringen fra landbruget blev mindre midt i 1800-tallet på et tidspunkt, hvor byerne begyndte at vokse mere (stærkere), og man derfor skulle vente en større vandring mod byerne.

Landbefolkningens udvikling i Danmark

I det følgende vil jeg nærmere belyse nogle sider af disse samfundsforandringer i de danske landdistrikter ud fra ejendomstællinger og indholdet af erhvervsoplysninger i folketællingerne 1801 og 1834. Hovedsigtet er at vise landbefolkningens erhvervsmæssige og sociale sammensætning, som den f.eks. viser sig i stilling i husstanden (selvstændig/i tjeneste) og i adgangen til jord (gårdmand/boelsmand/husmand).

Den officielle samtidige folketællingsstatistik er, som det vil fremgå af eksempler i det følgende, ikke særlig anvendelig til en sådan mere detaljeret analyse. Jeg benytter derfor især de navnelister fra de to nævnte folketællinger, som frivillige har indtastet og gjort tilgængelige i Dansk Demografisk Database, der er organiseret af Dansk Data Arkiv. Jeg benytter dog ikke det samlede folketællingsmateriale fra hele Danmark, fordi en nøje gennemgang af et antal sogne viser, at mens oplysningerne om den enkelte persons navn, alder og civilstand ser ud til at være indtastet med stor pålidelighed, er der i nogle sogne problemer vedrørende opdeling på husstande, oplysninger på tællingslisterne om boligforhold og jordbesiddelse samt enkelte andre aspekter, der har betydning for analysen.

Derfor bygger det følgende på en stikprøve, der omfatter hvert tiende landsogn nord for Kongeåen, og det skulle give en tilstrækkelig stor population til at kunne drage slutninger om udviklingen mellem de to folketællinger på såvel nationalt plan som i fem områder, jævnfør tabel 1. Inden analysen er indtastningerne vedrørende de udvalgte 170 sogne sammenholdt med de originale tællingslister, og de supplerende oplysninger, der er fundet på tællingslisterne, er indføjet i de indtastninger, der ligger til grund for analysen. Sognene er udtaget fra en liste, hvor sognene er opstillet i rækkefølge efter amter og inden for amterne efter herreder. Sogne med lister af dårlig kvalitet er byttet ud med et

nabosogn. På den måde opnås en betydelig geografisk spredning. For erhvervsforhold, der var udbredt over hele landet, opnås der formodentlig et ret sikkert billede af forholdene, mens stikprøveusikkerheden vil være betydeligt større for erhvervsforhold, der kun var udbredt i nogle enkelte sogne.

I tabel 1 er vist nogle grundlæggende oplysninger om de udvalgte landsogne. Det ses af tabellen, at de udvalgte sogne ved en sammenligning med den nationale udvikling giver en svag overrepræsentation for forholdene i Jylland og mest udpræget i Nordjylland.

Tabel 1: Anvendt folketællingsmateriale i undersøgelsen.

		Folketal i stikprøven		*Andel af samlet folketal i området (%)*	
Område	*Antal sogne*	*1801*	*1834*	*1801*	*1834*
Øerne øst for Storebælt	53	27.253	34.916	9,8	9,6
Fyn og Langeland	20	9.428	12.714	9,0	9,0
Østjylland	33	13.814	19.656	11,2	11,6
Nordjylland	31	12.913	18.057	11,7	12,1
Vestjylland	33	11.086	14.505	10,2	10,2
I alt	170	74.494	99.848	10,3	10,4

Note: Østjylland omfatter Vejle, Skanderborg, Århus og Randers amter. Nordjylland omfatter Ålborg, Hjørring og Thisted amter. Vestjylland omfatter Viborg, Ringkøbing og Ribe amter.

I løbet af de 33 år, der ligger mellem tællingerne, voksede landbefolkningen med en tredjedel. Væksten i totalbefolkningen var relativt stærkest i Østjylland og mindst på øerne øst for Storebælt.

Boliger ifølge samtidig ejendomsstatistik

På grund af de nævnte lovbestemmelser, som indskrænkede mulighederne for opdeling af gårde, skete væksten i antallet af ejendomme som nævnt hovedsagelig ved et forøget antal husmandssteder. Væksten i første halvdel af 1800-tallet var dog kun et led i en langtidsudvikling, der betød store indbyrdes forskydninger mellem størrelsen af de sociale grupper på landet i løbet af 1700- og 1800-tallet, og som resulterede i, at der i slutningen af 1800-tallet var betydeligt flere huse end gårde i landsognene.

Ifølge den foreliggende litteratur gik udviklingen særligt hurtigt i sidste halvdel af 1800-tallet, hvor husmands- og landarbejderspørgsmålet også blev et centralt politisk debatemne. Derimod synes der at være noget mere uklarhed om væksttempoet i første halvdel af 1800-tallet.

V. Falbe-Hansen var en af de første, der i sin analyse af de økonomiske virkninger af landboreformerne, prøvede at sætte tal på udviklingen i hele perioden. På grundlag af en række tællinger af antallet af landbrugsejendomme – hvor de centrale i denne sammenhæng er fra 1805 og 1835 – opstillede han den oversigt, der er vist i tabel 2.

Tabel 2: Antallet af jordbrug i de danske landdistrikter 1690-1885.

	1690	*1805*	*1835*	*1869*	*1885*
Herregårde	705	774	800	809	881
Bøndergårde	60.515	54.733	65.533	70.039	72.751
Huse med jord	19.009	56.957	61.913	107.909	150.260
I alt	80.229	112.464	128.246	178.757	223.892
Jordløse huse	Ukendt	ukendt	25.954	29.016	35.329

Kilde: V. Falbe-Hansen: Stavnsbåndsløsningen og landboreformerne, 2. del, København 1889, side 103.

Falbe-Hansen synes at opfatte tallene for huse i 1690 og 1805 som dækkende alene huse med jord, og han finder derfor, at der mellem 1805 og 1835 kun skete en meget beskeden vækst i antallet af huse med jord, og det skyldtes ifølge ham, at der gennem de love, der skulle forhindre en omfattende udparcellering af bøndergårdene, blev lagt en bremse på udstykningen.[6]

Hans tolkning af tallene er dog tvivlsom. En senere gennemgang af 1688-matriklen viser, at antallet af huse med jord da kun var på 12.990[7], og heller ikke 1805-tallene kan som vist ovenfor stå for en nærmere undersøgelse. Det er også tvivlsomt, om den nævnte lovgivning kan forklare den udvikling, han hævder. Lovene var som nævnt fortrinsvis beregnet på at forhindre, at gårde blev opdelt på flere mindre gårde, der hver især var for små til at ernære en familie; men der ikke var noget i vejen for, at der kunne udskilles bolsteder og huse med jord, når blot der blev tilstrækkelig jord tilbage ved den oprindelige parcel til at kunne ernære en familie. Falbe-Hansens forklaring passer endvidere dårligt sammen med, at antallet af gårde, således som tabellen viser, voksede hurtigere end antallet af huse mellem de to tællinger.

Falbe-Hansens opfattelse af en beskeden vækst i antallet af huse i de første årtier efter år 1800 er desuden i modsætning til, hvad en samtidig observatør mente. A.F. Bergsøe skrev i sin omfattende gennemgang af det danske samfund i begyndelsen af 1840'erne: "Grunden til, at husenes antal i de sidste halvhundrede år er blevet så betydelig forøget, er dels hoveriets afskaffelse på en mængde godser, idet man nemlig ved opførelsen af en del huse har søgt ved husmandsarbejde at erstatte en del af den arbejdskraft, man mistede, dels de betydelige i den nyere tid indførte forbedringer i agerdyrkningen, hvilke fordrer flere arbejdende hænder, samt endelig folkemængdens tilvækst, som altid er stærkest blandt den besiddelsesløse del af nationen."[8] Bergsøe underbygger dog ikke væksten med tal, der kan vise, hvor stor væksten har været.

Senere landbrugshistorisk litteratur synes kun i beskedent omfang på landsplan at have taget stilling til modsætningen mellem disse to udsagn. Måske hænger det sammen med, at Fridlev Skrubbeltrangs grundlæggende arbejde om husmandsstanden kun går frem til tiden omkring år 1800, og at han i et senere oversigtsværk ikke nævner, om 1805-tallene er med eller uden jord. Endvidere er der i den seneste store landbrugshistorie lagt et skel ved år 1810, og i det bind, der begynder med 1810, er det først fra 1835-tællingen, at der præsenteres tal for udviklingen af antallet af huse.[9]

Der findes derimod lokale og regionale undersøgelser, der ved optællinger af hver enkelt brugsenhed når frem til en betydelig vækst i antallet af huse i de pågældende områder i første del af 1800-tallet.[10]

På den baggrund kan der være grund til at se lidt nærmere på de tal, der er vist i tabel 2 for antallet af landejendomme i 1805 og 1835.

1805-tallene stammer fra en undersøgelse foretaget af Rentekammeret. I en skrivelse af 24. september 1805 blev de lokale myndigheder anmodet om at indsende en liste indrettet efter et vedlagt skema over "de under amtstuedistriktet henhørende herregårde, præstegårde samt bønderbyer og deres gårde". Foranledningen synes at have været et militært ønske om at få nærmere oplysninger om, hvor store indkvarteringer, der kunne foregå i landets forskellige dele, og det var da vigtigt at vide, hvor mange ejendomme, man kunne fordele militæret på, f.eks. i tilfælde af at en militærenhed ved gennemmarch eller under midlertidigt ophold skulle være i et område.[11] Rentekammerets skrivelse blev sendt til amtmændene, men gik videre til amtstuerne, der, som det også fremgår af ordlyden i Rentekammerets skrivelse, havde de bedste muligheder for at fremskaffe oplysninger om landejendommene, fordi de stod for opkrævningen af hartkornsskatterne og havde registre over deres områdes hartkorn, men ikke over ejendomme, der ikke var matrikulerede.[12] Et vist kendskab må amtstuerne dog også have haft til de jordløse huse, idet de også stod for op-

krævning af den folke- og indersteskat, der var pålagt de befolkningsgrupper på landet, der ikke boede på en matrikuleret ejendom.

Som svar på Rentekammerets henvendelse indkom der i 1805 og begyndelsen af 1806 fra hvert amt en tabel, der følger forskriften i henvendelsen, og som for hvert sogn og ejerlav inden for sognene oplyser antallet af 1) herregårde, præstegårde og andre frie gårde med navne på disse, 2) antallet af gårde, 3) deraf udflyttede gårde fra landsbyerne og 4) antal huse – men der er som hovedregel ikke gjort rede for, hvad der skal forstås ved huse. Der er kun et par undtagelser. I tabellerne fra Odense og Rugårds amter er der foretaget en opdeling på huse under en tønde hartkorn jord og jordløse huse; i enkelte sogne på Sjælland oplyses det undertiden også, at der er medtaget et antal huse uden hartkorn. I tabellen fra Vejle Amt er det tilføjet, at da der "ingen bestemmelser er om, hvad der skal anses for en gård, har jeg anset alle de steder for gårde, hvor der stedse holdes heste og vogne eller heste med stude og vogn, både vinter og sommer," samt at "de steder, hvis hartkorn er således, at derpå ingen heste holdes, og de jordløse steder er anførte blandt husenes antal."[13] Disse formuleringer viser, at der de pågældende steder har været tale om at tælle både huse med og uden jord, men om det har været tilfældet i alle amter, kan man ikke se af grundmaterialet. I det bevarede materiale mangler der desuden oplysninger fra Bornholm, Fanø, Samsø, Sejerø og nogle sogne i Tuse Herred i Holbæk Amt. Om disse tabeller blot er bortkommet, eller om deres tal også mangler i den samlede statistik vides ikke.

Tallene blev ikke offentliggjort af Rentekammeret, men er i samtiden blevet brugt af Gregers Begtrup i hans beskrivelse af det danske landbrug i begyndelsen af 1800-tallet.[14]

Grundmaterialet er undersøgt af Fridlev Skrubbeltrang, der finder, at der ikke er foretaget nogen ensartet afgrænsning mellem gårde og huse, og at der mangler tal fra en del sogne. Hans konklusion er derfor, at det samlede antal huse i 1805 har været på ca. 60.000. Han nævner ikke, om der er tale om alle huse eller kun om huse med jord, og han drager ikke den samme konklusion som Falbe-Hansen, at der praktisk taget ikke skulle være kommet nye huse med jord til i perioden fra 1805 til 1835.[15]

For Fyns vedkommende har Per Grau Møller foretaget en indgående vurdering af 1805-tallene ved sammenligning med andet kildemateriale. Også han kommer til, at der er mangler og forskellig praksis fra amt til amt på Fyn. Konklusionen er, at antallet af huse formodentlig er ca. 3% større end det, der findes hos Begtrup. Grau Møllers optællinger er baseret på, at der for hele Fyn er tale om både huse med og uden jord i 1805.[16]

Der er således ingen tvivl om, at der i nogle amter er medtaget både huse med og uden jord, men om det gælder for alle amter kan ikke ses af de undersøgelser, der hidtil er foretaget af grundmaterialet.

1835-tællingen er gennemført af den da oprettede Tabelkommission på grundlag af lokale indberetninger fra amtstuerne, der synes at have anvendt samme indsamlingspraksis som i 1805. Tællingen antages af de fleste forfattere for at være fuldstændig. Den har en klar opdeling på landejendommene efter jordtilliggende og fæsteforhold. Huse med jord defineres her med følgende afgrænsning: "Steder under 1 tønde hartkorn, samt huse med jord til avlsbrug, men uden hartkorn." Det sidste skal formodentlig forstås som huse, hvis hartkorn ved udskillelsen fra en anden ejendom ikke i skattemæssig henseende har fået tildelt en del af denne ejendoms hartkorn. Som huse uden jord regnes dem, der kun har "en have eller en haveplads". Resultaterne af tællingen er publiceret i stærkt detaljeret form på sogneniveau i Statistisk Tabelværk, ældste række, bind 2.

Per Grau Møller har imidlertid for Fyns vedkommende påvist en del mangler også ved denne tælling. Især er der nogle fæstehuse med jord, der ikke er med i 1835-tallene. Han anslår, at den officielle statistiks tal skal forøges med 2,3% for at komme op det rette antal.[17]

Hvis korrektionerne på landsplan er af samme størrelse som for Fyn, vil det ikke kunne rokke ved billedet af en beskeden vækst i antallet af huse mellem 1805 og 1835, såfremt Falbe-Hansens antagelse om, at 1805-tallene kun gælder huse med jord, hvorimod der er tale om en meget betydelig vækst, hvis 1805-tallene for hele landet omfatter alle huse. Den sidste opfattelse vil i praksis betyde, at den årlige procentuelle vækst i perioden 1805-35 var større end i de efterfølgende godt 30 år.

Da man næppe kan komme tættere på at belyse den samlede udvikling alene ud fra de to tællinger uden en landsomfattende bearbejdelse på ejendomsplan, kan der være grund til at se på, hvad man kan få ud af at undersøge forholdene ved de to næsten samtidige folketællinger i 1801 og 1834.

Offentlig statistik fra 1801- og 1834-folketællingerne om bolig- og erhvervsforhold

Anvendelse af folketællingernes erhvervsfordelinger i den publicerede statistik er imidlertid ikke særlig anvendelig til dette formål, fordi man har brugt forskellige opgørelsesmetoder ved de to tællinger. I 1801 var man meget interesseret i at få belyst strukturen og arbejdskraften i landbruget, og det hedder derfor i instruksen for optællerne, der findes i et cirkulære af 28. november 1800, om udfyldelsen af erhvervsrubrikken: "Ligeledes må personernes titel, embede, håndværk og næringsvej, eller hvad de lever af, anføres, samt så vidt

de måtte være vanføre eller lever af almisse. I særdeleshed anmærkes om husmænd på landet, om de har jordbrug eller anden næringsvej." I praksis betød det, at der på de udfyldte navnelister findes særdeles gode oplysninger om erhvervsforholdene, men nogle af dem gik tabt ved sammentællingen til den landsomfattende statistik – især i de tilfælde, hvor der var opgivet et dobbelterhverv. Da der fandtes en del landhåndværkere, som også var beskæftiget i landbruget på deltid, og som f.eks. var opgivet som husmand med jord og tømrer eller murer og husmand, valgte man ved sammentællingen at opføre dem som henholdsvis husmand med jord og husmand uden jord med det resultat, at håndværkerbefolkningen er klart underrepræsenteret i den publicerede statistik.[18]

I 1834 havde man ikke den samme interesse for landbruget, formodentlig fordi Tabelkontoret samtidig med bearbejdelsen af folketællingsmaterialet arbejdede på at udgive tabelværket med tallene for 1835-ejendomstællingen. Erhvervsrubrikken på folketællingens navnelister var blevet slået sammen med rubrikken "stilling i husstanden", og ved den lokale sammentælling skulle personer "forsaavidt de dreve flere Næringsveie, antegnes for dem, som de opgave for den vigtigste".[19] Ved Tabelkontorets sammentælling til den offentliggjorte statistik valgte man desuden at regne alle kategorier af jordbrugere sammen, så man kun kan få oplysninger om den samlede gruppe af "de, som lever af jordbrug", men ikke specielle oplysninger om husmændene. Desuden blev tjenestefolk i 1801 opført som en særlig kategori; men i 1834 er de optalt som "bipersoner" i den husstand, hvor de tjente.

Tabel 3 giver et samlet indtryk af, hvorledes den officielle statistiks tal for landbefolkningen ser ud ved de to tællinger.

Tabel 3: Landbefolkningens erhvervsfordeling ved folketællingerne i 1801 og 1834.

1801	*Antal familier*	*Samlet antal personer*	*1834*	*Antal hoved-personer*	*Samlet antal Personer*
Kirkebetjente og lærere	2.388	12.052	Kirkebetjente og lærere	3.435	21.273
Borgerlig embedsstand	517	2.592	Borgerlig embedsstand	1.713	8.350
			Videnskabsmænd	463	831
			Militærpersoner	431	1.065
Godsejere	793	4.460			
Gårdmænd	51.844	261.408			
Husmænd med jord	37.154	142.919			
Husmænd uden jord	20.498	76.784			
Inderster	4.716	22.838			
			De, som lever af jordbrug	104.272	593.929
Fabrikanter	441	2.335			
Kunstnere og håndværkere	3.436	15.410			
			Den industrielle klasse	40.583	126.847
Møllere, kromænd, landkræmmere	1.069	5.390	De, som lever af handel og omsætning	1.276	6.373
Skippere, fiskere, søfarende	1.774	9.122	De, som har deres næring af søen	6.451	23.274
Tjenestefolk	3.752	123.147			
Daglejere	7.866	34.031	Daglejere	33.555	118.442
Rentenerere og pensionister	330	2.662	Rentenerere og pensionister	20.068	32.081
Almisselemmer	2.301	19.480	Almissenydende	33.336	33.336
Andre	108	715	Andre	3.139	6.494
I alt	138.987	735.345	I alt	248.722	972.295

Kilder: Gr. Begtrup: Beskrivelser over agerdyrkningens tilstand i Danmark, bd. 7, København 1813 og Statistisk Tabelværk, ældste række, bind 1.

Tabellen synes at bekræfte, at antallet af landhåndværkere ved en sammenligning med 1834 er alt for lille i 1801 – det er endda betydeligt mindre end ved den foregående tælling i 1787, og det samme gælder formodentlig for sømænd og fiskere og for daglejere. De pågældende grupper indgår sandsynligvis i 1801 i betydeligt omfang i grupperne af husmænd og inderster.

Såfremt antallet af familier, der er optalt som husmænd med jord i 1801, er identisk med antallet af huse med jord, er det meget tydeligt, at antallet på ca. 37.000 i 1801 ligger langt lavere end de ca. 57.000 huse med jord, der efter Falbe-Hansens opfattelse blev optalt i 1805. Folketællingstallene synes derfor at bekræfte, at 1805-tallet omfatter både huse med og uden jord og giver dermed plads for en kraftig stigning i antallet af huse mellem 1805 og 1835.

Om denne tolkning er korrekt for landet som helhed, kan man imidlertid som nævnt ikke se af den måde, hvorpå 1805-tallene blev indsamlet.

Boligforhold ifølge folketællingernes navnelister

Grundmaterialet for de to folketællinger giver langt mere detaljerede oplysninger om beboerne af hver enkelt ejendom, herunder om ejendommens art og beboernes erhverv. Materialet burde derfor kunne sige noget om antallet af ejendomme.

I de fortrykte skemaer, som optællerne fik udleveret til udfyldning, er der to kolonner, der har særlig interesse. I den første rubrik skulle der i 1801 anføres "Byernes og stedernes navne samt familiernes antal", og det er i praksis sket ved, at der inden for den enkelte lokalitet anføres 1. familie med dens medlemmer, 2. familie med dens medlemmer etc.; men det oplyses normalt ikke, om flere familier bor i samme ejendom, idet det ikke blev forlangt i instruktionen, der tværtimod anfører, at "i øvrigt, når flere familier bor i et hus eller en gård, da bør hver familie særskilt anføres tilligemed de til samme hørende personer". Der kan dog, navnlig i Jylland, være angivet navne på de enkelte ejendomme, så det kan ses, hvornår beboerne af en ny ejendom opregnes. I 1834 hedder den tilsvarende rubrik "Byernes eller stedernes navne med anførsel af gårde, huse o.s.v.", og det har optællerne gjort ved at udfylde med de pågældende lokaliteters betegnelser. Man kan imidlertid ikke uden videre udelukke, at der, når der ved to familier efter hinanden i den første rubrik står "et hus", at det da kan være det samme hus, hvor der bor to familier. Nogle steder har optællerne været opmærksomme på dette ved at skrive "samme hus" eller ved at skrive "1. familie, 2. familie etc." under samme hus, men man kan ikke være sikker på, at det er gennemført konsekvent. Kun i byerne giver instruksen for folketællingen klare regler, idet det hedder, at optælleren skal opgive "familiernes antal i hvert hus".[20]

Den anden kolonne, der har interesse, er erhvervsopgivelserne, hvor der ved begge tællinger skulle anføres "titel, embede, forretning, håndværk, nærings-

vej, eller hvad de leve af.". Betegnelser som gårdmand, husmand m.fl. vil da samtidig kunne sige noget om boligformen.

Antal ejendomme 1834 og 1835

Da såvel 1834-tællingen som 1835-landbrugstællingen således synes at give de mest pålidelige oplysninger om boligforholdene, har jeg valgt først at sammenligne disse to tællinger i stikprøvens 170 sogne for derved at få nogle erfaringer om, hvilke betegnelser der bruges om boligformen.

Anvender man den opdeling på ejendomme, der er foretaget i 1834 i tællingslisterne, ved at opfatte inddelingen således, at hver gang, der i første rubrik anføres et hus, en gård e.l., er der tale om en ny ejendom, kommer man frem til den sammenhæng mellem antallet af ejendomme i 1834 og 1835, som er vist i tabel 4.

Tabel 4: Antal ejendomme i 170 sogne ifølge folketællingen 1834 og ejendomstællingen 1835.

	Folketælling 1834		*Ejendomstælling 1835*	
Hovedgårde		80		83
Præstegårde	88			
Gårde	5.969			
Bolstæder	458			
Parceller	155			
Gårde i alt		6.670		6.702
Huse med jord	2.315		6.687	
Huse uden jord	232		2.798	
Huse uspecificeret	7.624		0	
Huse I alt		10.171		9.485
Møller		119		0
Kroer		20		0
Skoler og degnebygninger		225		0
Fattighuse		77		0
I alt		17.362		16.270

Umiddelbart ser der ud til at være en god overensstemmelse mellem de to sæt tal. Der kan være nogen usikkerhed omkring betegnelserne bolsteder og parceller. Er der tale om gårde eller huse i 1835-tællingens forstand, hvor grænsen går ved, om der er et tilliggende på over eller under en tønde hartkorn? Parceller dækker i folketællingen tilsyneladende over alt fra hovedgårde, der er opdelt på flere parceller – altså med et meget betydeligt jordtilliggende – til småbrug, der er udskilt fra en gård, og som muligvis snarere burde regnes til husene. Det er dog også tydeligt, når tallene gennemgås sogn for sogn, at man lokalt har været mindre konsekvent i brugen af betegnelserne gård og hus. Der er sogne, hvor det samlede antal ejendomme mellem de to tællinger passer godt sammen, men hvor antallet af gårde i 1834 er mindre end i 1835, mens omvendt antallet af huse er tilsvarende større, og det modsatte er der også eksempler på.

Ved vurderingen af tallene i tabel 4 må det endvidere tages i betragtning, at der kan have været møller, kroer og skoler, der har haft jord ved siden af hovederhvervet, og at de derfor i 1835 kan være medregnet under gårde eller huse.

Tallene for antallet af huse er lidt større, end man skulle have forventet ud fra en repræsentativ stikprøve på 10%, men dog inden for den fejlmargin, der må forventes i stikprøven. Går man nu videre ned på enkeltsognsplan for at kontrollere grundmaterialet, viser en sammenligning sogn for sogn mellem de to tællinger den i figur 1 viste sammenhæng.

For en stor del af sognene er der god overensstemmelse mellem de to opgørelser, men i enkelte tilfælde afviger tallene stærkt fra hinanden, som det fremgår af figuren. Der er flest sogne, hvor antallet i folketællingen er størst, og det kan enten skyldes, at der er for få ejendomme med i 1835 – eller hvad der synes at være det mest almindelige, at opgørelsesmåden giver for mange ejendomme ved folketællingen, formodentlig fordi flere husstande, der bor i samme ejendom, i den første rubrik ved overgang til en ny husstand har fået indføjet betegnelsen gård eller hus, selv om der er tale om, at husstanden bor i samme ejendom som den foregående.

I bilag A er foretaget en nærmere undersøgelse af de sogne, hvor der er relativt størst forskel mellem de to opgørelser. Den tyder på, at der er mangler ved 1835-tællingen i nogle sogne. En konklusion med hensyn til hustallet i 1834/35 i stikprøvens sogne er derfor formentlig, at antallet i 1835 i tabel 4 er i underkanten af det faktiske, mens folketællingstallet muligvis er for stort; men såfremt stikprøven er repræsentativ, har antallet af huse i hele landet på dette tidspunkt formodentlig været omkring 100.000.

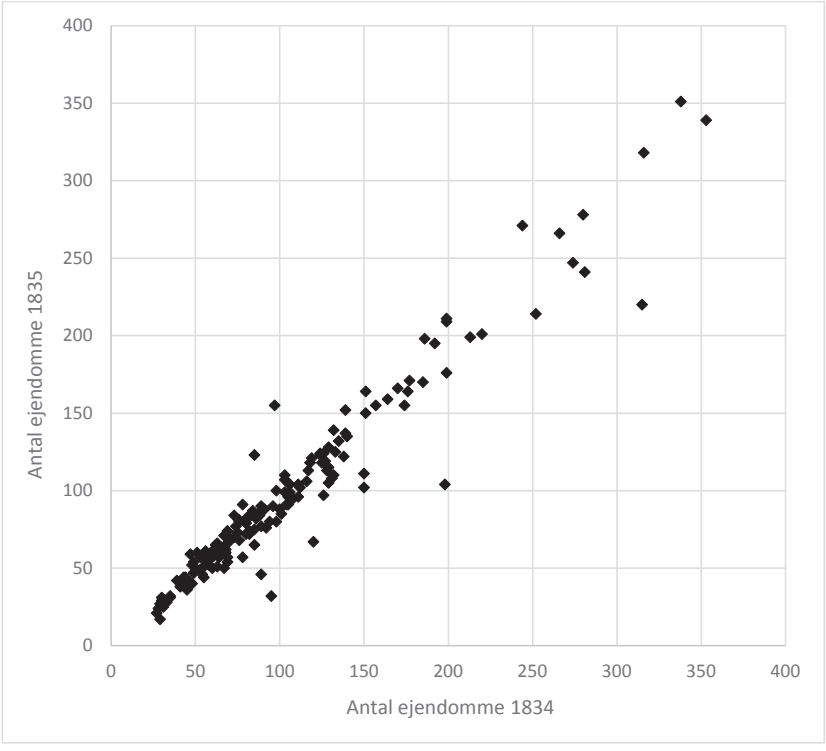

Figur 1: Sammenhæng, sogn for sogn, mellem antal ejendomme i henholdsvis folketællingen 1834 og ejendomstællingen 1835.

Antal ejendomme 1801 og 1805

For at få et indtryk af, hvor god overensstemmelse, der er mellem de to opgørelser i begyndelsen af århundredet, er der i tabel 5 vist en sammenligning mellem tallene for 1801 og 1805 efter samme principper som i tabel 4; men enheden er her i 1801 familieinddelingen i folketællingens første rubrik, og boligbetegnelsen er udledt fra erhvervsrubrikken. Desuden er det nødvendigt at holde seks sogne uden for sammenligningen, fordi tallene ikke findes fra 1805. Det drejer sig om Hjembæk, Hørby samt Nordby på Samsø i Holbæk Amt, Øster og Vester Marie på Bornholm og Nordby på Fanø.

Tabel 5: Antal ejendomme i stikprøvens sogne ifølge folketællingen 1801 og ejendomstællingen 1805.

	Folketælling 1801 (164 sogne)		Folketælling 1801 (6 øvrige sogne)		Ejendomstælling 1805 (164 sogne)	
Hovedgårde	0	77	0	2	0	71
Præstegårde	0	89	0	5	0	68
Gårde	5.242	0	331	0	5.501	0
Boelsteder	218	0	0	0	71	0
Parceller	30	0	0	0	0	0
Gårde i alt	0	5.490	0	331	0	5.572
Huse med jord	3.795	0	391	0	289	0
Huse uden jord	1.931	0	121	0	487	0
Huse uspecificeret	449	0	12	0	4.792	0
Huse i alt	0	6.175	0	524	0	5.568
Møller	0	84	0	2	0	0
Kroer	0	14	0	1	0	0
Erhverv uden boligbetegnelse	0	698	0	253	0	0
Inderster og indsiddere	0	1.310	0	31	0	0
Degne og skoleholdere	0	199	0	8	0	0
Fattighuse	0	19	0	0	0	0
I alt	0	14.155	0	1.157	0	11.279

Også i dette tilfælde er der for antallet af gårde for stikprøven som helhed god overensstemmelse mellem de to tællinger. Formodentlig har nogle af møllerne haft et jordtilliggende, der gør, at de også må regnes med til gårdkategorien. I bilag B er der gjort rede for, at der i nogle sogne kan påvises mangler i antallet af gårde i 1805, og et samlet antal gårde i hele landet på omkring 60.000 virker derfor sandsynligt.

Antallet af familier, hvor husstandsoverhovedet er betegnet som husmand, er noget større ved folketællingen end antallet af huse ved ejendomstællingen. Der er desuden en betydelig usikkerhed, fordi omkring 1.000 husstande kun

har en erhvervsbetegnelse, og yderligere godt 1.000 er omtalt som inderster eller indsiddere, så man ikke kan vide, om de har lejet sig ind i den ejendom, hvor de bor, eller om der også er en husmand i huset.

Da der ved instruksen for folketællingen blev lagt vægt på, at det skulle nævnes, hvis husmænd havde jord, kan der imidlertid ikke være tvivl om, at 1805-tællingens tal for huse omfatter både huse med og uden jord. Der er nemlig alt for få huse med jord i 1801-tællingen til at nå op på 1805-niveauet. Men der kan være tale om en underregistrering af især huse uden jord.

Sammenligner man antallet af gårdmænd og husmænd i 1801 (uden at medtage husstandsoverhoveder alene med erhvervsbetegnelse og tillige uden inderster og indsiddere) med antallet af huse og gårde i 1805 sogn for sogn, får man det i figur 2 viste resultat, der for de fleste sogne viser en rimelig god overensstemmelse. Det tyder på, at de fleste husstande, hvor overhovedet kun har en erhvervsbetegnelse eller er omtalt som inderst eller indsidder, ikke har boet alene i et hus.

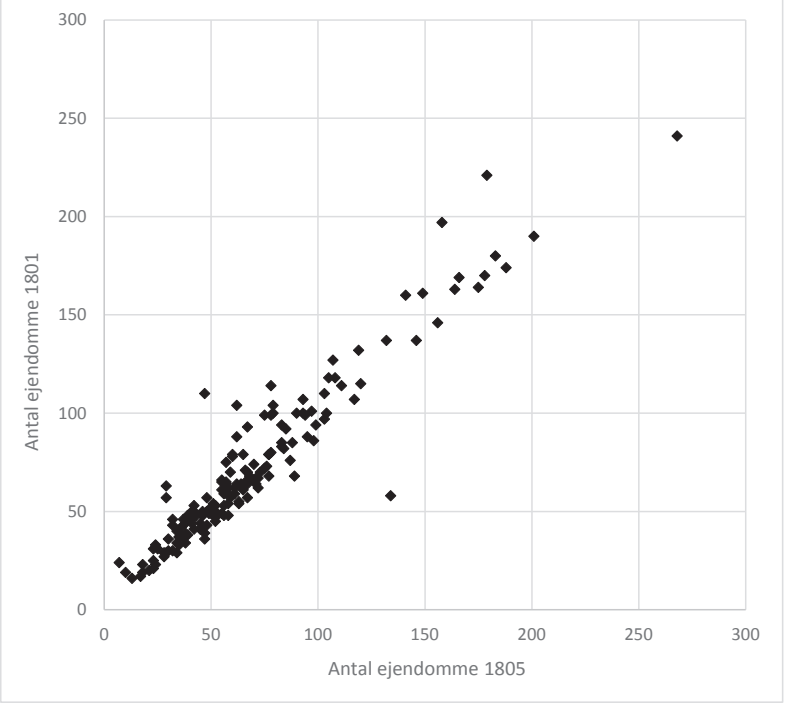

Figur 2: Sammenhæng, sogn for sogn, mellem antal gårde og huse i henholdsvis folketællingen 1801 og Rentekammerets forespørgsel til amterne 1805.

Den største afvigelse, hvor der er flest ejendomme i 1805 i forhold til 1801, findes i Løgsted Sogn i Ålborg Amt med 134 gårde og huse i 1805, men 58 familier, hvor gård eller hus indgår i erhvervsbetegnelsen i 1801. Her er det uden tvivl bebyggelsen i den senere købstad Løgstør, hvor et stort antal husstandes overhoveder blot er omtalt med en erhvervsbetegnelse, der medfører et for lavt tal i 1801.

Det normale er, at der er flest husmænd omtalt i folketællingen, og her er næsten alle større afvigelser samlet øst for Storebælt og i Østjylland, mens tallene for Fyn og det øvrige Jylland passer rimeligt godt sammen.

En nærmere undersøgelse af nogle af de sogne, hvor der er størst afvigelser, er gennemført i bilag B. Den viser, at der næppe kan herske tvivl om, at der er en underregistrering af husantallet i 1805 – og både af huse med og uden jord. Hvor stor manglen er, kan det være vanskeligt at sige, men Fridlev Skrubbeltrangs vurdering af 60.000 huse på landsbasis synes at være i underkanten af det rigtige. Ud fra folketællingens 6.175 husmænd i stikprøven og med tillæg som det, der fremkommer i Løgsted og enkelte andre sogne, forekommer et antal huse for hele landet på ca. 65.000 omkring år 1800 at være sandsynligt.

Resultatet er derfor, at det samlede antal beboelsesenheder på landet – gårde, huse, møller, skoler etc. – må antages at vokse med ca. en tredjedel i løbet af de første tre årtier af 1800-tallet. Da væksten i landbefolkningen er af nogenlunde samme størrelse (jf. tabel 1), har antallet af indbyggere pr. beboelsesenhed været nogenlunde konstant, men sent i perioden er det omkring to tredjedele, der bor i huse, mod kun halvdelen omkring år 1800.

Befolkningen på stikprøvens gårde

For nærmere at vurdere den sociale og erhvervsmæssige udvikling i landdistrikterne og på de enkelte ejendomme vil jeg i det følgende foretage en opgørelse af stikprøvens befolkning efter beboelsestype og beskæftigelse ud fra den måde, hvorpå de er registreret i de to folketællingers mandtalslister. Det sker i en række afsnit og tabeller, der er baseret på erhvervet hos den først nævnte person, dvs. overhovedet, i hver husstand. Da der imidlertid kan være personer – børn eller logerende – i den enkelte husstand, som har et andet erhverv end husstandsoverhovedet, er alle erhvervsaktive i husstanden opregnet i henhold til deres hovederhverv. Disse specifikationer er gennemført mest detaljeret for de tre største erhvervsgrupper: gårdmænd, håndværkere og husmænd.

Det samlede folketal på gårdene voksede fra næsten 37.000 personer i 1801 til godt 43.000 i 1834, dvs. en vækst på 20% eller en del mindre end den samlede vækst i landbefolkningen. Figur 3 viser aldersfordelingen ved de to tællinger.

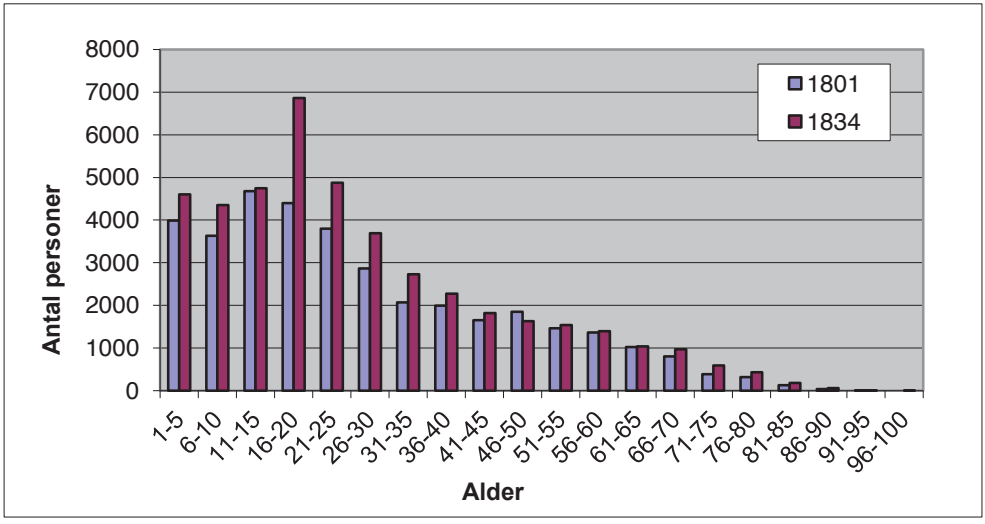

Figur 3: Aldersfordeling for befolkningen på stikprøvens gårde 1801 og 1834.

Såfremt gårdmandsbefolkningen havde været en lukket gruppe – dvs. uden tilgang fra eller afgang til andre samfundslag – ville antallet af medlemmer pr. femårsaldersgruppe som følge af dødeligheden ved begge tællinger være faldende fra interval til interval bortset fra effekten af mindre udsving i det årlige antal fødsler og dødsfald, og i alle grupper ville væksten mellem tællingerne betyde noget større tal i 1834 end i 1801. Det ses imidlertid af figuren, at gruppen fra og med de 11-15-årige ved begge tællinger får et tilskud fra den øvrige landbefolkning – i praksis i form af tjenestefolk fra husmands- og landarbejderfamilier. Forholdsmæssigt er tilskuddet særdeles stort i absolutte tal i 1834 blandt folk i aldersgruppen 16-20 år. Fra og med beboerne, der er nogle år ind i trediverne, forsvinder dette tilskud fra andre befolkningsgrupper, og antallet af personer når ned omkring det niveau, som man ville have forventet, såfremt det alene var de oprindeligt fødte på gårdene, der udfyldte disse aldersklasser.

Den eneste afvigelse fra dette forløb er de 46-50-årige i 1801, hvor aldersgruppen er uventet stor. De pågældende fødselsårgange i 1750'erne var ikke større end normalt; men måske har flere fra disse årgange kunnet komme til en gård under epidemierne i de tidlige 1770'ere, end det ellers var typisk for en årgang gårdmandsbørn.

En række forhold omkring aldersfordelingen fremgår af tabel 6, hvor befolkningen er opdelt efter køn og civilstand.

Tabel 6: Gårdbefolkningen opdelt efter køn, civilstand og alder.

	Mænd			*Kvinder*		
	ugifte	*gifte*	*enkemænd*	*ugifte*	*gifte*	*enker*
1801:						
1-10 år	3.984	0	0	3.996	0	0
11-15 år	2.441	0	0	2.241	0	0
16-30 år	5.278	448	10	4.292	1.025	11
31-65 år	1.122	4.842	186	609	4.329	389
66- år	30	557	311	38	369	472
I alt	12.855	5.847	507	11.176	5.723	872
1834:						
1-10 år	4.539	0	0	4.369	0	0
11-15 år	2.515	0	0	2.210	0	0
16-30 år	7.403	617	4	6.229	1.174	16
31-65 år	1.235	4.957	287	746	4.513	601
66- år	65	682	365	50	402	706
I alt	15.757	6.256	656	13.604	6.089	1.323

Frem til omkring de 30 år er der relativt få gifte personer på grund af den høje vielsesalder i samtiden. Aldersklasserne fra 16-30 år består derfor fortrinsvis af hjemmeboende, ugifte børn og tjenestefolk. I det samlede billede er der lidt flere gifte mænd end kvinder. Det skyldes, at der på nogle af gårdene er optalt gifte landarbejdere, der har opholdt sig på gårdene på tællingstidspunktet, mens deres koner har boet i et hus. Det fremgår også af tabellen, at der er flere enker end enkemænd. Det skyldes dels kvindernes højere levealder, dels at det var mere normalt for enkemænd at gifte sig igen end for enker. Med de høje fødselsrater er det også karakteristisk, at børnene fyldte betydeligt mere i datidens samfund end i nutiden. En opdeling på hovedkategorier af husstandsmedlemmer i de fem områder er vist i tabel 7.

Tabel 7: Den gennemsnitlige husstand på stikprøvens gårde i 1801 og 1834.

	Overhoved og ægtefælle	*Børn*	*Tjenestefolk*	*Andre*	*I alt*
Øst for Storebælt 1801	1,9	2,7	1,8	0,9	7,3
Øst for Storebælt 1834	1,8	3,0	2,3	0,8	7,9
Fyn 1801	1,9	2,7	1,9	0,5	7,0
Fyn 1834	1,9	2,9	2,2	0,6	7,6
Østjylland 1801	1,9	2,7	1,4	0,5	6,5
Østjylland 1834	1,9	2,9	1,8	0,8	7,4
Nordjylland 1801	1,9	2,3	1,3	0,4	5,9
Nordjylland 1834	1,9	2,7	1,5	0,6	6,7
Vestjylland 1801	1,9	2,3	1,3	0,4	5,9
Vestjylland 1834	1,9	3,0	1,2	0,8	6,8
Hele landet 1801					
Mænd	0,9	1,3	0,8	0,3	3,3
Kvinder	0,9	1,2	0,6	0,3	3,0
Hele landet 1834					
Mænd	0,9	1,5	1,0	0,3	3,7
Kvinder	0,9	1,3	0,8	0,4	3,4

Der er i alle områder tale om større husstande i 1834 end i 1801 – en naturlig konsekvens af, at gårdbefolkningen voksede stærkere end antallet af gårde. Væksten i det gennemsnitlige antal børn (inklusive plejebørn, svigerbørn og børnebørn) udgør næsten halvdelen af forklaringen på, at husstandsstørrelsen er vokset, og da fødselshyppigheden ikke var stigende, skyldes det for en dels vedkommende, at flere overlevede som følge af den faldende dødelighed, men også at børnene blev længere i hjemmet. Også antallet af tjenestefolk er blevet større på trods af, at der i 1834 var færre hoveripligtige gårde end i 1801. Den samlede effekt af disse forhold er, at der har været en voksende arbejdsstyrke på gårdene, muligvis et tegn på et større opdyrket areal eller en mere arbejdsintensiv produktionsform på gårdene sent i perioden.

Tabellens gennemsnitstal dækker over store variationer. Der er gårdhusstande, der blot består af mand og kone, mens der er enkelte, der har over 20 beboere. De sidste kan ud over mand, kone, en del børn og adskillige tjenestefolk tillige rumme personer fra den ældre generation, enlige slægtninge og ofte en daglejer eller anden person med familie.

Gårdenes husstandsoverhoveder og deres ægtefæller

Det normale var, at der stod et gift par i spidsen for gårdhusstanden. Når det gennemsnitlige antal alligevel ikke når op på 2 i tabel 7, er årsagen, at der var enkelte enker og enkemænd, der fortsatte som husstandsoverhoveder nogle år efter ægtefællens død. Der er næsten dobbelt så mange enker som enkemænd i denne gruppe, men i de fleste tilfælde optræder der også i disse husstande en gift søn eller svigersøn i husstanden, og det kan da være et spørgsmål, om folketællingens opregning af enken som husstandsoverhoved dækker over de faktiske forhold. I mange tilfælde står der ved en søn eller svigersøn, der kommer senere i rækkefølgen i erhvervsrubrikken "driver gårdens avling", "forestår gårdens drift" eller "bestyrer gården for sin moder", men i enkelte tilfælde er betegnelsen "hjælper faderen" eller "tjener hos sin svigerfader", og der er også enker, der omtales som "driver gården". I disse sidste situationer er der nok snarere tale om, at den næste generation med tiden har kunnet håbe på at overtage gården, og at det var bestemt, kan ses af nogle tilfælde, hvor der ved en person af den yngre generation er tilføjet: "cand. til gården".

Sammenligner man forholdene i 1801 og 1834 er der en markant tendens til, at et voksende antal enker står som husstandsoverhoveder, mest udpræget øst for Storebælt, hvor andelen af kvindelige husstandsoverhoveder stiger fra 3% af alle overhoveder i 1801 til 10% i 1834. På Fyn er stigningen fra 4% til 8%, mens der i Jylland kun er tale om mindre ændringer.

Endelig er der nogle enkelte ugifte husstandsoverhoveder. Det er så godt som alle yngre mænd. Formodentlig er der tale om personer, der for ganske nylig har overtaget en gård efter et dødsfald i den ældre generation. De er sikkert i mange tilfælde kort tid efter blevet gift.

Gennemsnitsalderen for husstandsoverhovederne varierer i områderne fra 47 til 50 år og for de gifte kvinder fra 41 til 45 år, men uden nogen sikker tendens i udviklingen fra 1801 til 1834. De vanskeligere etableringsforhold i løbet af perioden har således ikke virket ind på aldersfordelingen, men det var heller ikke at forvente, da nedgangen i voksendødeligheden var beskeden, og den eller de fra den yngre generation, der har overtaget gården, har derfor kunnet komme til i samme alder som hidtil. Taberne er i stedet blevet de af de nu flere overlevende børn, der ikke har været plads til på gårdene som gårdmænd og

deres hustruer, og som derfor findes på gårdene som ugifte medhjælpende børn eller har måttet tage til takke med at blive husmænd eller landarbejdere.[21]

Husstandsoverhovederne og deres ægtefæller kan næppe fuldt ud regnes med til landbrugets arbejdsstyrke. For det første er der nogle, der er så gamle, at deres medvirken som arbejdskraft på gården må antages at have været stærkt begrænset. For det andet er der en del, der i mandtalslisterne har opgivet et andet erhverv ved siden af landbruget. Det kan f.eks. være som møller, teglværksbrænder, skipper, kromand eller håndværker. Desuden er der en landinspektør, et par prokuratorer, en organist, en læge og en dyrlæge blandt gårdmændene.

Hvis man medtager alle husstandsoverhoveder og deres ægtefæller under 66 år og deri foretager et fradrag, så alle med andet erhverv kun medregnes halvt, kommer man til, at de samlet har udgjort en arbejdsstyrke på 9.962 personer i 1801 og 10.313 personer i 1834, dvs. en stigning på kun 4%.[22]

Børnene på stikprøvens gårde

I tallene for børn i tabel 8 indgår børnebørn og plejebørn. Antallet af børnebørn udgør kun omkring 1% af alle børn, og da antallet af gifte børn er lige så beskedent, viser det, at en tregenerationsfamilie bestående af husstandsoverhoved, dennes gifte barn og børnebørn forekom yderst sjældent. Derimod er der betydeligt flere eksempler på, at den yngre generation har overtaget gården og bor der sammen med deres børn og en eller sjældnere to forældre (jf. nedenfor). Det normale har været, at det yngre par først er blevet gift, når de har kunnet overtage gården, men har så måttet give aftægt til normalt en, undertiden begge forældre eller svigerforældre. Man kan ikke direkte af folketællingens opgivelser se, hvornår det var almindeligt for børnene at forlade den hjemlige gård, kun hvor mange der fortsat boede på gården i en voksen alder (jf. tabel 8).

Tabel 8: Hjemmeboende børn ved folketællingerne 1801 og 1834.

	1801		1834	
	Mænd	*Kvinder*	*Mænd*	*Kvinder*
Antal hjemmeboende børn	7.584	7.112	9.157	8.208
heraf på 11-15 år	19%	21%	21%	22%
heraf 16 år eller mere	33%	27%	33%	29%
Antal børn med arbejde uden for landbruget og handicappede	52	26	60	0

Som følge af den faldende børnedødelighed og en fortsat høj fertilitet var der en betydelig stigning i antallet af børn på gårdene. Tabel 8 viser, at mange af børnene blev boende hjemme længe efter, at de var blevet konfirmeret, og længst for drengenes vedkommende. Det var almindeligt, at også gårdmandsbørn kom ud at tjene i nogle år for derved at få kendskab til driften på forskellige gårde, men tabellens tal viser tydeligt, at det ikke var hele tiden mellem konfirmation og giftermål, der blev tilbragt i et fremmed tjenesteforhold. Ugifte, voksne børn har formodentlig vekslet mellem at være tjenestekarle og tjenestepiger på andre gårde og at være medhjælpere på den fædrene gård. Når drengenes andel af børnene er større end pigernes, skyldes det blandt andet, at døtrene blev gift et par år tidligere end sønnerne.

Egne børn har således været et betydeligt tilskud til den enkelte gårds arbejdsstyrke. Hvis man regner med, at en søn eller datter har udført fuldt arbejde på en gård efter konfirmationen og fra det samlede antal trækker de relativt få børn, der i folketællingen har opgivet et arbejde uden for landbruget, samt børn, der er opført som "vanføre", "krøblinge", "afsindige" eller med andre handikap, kommer man til en arbejdsstyrke på 4.312 i 1801 og 5.327 i 1834, dvs. en stigning på 24%. Formodentlig har også de 11-15-årige børn måttet hjælpe til på gårdene, men hvor stor deres arbejdsindsats har været, er det vanskeligt at udtale sig om. Det ses imidlertid af tabel 8, at også deres antal var stigende.

Gårdenes tjenestefolk

De øvrige beboere på gårdene har en række forskellige betegnelser i folketællingernes erhvervsrubrikker. Ganske mange benævnes tjenestekarle, tjenestepiger, tjenestefolk eller sjældnere tyende, men blandt de øvrige folk i husstanden er der givetvis mange, der har udfyldt en tilsvarende plads. Det gælder f. eks. en række fjernere slægtninge.

De personer, der direkte er omtalt som tjenestefolk, spænder vidt i alder. Der er nogle, der er under 10 år, og nogle ganske få, der er over 65 år.

Tabel 9 viser aldersfordelingen for tjenestefolkene i de mellemliggende aldersklasser. Tabellen bekræfter den udvikling, man får et indtryk af i figur 3. Der er i 1834 færre helt unge før konfirmationsalderen end i 1801; men til gengæld er der sket en meget kraftig forøgelse af tjenesteholdet blandt de voksne. Udviklingen gælder for begge køn, men således, at der ved begge tællinger er færre helt unge piger end drenge, der er kommet ud at tjene. Skiftet til en mindre andel af helt unge tjenestefolk kan muligvis skyldes, at der med befolkningsvæksten var et meget stort udbud af voksne i aldrene mellem konfirmationsalderen og den typiske vielsesalder, og at man da har foretrukket at hyre tjenestefolk, der kunne klare en hårdere arbejdsindsats. Måske har også un-

dervisningspligten for de 7-14-årige, der blev indført ved skolereformerne i begyndelsen af århundredet, haft indflydelse på, hvor god en arbejdskraft de ikke-konfirmerede børn var.

Tabellen viser, at der også er tjenestefolk over 30 år. Blandt dem er en del, der fortsatte med at være ugifte hele livet; men der er blandt mændene også nogle gifte, hvis koner har boet andetsteds.

Ved en beregning af tjenestefolkenes bidrag til landbrugets arbejdsstyrke må der fra tallene for 16-65-årige i 1801 fradrages 14 mænd og 6 kvinder og i 1834 i alt 16 mænd og 1 kvinde. Det er personer, der enten er omtalt som handikappede eller er medhjælpere ved gårdmandens supplerende erhverv, f.eks. som møllersvend, kældersvend i kroen eller skriverdreng.

Tabel 9: Antal tjenestefolk på stikprøvens gårde 1801 og 1834.

	1801		1834	
	Mænd	*Kvinder*	*Mænd*	*Kvinder*
11-15 år	946	673	500	304
16-30 år	2.949	2.445	4.532	3.972
31-65 år	771	372	950	482

Andre beboere på stikprøvens gårde

Gruppen af "andre" i tabel 7 dækker over mange forskellige typer af beboere. En gruppe er forældre til husstandsoverhovedet eller dennes ægtefælle. I 1801 er der normalt gjort rede for familieforholdet, mens det langt sjældnere er tilfældet i 1834. Her gemmer de sig formodentlig blandt de personer, der er benævnt aftægtsfolk eller har betegnelser som "får afgift af gården", "har undertægt" o.l. Man kan naturligvis ikke være sikker på, at alle i denne gruppe er forældre, idet kontrakten med den tidligere ejer ikke behøver at indebære et familieforhold mellem to generationer. Det samlede antal, der enten er omtalt som forældre eller aftægtsfolk, betyder, at der i 1801 har været et ægtepar af den ældre generation på ca. 4% af gårdene og en enke eller enkemand på ca. 14% af gårdene. I 1834 er de tilsvarende tal 6% og 19%. Ved vurderingen af disse tal skal det tages i betragtning, at der er tale om et tværsnit på et givet tidspunkt. På en gård, hvor der i 1801 eller 1834 ikke er ældre, kan det have været tilfældet i en tidligere fase af den nuværende gårdmands liv. I så fald er de pågældende ældre døde inden folketællingen. Undersøgelser, der følger husstandssammensætningen på gårde over tid, tyder dog på, at det i de fleste tilfælde har været i forbindelse med, at en af ægtefællerne i den ældre generation

døde, at et ejerskifte fandt sted. Det mest almindelige har således været, at der kun var en enkelt person, der fik en aftægtsordning.[23]

I gruppen "andre" er der desuden en del andre familiemedlemmer end husstandsoverhovedet med ægtefælle, børn og forældre. Det kan være ugifte søskende til husstandsoverhovedet eller dennes ægtefælle eller ugifte mostre og fastre. Deres antal er vanskeligt at opgøre, idet familiebetegnelserne som nævnt er forholdsvis hyppige i 1801, men langt færre i 1834, og en del kan gemme sig blandt tjenestefolk og blandt de nedennævnte logerende og inderster. For kvindernes vedkommende er der mange med et handikap, omtalt som "vanføre", "krøblinge", "skrøbelige" eller "afsindige". Andre er beskæftiget med at spinde eller væve, og resten, må man antage, har hjulpet til i landbruget på linje med tjenestefolkene. Blandt de mandlige slægtninge er der mange med eget erhverv, flest håndværkere.

Yderligere en gruppe omtales som "almisselemmer" eller som personer, der "får ophold af sognet", eller som er "indlejet hos manden af fattigvæsnet". Nogle af dem opholdt sig formodentlig midlertidigt på gården som led i den omgangsforsørgelse, der var en del tilfælde af på landet på dette tidspunkt.

Endelig er der en gruppe af logerende, mange med betegnelser som inderster eller indsiddere, nogle af dem med familie. Deres beskæftigelse dækker et bredt erhvervsspektrum med flest landarbejdere og håndværkere, men der er også lærere og ældre, der lever af deres formue. I aldersklasserne fra 16 til 65 år steg deres antal fra 698 i 1801 til 1.428 i 1834, et tegn på, at antallet af boliger ikke altid steg med befolkningstilvæksten, så flere måtte leje sig ind i en eller et par stuer i en gård.

Gårdenes samlede arbejdsstyrke

En samlet opgørelse af, hvorledes den arbejdsstyrke, der boede på stikprøvens gårde, fordelte sig på erhverv, er vist i tabel 10. Arbejdsstyrken er her opfattet som de 16-65-årige (løbende alder) med fradrag af uarbejdsdygtige, der i folketællingerne er omtalt med forskellige handikap. Blandt folk, der er yngre og ældre end henholdsvis 16 og 65 år, er der givetvis personer, der har været arbejdsdygtige og deltaget aktivt i produktionen; men det er vanskeligt at sige noget om, hvor stor deres arbejdsindsats har været.

Personer med to opgivne erhverv er regnet med halv vægt i hvert erhverv. Hjemmeboende voksne børn uden erhvervsangivelse er medregnet under forældrenes erhverv, og gifte kvinder uden erhvervsbetegnelse er medregnet under mandens erhverv.

Tabel 10: De 16-65-årige på gårdene fordelt efter erhverv (excl. handicappede).

	1801		1834	
Erhverv	*Mænd*	*Kvinder*	*Mænd*	*Kvinder*
Landbrug	11.644	10.508	14.078	13.042
Håndværk	128	76	291	199
Handel	9	0	34	4
Transport	20	0	44	5
Liberale erhverv og administration	18	5	30	13
Fiskeri	7	3	18	6
I alt	11.826	10.592	14.495	13.269

Langt den dominerende del af beboerne er, som man måtte vente, beskæftiget ved landbruget som gårdfolk, tjenestefolk og landarbejdere. Håndværkerne fordeler sig på smede, bygningshåndværkere og beskæftigede inden for tekstilproduktion (især vævning og skrædderi). I forhold til landbefolkningens størrelse er der flest ikke-landbrugere i Nordjylland, hvor også de fleste bidrag til transportgruppen findes blandt gårdbeboere engageret i skudehandelen på Norge og i færgetrafik på Limfjorden. Her er der også en del fiskere. Også i Vestjylland er der forholdsvis mange ikke-landbrugere, blandt dem nogle, der fremstillede jydepotter. Færrest ikke-landbrugere findes på gårdene på Fyn.

Befolkningen på stikprøvens bolsteder og parceller

Som nævnt ovenfor er det noget uklart, hvor store ejendomme man i samtiden har brugt betegnelserne bolsteder og parceller på – var der tale om små gårde eller om store husmandssteder? Betegnelserne i stikprøvens sogne bidrager kun til at gøre usikkerheden større, når man møder betegnelser som "bolsmand og gårdbeboer", "bolsmand eller husmand", "parcelhusmand" og "bonde og ejer af en parcelgaard". Selv hvor der er knyttet en mere nøjagtig ejendomsstørrelse til, fremgår denne usikkerhed i sprogbrugen. Man kan træffe både "bolsmand med 7 skæpper hartkorn" og "bolsmand med 12 skæpper hartkorn", altså både jordtilliggender under og over grænsen mellem gårde og huse på 1 tønde eller 8 skæpper hartkorn.

Ud fra denne usikkerhed skal man derfor også være forsigtig med at vurdere, hvad der kan være årsag til, at der i 1834 er mere end dobbelt så mange bolsteder og parceller i stikprøven som i 1801 (jvf. tabel 4 og 5). Det kan skyldes, at der gennem frasalg af jord fra gårde er sket en stigning i antallet på

samme måde som ved den kraftige forøgelse af antallet af huse; men der kan også være tale om en ændret brug af betegnelserne i den mellemliggende periode, så en ejendom, der i 1801 er kaldt et hus eller en gård, i 1834 kaldes bolsted eller parcel, uden at der i øvrigt er sket noget med størrelsen af den tilhørende jord.[24] At der imidlertid er tale om ejendomme, der befinder sig i grænselandet mellem gårde og huse, får man et indtryk af ved at se på husstandenes størrelse og sammensætning som vist i tabel 11.

Tabel 11: Den gennemsnitlige husstand på stikprøvens bolsteder og parceller i 1801 og 1834.

	Overhoved og ægtefælle	*Børn*	*Tjeneste-folk*	*Andre*	*I alt*
Hele landet 1801 – mænd	1,0	1,1	0,1	0,1	2,3
Hele landet 1801 – kvinder	1,0	1,0	0,2	0,2	2,4
I alt	2	2,1	0,3	0,3	4,7
Hele landet 1834 – mænd	0,9	1,2	0,1	0,3	2,5
Hele landet 1834 – kvinder	1,0	1,2	0,2	0,3	2,7
I alt	1,9	2,4	0,3	0,6	5,2

En sammenligning med tabel 7 viser, at husstandene på bolsteder og parceller var mindre end ved gårdene. Der var færre børn, og det var fortrinsvis i aldersklasserne fra 16 år og opefter, der var færre, og der var langt færre tjenestefolk, navnlig mandlige. Det er et klart udtryk for, at der var mindre behov for arbejdskraft til at dyrke jorden end på gårdene. Gruppen af andre består på bolstederne og parcellerne i meget betydeligt omfang af andre familiemedlemmer end mand, kone og børn.

Udviklingen fra 1801 til 1834 tyder desuden på, at der ligesom på gårdene var flere børn, der overlevede, og det stigende antal andre familiemedlemmer kan være et udtryk for, dels at der var flere søskende til husstandsoverhovedet og dennes ægtefælle, der havde svært ved at blive etableret med egen husstand, dels at der var flere ældre, der overlevede.

At jordtilliggendet var mindre end ved gårdene viser sig også ved, at der var et betydeligt antal med anden beskæftigelse end arbejdet med landbrugsarbejde på ejendommen. Det kan være som daglejer på en gård, men hyppigt også med et tilknyttet håndværk – flest smede og i Midtjylland et stort antal træ-

skomænd. Også en del af de hjemmeværende sønner havde et erhverv uden for landbruget. Erhvervsfordelingen for de arbejdsdygtige 16-65-årige (løbende alder) i tabel 12 viser derfor et relativt bredere erhvervsspektrum end blandt gårdmændene, især i 1834.

Tabel 12: De 16-65-årige på bolsteder og parceller fordelt efter erhverv (excl. handicappede).

	1801		1834	
Erhverv	*Mænd*	*Kvinder*	*Mænd*	*Kvinder*
Landbrug	212	212	473	530
Håndværk	15	4	75	15
Handel	3	0	0	0
Transport	4	0	0	0
Liberale erhverv og administration	0	1	2	1
Fiskeri	2	0	1	2
I alt	236	217	551	548

Befolkningen på stikprøvens præstegårde

Der var kun præstegårde i omkring halvdelen af stikprøvens sogne. De øvrige sogne var annekssogne, og i løbet af perioden sker der en ændring i antallet på grund af ændringer i forholdet mellem hovedsogne og annekssogne. Desuden er der enkelte tilfælde i folketællingerne, hvor der både er en præste- og en kapellanbolig i samme sogn.

Husstandene i præstegårdene var store. Det skyldes ikke, at der var flere børn. Præsterne var i gennemsnit ældre end gårdmænd, bolsmænd og parcellister. Endvidere forlod navnlig sønnerne tidligt hjemmet. Mange kom i den nærmeste latinskole og måtte bo i den købstad, hvor skolen lå. Senere gik det videre til universitetet. Døtrene finder man i højere grad i hjemmet, indtil de blev gift.

De relativt store husstande skyldes først og fremmest, at der var knyttet landbrug til præstegårdene. Det affødte et behov for tjenestefolk og tilmed flere end på en gård af samme størrelse, formodentlig fordi præsten og hans familie i mindre grad tog del i arbejdet på gården end en gårdmand og hans kone og børn. Dertil kom, at de kvindelige tjenestefolk efter benævnelserne at dømme ofte havde et mere specialiseret arbejde end på gårdene. Man træffer betegnelser som stuepige, kokkepige, husjomfru og husholderske.

Der var i husstandene også en gruppe af andre. Den var større end på gårdene og bestod af personer med meget forskellig baggrund. Som på gårdene var der slægtninge til præsten eller hans kone. Kun få af dem var deres forældre; derimod var næsten alle slægtninge kvinder. I husstandene med mindreårige børn var der hyppigt en huslærer eller informator, som stod for undervisningen af sønnerne, indtil de skulle på latinskolen, og formodentlig også af døtrene i noget længere tid. Lærerinder er der kun en enkelt af i 1801, men fire i 1834. Præsten stod imidlertid også selv for undervisning. I Tirstrup på Djursland havde præsten i 1834 nogle elever på kost, som han underviste, og i Niløse i Holbæk Amt var der i 1834 nogle unge i husstanden, der blev betegnet som "Landhusholdnings Selskabets Lærlinge". Dertil kom, at nogle præster havde en kapellan boende, og at der på nogle præstegårde boede en forpagterfamilie, der stod for landbrugsbedriften.

Tabel 13: Den gennemsnitlige husstand på stikprøvens præstegårde i 1801 og 1834.

	Overhoved og ægtefælle	*Børn*	*Tjeneste-folk*	*Andre*	*I alt*
Hele landet 1801 – mænd	1,0	1,0	2,6	0,3	4,9
Hele landet 1801 – kvinder	1,0	1,4	2,6	0,6	5,6
I alt	2,0	2,4	5,2	0,9	10,5
Hele landet 1834 – mænd	1,0	1,0	3,0	0,7	5,7
Hele landet 1834 – kvinder	0,9	1,4	3,1	0,5	5,9
I alt	1,9	2,4	6,1	1,2	11,6

Det er ikke muligt at foretage en sikker opdeling på erhverv, da man ikke ved, i hvilket omfang præstefamiliens voksne medlemmer deltog i landbrugsarbejdet, og heller ikke hvor mange af tjenestefolkene, der ikke udførte landbrugsarbejde ved siden af sysler inde i huset.

I tabel 14 er præsten med familie henført til liberale erhverv, mens alle tjenestefolk er medregnet under landbrug. Kun de 16-65-årige er regnet med til arbejdsstyrken. Dog var der også i præstegårdene 11-15-årige, som i folketællingerne er opført som tjenestefolk, og datidens præster fortsatte ofte i deres kald, til de var højt oppe i årene, eventuelt med bistand af en kapellan. I stikprøven var den ældste præst i 1801-tællingen 80 år og havde embede i Hjarup Sogn ved Kolding. Han havde dog en personlig kapellan, men det var ikke tilfældet for alderspræsidenten i 1834, der var 77 år.

Tabel 14: De 16-65-årige i præstegårdene fordelt efter erhverv (excl. handicappede).

	1801		1834	
Erhverv	*Mænd*	*Kvinder*	*Mænd*	*Kvinder*
Landbrug	194	238	260	266
Håndværk	2	0	1	0
Liberale erhverv og administration	99	139	104	145
I alt	295	377	365	411

Befolkningen i stikprøvens degne- og lærerboliger

Almindelig undervisningspligt blev først gennemført i Danmark med skolelovene fra 1813 og 1814, men allerede forinden var der oprettet skoler de fleste steder på landet, og væksten i antallet af lærerhusstande i stikprøven fra 1801 til 1834 er derfor ret beskeden. I løbet af perioden blev en stigende andel af lærerne seminarieuddannede, og denne nye generation af lærere var en del yngre end de degne, der hidtil havde stået for undervisningen. Gennemsnitsalderen faldt derfor fra 49 år til 43 år mellem 1801 og 1834, men der var dog endnu i 1834 flere af den gamle degnetype, der fortsatte højt op i alderen. Den ældste i stikprøven i 1834 var 75 år gammel. Den lavere gennemsnitsalder betød også, at der var flere børn i husstandene sent i perioden. Sønnerne synes ikke at have forladt hjemmet så tidligt som præstebørnene, men der er dog forholdsvis langt færre børn over 15 år end i gårdmandshusstandene, og i et vist omfang har lærerbørnene også fået en uddannelse. Der er eksempler på, at en søn omtales som seminarist eller som faderens medhjælper i skolen. Døtre over konfirmationsalderen er der også færre af end på gårdene, men flere end på præstegårdene. Formodentlig har en del i nogle år været tjenestepiger på gårde eller i byerne.

Ved udskiftningslovene blev det fastsat, at der burde udlægges en parcel jord til lærerembederne, og denne skolelod betød, at der i en del af husstandene var mandlige tjenestefolk, men færre end kvindelige.

Den beskedne gruppe af andre i husstandene bestod for kvindernes vedkommende mest af fjernere familiemedlemmer, mens den mandlige del omfattede hjælpelærere og unge, som læreren havde på kost og underviste, måske som forberedelse til en videregående uddannelse. Der er kun et begrænset antal andre logerende, f.eks. nogle enlige håndværkere og pensionister. Det er ikke opgivet, om de havde familierelationer til lærerfamilien.

Tabel 15: Den gennemsnitlige husstand i stikprøvens lærerboliger i 1801 og 1834.

	Overhoved og ægtefælle	Børn	Tjeneste-folk	Andre	I alt
Hele landet 1801 – mænd	1,0	0,8	0,1	0,2	2,1
Hele landet 1801 – kvinder	0,9	0,8	0,5	0,2	2,4
I alt	1,9	1,6	0,6	0,4	4,5
Hele landet 1834 – mænd	1,0	1,2	0,2	0,2	2,6
Hele landet 1834 – kvinder	0,8	1,4	0,7	0,2	3,1
I alt	1,8	2,6	0,9	0,4	5,7

Ved opdelingen på erhverv er de mandlige tjenestefolk i tabel 15 medregnet under landbrug, og andre, der i folketællingerne er nævnt med et andet erhverv end lærergerningen, under dette erhverv, mens de øvrige, herunder lærerfamilien, er henført til liberale erhverv.

Tabel 16: De 16-65-årige i lærerboligerne fordelt efter erhverv (excl. handicappede).

	1801		1834	
Erhverv	*Mænd*	*Kvinder*	*Mænd*	*Kvinder*
Landbrug	29	0	40	0
Håndværk	6	2	5	1
Handel	1	0	0	0
Transport	0	0	1	0
Liberale erhverv og administration	195	308	254	381
Fisker	0	0	1	1
I alt	231	310	301	383

Befolkningen på stikprøvens hovedgårde

På disse ejendomme var der tale om meget forskellige husstandsstørrelser og -sammensætninger. Mens de talmæssigt mindste husstande havde stor lighed med de største gårde og bestod af familien og et mindre antal tjenestefolk, var der ved de største godskomplekser tale om minisamfund med en udpræget ar-

bejdsdeling. Her boede adskillige gifte par med børn på ejendommen eller i et antal bygninger, der tilsammen udgjorde hovedgårdens ejerlav.

Et eksempel på et sådant stort kompleks er grevskabet Wedellsborg i Husby Sogn på Vestfyn. Direkte under familiesædet var der ved periodens slutning 80 tønder hartkorn hovedgårdstakst, men det samlede grevskab omfattede desuden fem andre godser og i alt godt 2.000 tønder hartkorn bøndergods. I folketællingen 1801 er der opregnet 102 personer under Wedellsborg Hovedgård med grevefamilien, en forvalter- og en forpagterfamilie med deres tjenestefolk som de mest talrige husstande, men dertil kommer nogle mindre husstande med gifte folk, der er ansat ved godset. Det fremgår dog ikke af folketællingen, om de bor i selve hovedgårdens centrale bygninger eller i nærtliggende huse. I 1834-folketællingen bor der 81 personer i de samme bygninger.

På disse store godser var der en gennemført arbejdsdeling mellem det store antal tjenestefolk og andre ikke-familiemedlemmer. En del var beskæftiget ved ejerfamilien uden formodentlig at deltage i gårdens drift. Der var tale om huslærere for børnene, kammertjenere og kvindelige tjenestefolk med beskæftigelser som stuepiger, kammerjomfruer og ammer. Langt mere talrig var dog gruppen af beskæftigede ved godsdriften, der ved siden af mange, der blot er benævnt som tjenestefolk bestod af røgtere, tærskere, mange malkepiger og mejersker, gartnere, skovfogeder, kuske og også noget administrativt personale. Der er også enkelte håndværkere på flere af godserne, men næppe så mange, at de har kunnet klare alt vedligeholdelses- og nybygningsarbejde på hovedgårdene. Til det har man i vidt omfang måttet hente arbejdskraft udefra.

Med denne store variation i husstandssammensætningerne er oplysningerne i tabel 17 noget mindre sigende, men det er klart, at det først og fremmest er det større antal tjenestefolk, der adskiller hovedgårdenes beboere fra de hidtil nævnte befolkningsgrupper. Gruppen af tjenestefolk er kun svagt stigende fra 1801 til 1834, selv om der formodentlig på grund af landbrugsreformerne er blevet ydet mindre hoveri til gårdene i 1834 end i 1801. Det behov for anden arbejdskraft, der er opstået på grund af færre hoveriydelser og en eventuelt mere arbejdsintensiv produktionsform, er i stedet blevet dækket ved at beskæftige flere landarbejdere og husmænd, når der var behov for ekstra arbejdskraft.

Der var ikke specielt mange børn i ejerfamilierne, navnlig ikke ældre børn, der formodentlig har været væk fra hjemmet, måske under uddannelse og for sønnernes vedkommende måske som følge af en periode ved militæret. Gruppen af andre omfatter dels de ovennævnte huslærere, desuden en del fjernere slægtninge og nogle enkelte fattige. Da Vallø Stift hører til de udtagne sogne i stikprøven, er også stiftsdamerne medregnet i kategorien "Andre".

Tabel 17: Den gennemsnitlige husstand på stikprøvens herregårde i 1801 og 1834.

	Overhoved og ægtefælle	*Børn*	*Tjeneste-folk*	*Andre*	*I alt*
Hele landet 1801 – mænd	1,0	1,2	10,3	0,3	12,8
Hele landet 1801 – kvinder	0,9	0,9	8,9	0,7	11,4
I alt	1,9	2,1	19,2	1,0	24,2
Hele landet 1834 – mænd	0,9	1,3	11,7	0,6	14,5
Hele landet 1834 – kvinder	0,8	1,3	8,8	0,8	11,7
I alt	1,7	2,6	20,5	1,4	26,2

Ved opdeling af denne befolkningsgruppe på erhverv vil en opdeling efter, hvilket erhverv de pågældende levede af, gøre det naturligt at medtage næsten alle under landbruget, men set som arbejdskraft i landbruget, kan man naturligvis indvende, at ejerfamilierne – i hvert fald på de store brug – nok ikke har deltaget så direkte i det manuelle arbejde, og måske har en del af driftsherrefunktionen været overtaget af forpagtere. Det er dog i sidste ende ejeren, der har stået med det overordnede økonomiske ansvar, og derfor i overensstemmelse med normal praksis ved erhvervsfordelinger bør medregnes under landbrugserhvervet. I tabel 18 er derfor alene undtaget fra landbruget huslærere, personer omtalt som håndværkere og enkelte andre med et erhverv, der klart adskiller sig fra landbruget.

Tabel 18: De 16-65-årige på stikprøvens hovedgårde fordelt efter erhverv (excl. handicappede).

	1801		1834	
Erhverv	*Mænd*	*Kvinder*	*Mænd*	*Kvinder*
Landbrug	751	740	935	764
Håndværk	18	0	25	9
Transport	1	0	0	0
Liberale erhverv og administration	18	1	23	3
I alt	788	741	983	778

Befolkningen på stikprøvens møller

Antallet af møller voksede fra 1801 til 1834, hvilket måske er et udtryk for væksten i landbrugsproduktionen. Husstandene på de ca. 100 møller i stikprøvens 170 sogne er af meget forskellig størrelse. Det kan dels skyldes omfanget af aktiviteter på møllen, dels at der har været knyttet landbrug til nogle af møllerne. Folketællingernes erhvervsangivelser er ikke fuldt tilfredsstillende med hensyn til landbrugstilknytningen. Bedst er de formodentlig i 1801-tællingen, hvor staten har understreget ønsket om at få oplysninger om landbrugstype. I stikprøven fra denne tælling er der ved 18 møller angivet, at mølleren også er gårdmand, ved 22, at han også er husmand med jord, og ved 22 nævnes en anden form for landbrugstilknytning (jordbruger, avlsmand o.l.). I 1834-tællingen gælder det langt færre – 12 gårdmænd, en husmand med jord og to andre. Husstandenes størrelse i 1834 tyder dog på, at der mindst er tale om den samme tilknytning til landbrug som i 1801.

I ti husstande i 1801 og i otte i 1834 er der opregnet møllersvende, der har egen husholdning, mens det normale ellers er, at de ansatte bor på møllen.

Husstandssammensætningen minder en del om forholdene på gårdene, men da der mange steder var tjenestefolk beskæftiget både med mølleriet og ved landbruget, er husstandene typisk lidt større end på gårdene. En del voksne børn boede også fortsat hjemme på møllerne.

Tabel 19: Den gennemsnitlige husstand på stikprøvens møller.

	Overhoved og ægtefælle	Børn	Tjene-stefolk	Andre	I alt
Hele landet 1801 – mænd	1,0	1,0	1,2	0,1	3,3
Hele landet 1801 – kvinder	0,9	1,1	0,9	0,2	3,1
I alt	1,9	2,1	2,1	0,3	6,4
Hele landet 1834 – mænd	0,9	1,3	2,0	0,3	4,5
Hele landet 1834 – kvinder	0,9	1,3	1,2	0,2	3,6
I alt	1,8	2,6	3,2	0,5	8,1

Selv om nogle af de ansatte er angivet med erhverv som betjent ved møllen eller møllersvend, er det ikke muligt at foretage en sikker opdeling af de ansatte på de ejendomme, hvor der både har været drevet mølleri og landbrug. Arbejdskraften er derfor delt ligeligt mellem de to erhverv. Der er desuden enkelte

møller, hvor der er opgivet et andet supplerende erhverv end møller. Det gælder en møller og pottemager, en møller og skipper og en møller og regimentskirurg. Der er desuden nogle indlogerede håndværkere i husstandene. Ved den erhvervsfordeling, der er vist i tabel 20, er det sandsynligt, at der i 1834 burde flyttes noget arbejdskraft fra møller til landbrug, fordi der som nævnt må være en del møller, hvor det ikke er opgivet, at der også var landbrug på ejendommen.

Tabel 20: De 16-65-årige på stikprøvens møller fordelt efter erhverv.

	1801		1834	
Erhverv	*Mænd*	*Kvinder*	*Mænd*	*Kvinder*
Landbrug	77	65	10	12
Møller	206	176	408	297
Håndværk	6	4	32	14
Transport	2	0	0	0
Liberale erhverv og administration	0	0	4	2
I alt	291	245	454	325

Stikprøvens håndværkerbefolkning

En del håndværkere er som nævnt medtaget under de ovenstående erhvervsgrupper. I dette afsnit indgår husstande, hvor husstandsoverhovedet alene har opgivet et håndværk eller et håndværk plus en oplysning om, at han er husmand med eller uden jord, daglejer eller har et andet erhverv end dem, der er nævnt i de ovenstående afsnit. I stikprøven drejer det sig i 1801 om 2.080 husstande med 7.689 medlemmer og i 1834 om 2.725 husstande med 11.044 medlemmer, en vækst på 44%. I figur 4 vises aldersfordelingen for disse håndværkerhusstande.

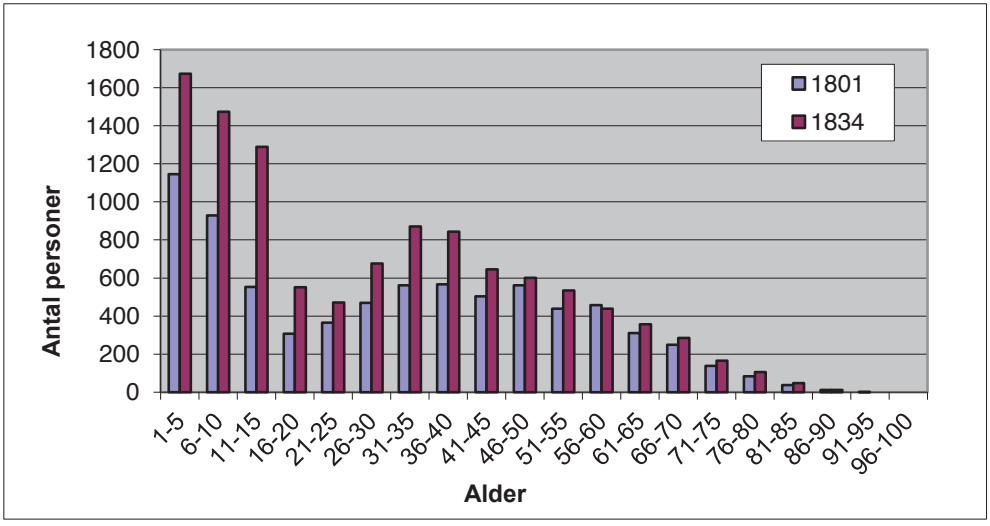

Figur 4: Aldersfordeling for befolkningen på stikprøvens håndværkerbefolkning 1801 og 1834.

Tilvæksten fra 1801 til 1834 er relativt størst i de yngste aldersklasser. Det afspejler formodentlig nedgangen i børnedødelighed i perioden. Der er både i 1801 og i 1834 et meget kraftigt fald i antallet af beboere i husstandene fra aldersklasserne 11-15 år til 16-20 år. Mange af de unge har efter konfirmationen forladt hjemmet og fået tjeneste andetsteds, i de fleste tilfælde formodentlig på hjemegnens gårde. Men der er sikkert også en del af sønnerne, der er kommet i lære i en købstad, men som senere er kommet hjem igen. Det kan forklare, at årgangene igen begynder at vokse, når de unge er kommet i tyverne. Sammensætningen af den gennemsnitlige håndværkerhusstand ved de to folketællinger er vist i tabel 21.

Tabel 21: Den gennemsnitlige husstand i stikprøvens håndværkerfamilier i 1801 og 1834.

	Overhoved og ægtefælle	*Børn*	*Tjeneste-folk*	*Andre*	*I alt*
Hele landet 1801 – mænd	0,8	0,8	0,1	0,1	1,8
Hele landet 1801 – kvinder	0,9	0,7	0,1	0,2	1,9
I alt	1,7	1,5	0,2	0,3	3,7
Hele landet 1834 – mænd	0,8	0,9	0,1	0,1	1,9
Hele landet 1834 – kvinder	0,9	1	0,1	0,2	2,2
I alt	1,7	1,9	0,2	0,3	4,1

Det ses, at de større familier alene skyldes et større antal børn, og at især flere døtre blev længere i hjemmet. Ved begge tællinger er der flere kvinder end mænd blandt husstandsoverhovederne. Det skyldes, at mange ældre enlige kvinder og enker er opført som væversker, eller at de lever af at spinde og af håndarbejde og dermed er medregnet under håndværksgruppen. En del af dem har formodentlig tilhørt andre erhvervsgrupper tidligere i livet.

Det beskedne antal mandlige tjenestefolk, hvoraf de fleste er opført som svende, der arbejder med det samme håndværk som husstandsoverhovedet, er et resultat af samtidens erhvervspolitik. Her var hovedsynspunktet, at der på landet kun måtte findes de håndværk, der var strengt nødvendige som støtte for landbrugserhvervet, mens alle andre håndværk skulle drives i købstæderne. I Danske Lov 3-13-23 hedder det: "Ingen Haandværksmand maae boe paa Landsbyen, undtagen Grovsmede, Tømmermænd, Bødkere, Teglbrændere, Pottemagere, som giøre sorte Potter, Hiulmænd, Muurmestere, Skindere, Vævere, som væve Vadmel, Blaar- og Hampelærred, Skrædere, som sye Vadmel, og de Skomagere, som sye Bønderskoe." At spinde blev også fra gammel tid snarere regnet for et arbejde, der kunne foregå i landhusholdningerne, end for et egentligt håndværk. I 1737 bestemte en tilføjelse til loven, at det var tilladt at væve alle slags lærred. De opregnede håndværk blev anset for nødvendige for landbrugsbefolkningen, og landhåndværkerne måtte ikke påtage sig arbejde for byboere.

I praksis var det vanskeligt at få overholdt disse bestemmelser, og byhåndværkerne klagede hyppigt over, at landhåndværkerne påførte dem en ulovlig konkurrence.

Et andet stridsspørgsmål var, om landhåndværkerne havde ret til at holde svende, lærlinge og håndlangere. Her var lovgivningen uklar, men ved plakat

af 29. november 1822 blev det bestemt, at der kun måtte holdes en enkelt svend og en enkelt lærling og kun efter tilladelse fra den lokale overøvrighed. Ved udstedelse af tilladelser skulle der tages hensyn til lokale forhold, og landhåndværkere, der allerede havde ansatte, kunne fortsætte hermed. Desuden kunne smede, hjulmænd og vævere holde håndlangere og beskæftige familie uden bevilling. Opgørelsen i tabel 21 tyder ikke på, at plakaten har betydet nogen forskel med hensyn til ansatte mellem situationen i 1801 og i 1834.[25]

Der er kun få håndværkerhusholdninger med tjenestepiger. De findes især, hvor der var mange børn i en husholdning. Nogle af de kvinder, der er opregnet under kvindelige tjenestefolk i tabel 21, er opført som værende i lære i væverhjem.

Gruppen af andre består hovedsagelig af gamle familiemedlemmer samt af fattige og handicappede personer, der er indlogeret i håndværkerhusholdningerne.

Der er i stikprøvens håndværkerhusstande nævnt lidt over 50 forskellige fag, men i mange tilfælde blot med en enkelt eller et par erhvervsudøvere. I tabel 22 er medtaget de fag, hvor der ved en af tællingerne er opregnet mindst 20 husstandsoverhoveder. Det er de fag, der er nævnt i Danske Lovs 3-13-23, der dominerer billedet. I nogle tilfælde kan den udvikling, der er vist i tabellen, formodentlig umiddelbart give et forkert billede af forholdene. Det gælder navnlig inden for tekstilfagene. For grupperne spinder, håndarbejde og syer kan det være tilfældigt, om udøverne er blevet medtaget i den ene eller den anden gruppe. Der kan også være afgrænsningsproblemer mellem træskomagere, skomagere og skoflikkere.[26]

Den betydelige vækst inden for byggefagene er sandsynligvis et udtryk for en øget byggevirksomhed, der kan skyldes udflytning og nybyggeri til den stigende befolkning.

Væksten blandt vævere er så stor, at dette erhverv har været en af mulighederne for at få et arbejde, når adgangen til jord i løbet af perioden blev knappere, men er det også et udtryk for en højere beklædningsstandard i befolkningen?

Blandt de erhverv med få håndværkere, der ikke er medtaget i tabellen, er fire urmagere i 1801 og ti i 1834, måske også et tegn på en højere levestandard.

Tabel 22: Fagfordeling for overhoveder i stikprøvens håndværkerhusstande.

Erhverv	*1801*	*1834*	*Vækst i %*
Smed	251	313	25
Skrædder	246	259	5
Væver	219	500	128
Spinder	210	191	-9
Tømrer	139	210	51
Træskomager	135	191	41
Skomager	130	146	12
Bødker	107	110	3
Snedker	103	126	22
Hjulmager	94	144	53
Murer	51	91	78
Hugger	53	26	-51
Skoflikker	28	5	-82
Slagter	25	36	44
Tækkemand	21	20	-5
Drejer	12	24	100
Håndarbejde	8	94	1075
Syer	7	46	557

Nogle erhvervsudøvere adskiller sig fra det generelle billede for landet som helhed. Det normale for landhåndværkerne var, at de arbejdede for kunder i det nærmeste opland, men der var rundt omkring i landet enkelte steder, hvor der fandtes håndværk eller håndværkslignende produktion, der havde et betydeligt større afsætningsområde. Stikprøvens sogne har nogle enkelte eksempler på dette.

I de skovrige egne omkring Silkeborg fandtes en omfattende produktion af træsko. I stikprøven er der mange træskomagere i Ry og Linå sogne. I Ry var der i 1801 og 1834 henholdsvis 53 og 70 familier, som var beskæftiget med at fremstille træsko, og i Linå var der 28 og 22 familier. Tallene for beskæftigede

personer kan endda have været endnu større, fordi der i en del af træskomagerhusstandene var hjemmeboende voksne sønner og andre, hvor der ikke er anført noget erhverv i folketællingerne.

Lignende eksempler på lokale grupper af håndværkere, der producerede for et større marked, var produktion af sorte potter (jydepotter) i nogle sogne i Sydvestjylland. Af dem omfatter stikprøven kun Tistrup i Øster Horne Herred; men i folketællingerne herfra nævnes kun relativt få, der producerede potter, samt nogle få pottehandlere. Produktionen var i høj grad en bibeskæftigelse, og det var især kvinderne, der stod for den. Derfor er den måske kun i begrænset omfang medtaget i folketællingernes erhvervsrubrikker.

Der foregik desuden en omfattende lærredsproduktion i nogle sogne på Sletten nord for Odense. Stikprøven har ikke udtaget nogen af disse sogne. Der var også flere andre steder i landet en overskudsproduktion af lærred og uldvarer, der solgtes i byerne, men det var ofte husflidsarbejde og en bibeskæftigelse. Der er i stikprøven også kun få eksempler på hedeegnens strømpestrikkere (hosebindere) og hosekræmmere.

I 1700-tallet blev der flere steder gjort forsøg på at etablere manufakturer på landet, især inden for tekstilbranchen. Mange af dem blev kortvarige, men der er endnu spor af dem i begyndelsen af 1800-tallet, hvor der også kom nogle enkelte nye til.

Den mest omfattende virksomhed i stikprøven findes i Gudum Sogn i Himmerland. Hovedgården Gudumlunds ejer fra 1778 til 1798, den senere stiftamtmand i Odense Friedrich von Buchwald, anlagde et kalkværk og en linnedfabrik med et tilhørende hørhegleri, og hans efterfølger fra 1798 til 1831, finansminister grev Ernst H. Schimmelmann, udvidede fabriksanlæggene med et teglværk, et saltværk, et sæbesyderi og en fajancefabrik.

Fajanceproduktionen ophørte allerede i 1820, og også flere af de andre virksomheder forsvandt i løbet af 1800-tallet.[27] I folketællingen i 1801 optræder i Gudum Sogn en blegemester, en vævermester, en doctor i Chymien, der er interessent i kalkværket, en factor ved værket, en sæbesyder samt et antal vævere, væverlærlinge og en tømrer og en bødker. I 1834 er der en inspektør, en forpagter af møllen, en opsynsmand ved fabrikken, en teglmester samt en del arbejdsmænd og spindere.

I 1754 blev der ved en indsats fra Kommercekollegiet overført en stor gruppe tekstilarbejdere fra Sydvesttyskland til Odense for at få startet et tekstilmanufaktur i byen. Det blev en økonomisk fiasko, og hurtigt blev nogle af arbejderne sendt til Tåsinge i håb om, at der kunne skabes bedre betingelser for en produktion der.[28] Heller ikke det blev en succes, men ejeren af godset Hvidkilde ved Svendborg fra 1760 til 1804, kammerherre Poul Abraham Lehn, hentede omkring 1770 en af Tåsingearbejderne til Sydfyn og fik grundlagt en

"tekstilfabrik" i nabosognet Sørup. Produktionen kom efterhånden til at finde sted i flere sogne og efterhånden ved flere selvstændige virksomheder, der fremstillede en række uld- og bomuldsvarer.[29] I stikprøven indgår sognet Sørup. I folketællingen 1801 er der i sognet tre tøjfabrikanter, en participant i tøjfabrikken, en strømpefabrikant samt et antal spindere og væversvende. I 1834 er der en bomuldsfabrikør, en fabrikant & blegemand, en bomuldsfabrikantinde, en strømpevæver og to husstandsoverhoveder, der blot er betegnet som fabrikanter, samt et betydeligt antal spindere og vævere.

De fleste af de "manufakturer", der fandtes i landsognene omkring år 1800, var som nævnt oprettet som led i 1700-tallets merkantilistiske erhvervspolitik, men på privat initiativ kom der i begyndelsen af 1800-tallet nogle nye erhvervsvirksomheder til i landdistrikterne. I stikprøven indgår Asmild Sogn ved Viborg, hvor Fredericiakøbmanden Bertel Bruun i 1809 købte Asmild Kloster, der ejede to møller, der kunne bruges til at drive en tekstilfabrik. Den daglige leder blev sønnen Johannes Ivar Bruun, og anlægget ved Åle Mølle fik navnet Bruunshaab.[30] Det blev hurtigt en betydelig virksomhed, og i folketællingen 1834 er der en fabriksejer og bestyrer, to spindemestre, en overskærer, en vævemester, to dugmagere, en farvemester, en valkemester, en forlægger ved maskinerne samt et antal vævere og lærlinge og nogle bygningshåndværkere og en smed.

En bredere vifte af håndværkere findes i tre af stikprøvens sogne, der på det tidspunkt havde en mere bymæssig bebyggelse uden at være købstæder. Det er Nørresundby, der fik købstadsrettigheder i 1900, Løgsted, hvorfra Løgstør blev udskilt som købstad – ligeledes i 1900 – og Nordby på Fanø.

Om Nørresundby hedder det i begyndelsen af 1800-tallet: "Byens Næring er Færgeløbet, Gjæstgiverie, Vertshuushold, Brændeviinsbrænderie, Avling, got Fiskerie, Befordingsvæsen og Salterie af Sild og Kjød. Byen Svarer Consumtion og Arealskat af Bygninger og Jorder, paa Grund af at den har tilladelse til at brænde Brændeviin og holde Gjæstgiverie, men den har ei Tilladelse til at handle."[31]

Bebyggelsen i Løgstør opstod på kongelig foranledning i 1500-tallet for at udnytte sildeforekomsterne i Limfjorden, og da der i 1671 blev indført en konsumtionsafgift af varer, der førtes ind i de danske og norske købstæder, kom denne forordning ligesom i Nørresundby også til at gælde for Løgstør. "Byens Næringsvei er Handel, Søefart, Fiskerie, Haandværkere og Vertshuushold, og nogen Agerdyrkning."[32]

I Nordby på Fanø var det især søfart og fiskeri, der gav samfundet et særpræg, men i alle disse tre købstadmæssige områder fandtes f.eks. felberedere, kobbersmede, rebslagere, pibemagere, skibsbyggere og andre erhverv, der ifølge Danske Lov kun burde findes i købstæderne.

En del af håndværkerne drev også landbrug og andre erhverv, og ved en opgørelse af, hvor stor en arbejdsstyrke, der var beskæftiget ved landhåndværket, må der derfor foretages et skøn over fordelingen på de enkelte erhverv. Det lader sig lettest gøre ved 1801-tællingen, fordi oplysningerne her i de fleste sogne følger forskriften om ved husmænd at anføre, om de har jord, mens det er mere usikkert, hvad der skal forstås ved husmænd i 1834. Opgørelsen i tabel 23 for 1834's vedkommende hviler derfor delvist på skøn, der kan indeholde en fejlmargin med hensyn til, hvor stor en del af arbejdsstyrken i håndværkerhusstandene, der skal henføres til landbrugsaktiviteter.

Tabel 23: De 16-65-årige i håndværkerhusholdningerne fordelt efter erhverv (excl. handicappede).

	1801		1834	
	Mænd	*Kvinder*	*Mænd*	*Kvinder*
Landbrug	467	476	439	466
Håndværk	1.665	2.219	2.356	2.710
Fiskeri	4	1	2	0
Transport	8	0	17	0
Liberale erhverv og administration	0	0	0	1
I alt	2.144	2.696	2.814	3.177

Stikprøvens fiskerbefolkning

Der foregik i samtiden uden tvivl fiskeri overalt ved kyster og større søer og åer, men i mange tilfælde skete det som et bijob, der havde så ringe økonomisk betydning, at det ikke er registreret i folketællingernes erhvervsrubrikker. Andre steder var fiskeriet derimod så vigtigt, at der optræder mange fiskere i et sogn. Blandt stikprøvens sogne gælder det følgende: Gilleleje i Nordsjælland, Øster Marie på Bornholm, Løgsted og Bislev i Himmerland, Nørresundby, Hals på Læsø (hvor det mærkeligt nok kun er tilfældet i 1834), Furreby i Vendsyssel, Rær og Nørhaa i Thy og Nordby på Fanø. I flere andre sogne er der opregnet nogle få fiskerfamilier. I sognene er der i 1801 i alt 246 husstande med fiskere som husstandsoverhoveder. I 1834 er tallet 448. Den store forskel og de manglende fiskere i Hals, hvor der til gengæld er en stor del af de voksne mænd, der er opført som "enroulerede matroser" uden anden erhvervsbetegnelse, kan måske betyde, at der på grund af de usikre krigsforhold i 1801 har været indkaldt mange fiskere til tjeneste i flåden.[33]

Fiskerhusstandene er i næsten alle tilfælde små med få andre end fiskerægteparret og deres børn. Den største forskel mellem 1801 og 1834 er, at der i 1834 er flere børn. Det skyldes dels, at flere børn har overlevet sent i perioden, men i nok så høj grad, at der er flere voksne sønner i 1834 end i 1801, måske også et tegn på indkaldte, der ikke er blevet anført på tællingslisterne i 1801. Det kan eventuelt også skyldes, at i 1834 er en del af sønnerne opført som "farende til søs", og det er muligt, at de i mindre omfang er medtaget i 1801-tællingen, hvis de på det tidspunkt ikke har været hjemme.

Tabel 24: Den gennemsnitlige husstand i stikprøvens fiskerfamilier i 1801 og 1834.

	Overhoved og ægtefælle	*Børn*	*Tjeneste-folk*	*Andre*	*I alt*
Hele landet 1801 – mænd	1,0	0,9	0,0	0,1	2,0
Hele landet 1801 – kvinder	1,0	0,9	0,1	0,1	2,1
I alt	2,0	1,8	0,1	0,2	4,1
Hele landet 1834 – mænd	0,9	1,2	0,0	0,1	2,2
Hele landet 1834 – kvinder	1,0	1,0	0,1	0,2	2,3
I alt	1,9	2,2	0,1	0,3	4,5

En del af fiskerfamilierne drev landbrug som husmænd med jord ved siden af fiskeriet. Som ved håndværkerne kan der i en del tilfælde være usikkerhed i angivelserne med hensyn til, om en husmandsbetegnelse er med eller uden jord. Nogle kvinder er anført som spindere og vævere, og et par sønner og logerende mænd er anført med andre håndværk. I Gilleleje er mange af fiskerne også lodser, og i Nordjylland er der nogle, der både er skippere og fiskere. Måske har de været engageret i den lokale skudehandel. En enkelt logerende er tolder. Opgørelsen i tabel 25 viser imidlertid, at fiskeriet har været den helt dominerende beskæftigelse i de pågældende husstande.

Tabel 25: De 16-65-årige i fiskerhusstandene fordelt efter erhverv (excl. handicappede).

	1801		1834	
Erhverv	*Mænd*	*Kvinder*	*Mænd*	*Kvinder*
Landbrug	63	58	72	75
Håndværk	2	12	9	21
Fiskeri	200	228	402	459
Transport	24	20	66	18
Liberale erhverv og administration	0	0	1	0
I alt	289	318	550	573

Transporterhvervene i stikprøvens sogne

Samtidens handelsflåde var for langt den største del hjemmehørende i landets købstæder med København som den dominerende skibsfartsby. Der fandtes imidlertid enkelte steder søfartsmiljøer uden for købstæderne med Dragør, øerne Tåsinge og Thurø ved Svendborg, Læsø og Fanø som de mest udprægede. Af dem er Nordby på Fanø med i stikprøven, og Fanøboerne udgør den helt dominerende del af søfolkene i tabel 24 og 25. I stikprøven er der desuden en del færgefolk fra Nørresundby, mens de resterende søfolk er spredt med enkelte eller nogle få fra nogle andre kystsogne.

Landtransport som heltidserhverv blev drevet af købstædernes vognmænd og af postvæsenet, og der er derfor meget få i stikprøvens landsogne.

Husstandene i søfartsfamilierne var relativt små, men med lidt flere børn end i de nærmest foregående erhvervsgrupper. Det skyldtes hovedsagelig, at skippere og andre søfolk var yngre end ægtepar i øvrigt. Også her er der klart flere børn i 1834 end i 1801.

I ganske mange af skipperfamilierne på Fanø var der en tjenestepige. Der har sikkert været brug for ekstra hjælp i huset, når ægtemanden og de ældste sønner var på havet.

Tabel 26: Den gennemsnitlige husstand i stikprøvens familier i transportsektoren i 1801 og 1834.

	Overhoved og ægtefælle	*Børn*	*Tjeneste-folk*	*Andre*	*I alt*
Hele landet 1801 – mænd	1,0	1,0	0,0	0,2	2,2
Hele landet 1801 – kvinder	1,0	1,0	0,2	0,2	2,4
I alt	2,0	2,0	0,2	0,4	4,6
Hele landet 1834 – mænd	1,0	1,5	0,0	0,1	2,6
Hele landet 1834 – kvinder	1,0	1,2	0,2	0,2	2,6
I alt	2,0	2,7	0,2	0,3	5,2

I modsætning til flere af de tidligere erhvervsgrupper var søfolkenes aktivitet samlet omkring deres erhverv. Der var sjældent plads til samtidig at drive landbrug, og de få eksempler i tabel 27 er fra steder uden for de udprægede maritime miljøer. Nogle enkelte voksne sønner valgte ikke at gå i fædrenes fodspor og slog sig på et håndværk, og ældre hjemmeboende døtre vævede og spandt. Der er desuden eksempler på, at færgedriften i Nørresundby kunne forenes med et andet erhverv, f.eks. at drive krovirksomhed eller at tilbyde overnatning for de rejsende, der skulle over Limfjorden.

Tabel 27: De 16-65-årige i husstandene i transportsektoren fordelt efter erhverv (excl. handicappede).

	1801		1834	
Erhverv	*Mænd*	*Kvinder*	*Mænd*	*Kvinder*
Landbrug	13	13	10	9
Håndværk	1	5	3	9
Fiskeri	2	0	5	4
Handel	2	0	2	3
Transport	247	287	244	320
I alt	265	305	264	345

Handel og omsætning i stikprøvens sogne

Ligesom for håndværk gik datidens erhvervspolitik ud på at samle handelsvirksomhed i købstæderne. I Danske Lovs 3-8-1 hedder det "At Giesteskud, som fremmede Kræmmere give i Kiøbstæderne, at de maae med deres Kram og Vare at sælge udstaae, skal overalt i Riget være afskaffet, og ingen være tilstædt med nogen Kramvare at omløbe fra en kiøbstad til en anden, eller og nogen Stæd dermed at udstaae, og i Alne, Lod, eller Pund, at sælge, med mindre han Borger er, under de hos sig havende Varers Confiscation og anden Straf efter Sagens befunden Beskaffenhed". Denne bestemmelse betyder, at der i stikprøvens sogne kun er fundet købmænd i datidens forstand – dvs. med købmandsgårde med et bredt vareudbud – i Løgstør. I Nørresundby lykkedes det endnu på denne tid Aalborg at få forhindret, at der måtte drives denne form for handel, som det fremgår af citatet ovenfor. Handelserhvervet i stikprøvens øvrige sogne er derfor hovedsagelig nogle af Limfjordens krejlere, nogle hønsekræmmere flere steder på Sjælland, kludekræmmere flere steder i landet, jyske hosekræmmere og enkelte andre.

En betydelig del af personerne, der i tabel 29 er opregnet under handel og omsætning, var beskæftiget på kroer, gæstgiverier og herberger rundt omkring i landet, og mens kræmmernes husstande var små, var der på udskænkningsstederne tjenestekarle og tjenestepiger.

Tabel 28: Den gennemsnitlige husstand i stikprøvens familier inden for handel og omsætning i 1801 og 1834.

	Overhoved og ægtefælle	*Børn*	*Tjeneste-folk*	*Andre*	*I alt*
Hele landet 1801 – mænd	0,9	0,8	0,7	0,0	2,4
Hele landet 1801 – kvinder	1,0	1,1	0,7	0,1	2,9
I alt	1,9	1,9	1,4	0,1	5,3
Hele landet 1834 – mænd	0,9	1,1	0,4	0,3	2,7
Hele landet 1834 – kvinder	0,9	1,1	0,5	0,3	2,8
I alt	1,8	2,2	0,9	0,6	5,5

Tabel 29: De 16-65-årige i husstandene inden for handel og omsætning fordelt efter erhverv (excl. handicappede).

	1801		1834	
Erhverv	*Mænd*	*Kvinder*	*Mænd*	*Kvinder*
Landbrug	14	12	16	18
Håndværk	1	2	4	5
Fiskeri	2	0	2	0
Liberale erhverv og administration	0	0	0	1
Handel	71	83	100	115
I alt	88	97	122	139

Anden servicevirksomhed i stikprøvens sogne

Blandt de beskæftigede inden for liberale erhverv og administration var de vigtigste grupper i landsognene præsterne og lærerne (degnene), som er opregnet i særlige afsnit ovenfor. Men der fandtes enkelte andre mindre grupper. Det gjaldt således andre beskæftigelser ved kirken – gravere og klokkere – der dog næppe altid er omtalt i folketællingerne, fordi det ofte kun var et bijob, så de er opregnet som husmænd eller daglejere. Blandt de mindre grupper var også sundhedspersonale, hvor der var flest jordemødre, men også enkelte læger og dyrlæger. Flere herreds- og birkefogeder boede på landet, og i nogle grænsesogne fandtes toldere. Den særlige status i Løgstør og Nørresundby betød, at varer, der førtes dertil – ligesom i købstæderne – som nævnt skulle pålægges konsumtion, og der var derfor ansat konsumtionsbetjente disse to steder. Samlet var antallet af beskæftigede i denne kategori dog meget begrænset i stikprøvens sogne.

Gruppen dækker over meget store sociale forskelle og dermed også over store forskelle i husstandssammensætning. Tolderen ved Foldingbro mellem Ribe og Kolding var enkemand og boede i 1801 sammen med tre børn, en tjenestekarl og tre tjenestepiger, mens jordemoderen i Nørresundby boede sammen med en datter på 15 år, der var vanvittig. I 1834 havde stiftslægen i Vallø ved Køge en husstand, der bestod af hans kone, to kvindelige slægtninge, en stuepige og en kokkepige samt en tjenestekarl og en tjenestedreng. Jordemoderen i Brylle på Fyn, der var enke, boede derimod kun sammen med en plejedatter på 11 år. Med så stor en spredning siger en gennemsnitsberegning af dette erhvervs husstandssammensætning ikke noget.

Tabel 30: De 16-65-årige i husstandene inden for liberale erhverv og administration fordelt efter erhverv (excl. handicappede).

	1801		1834	
Erhverv	*Mænd*	*Kvinder*	*Mænd*	*Kvinder*
Landbrug	1	2	2	2
Håndværk	1	2	1	5
Fiskeri	0	0	2	1
Transport	0	0	3	0
Liberale erhverv og administration	40	54	36	53
I alt	42	58	44	61

Øvrige erhvervsaktive blandt husstandsoverhovederne i stikprøvens sogne (husmænd og daglejere)

De resterende husstande, hvor overhovedet har et erhverv og er mellem 16 og 65 år (løbende alder), omfatter en række bestillinger, hvoraf den største del er husmænd og/eller daglejere uden tilføjelse af noget andet erhverv. Det antages i det følgende, at de er beskæftiget i landbrug, selv om det kan tænkes, at benævnelsen "husmand" for nogles vedkommende er en boligbetegnelse, og selv om nogle daglejere kan have været beskæftiget i andre erhverv. Dertil kommer en del husstande, hvor overhovedets erhverv kan være røgter, hyrde, gartner og forskellige arbejder inden for skovbruget. I alt omfatter denne del af befolkningen 19.942 personer i 1801 og 28.549 i 1834, en stigning på 43%. Der er altså tale om en væsentlig højere vækst i denne gruppe end for landbefolkningen som helhed.

En aldersfordeling for denne gruppe af beboere i stikprøvens sogne er vist i figur 5. Som i flere af de foregående afsnit er det tydeligt, at det især er børnetallet, som er vokset markant. Særlig stor er væksten for de 11-15-årige. Ud over den generelle vækst i aldersgruppen må det betyde, at færre husmandsbørn i aldersgruppen 11-15 år er kommet ud at tjene og dermed har forladt barndomshjemmet i en meget tidlig alder. Men efter konfirmationen har det været det normale, at børnene har forladt hjemmet og fået plads – de fleste sikkert på en gård.

Perioden som tjenestekarl eller tjenestepige har været lang, indtil der var mulighed for at stifte familie og få foden under eget bord. For mange skete det nok først omkring 30-års-alderen og for de fleste som husmand eller som daglejer i eget hus eller som lejer i et hus hos en anden familie.

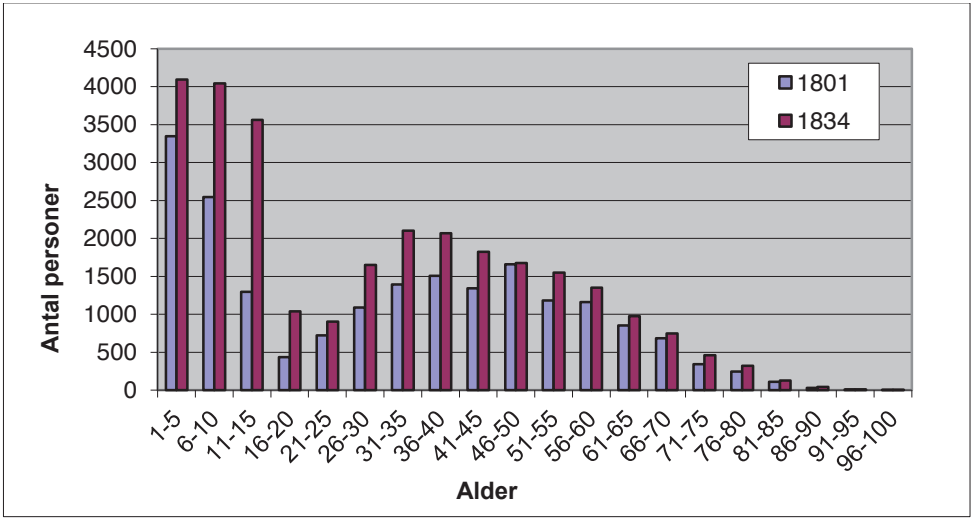

Figur 5: Aldersfordeling for befolkningen på stikprøvens husmandsbefolkning 1801 og 1834.

Dette livsløb ses også i husstandssammensætningen. Den gennemsnitlige husstand er ikke ret stor med få børn, ingen tjenestefolk og kun nogle få "andre", som hyppigt er fra den ældre generation, eller fattige, der er logerende. Når børnetallet ikke stiger så kraftigt fra 1801 til 1834, som figur 5 kunne give et indtryk af, skyldes det, at børnene er fordelt på langt flere familier i 1834 end i 1801.

Tabel 31: Den gennemsnitlige husstand i stikprøvens husmands- og daglejerfamilier i 1801 og 1834.

	Overhoved og ægtefælle	Børn	Tjeneste-folk	Andre	I alt
Hele landet 1801 – mænd	0,9	0,7	0,0	0,1	1,7
Hele landet 1801 – kvinder	1,0	0,8	0,0	0,2	2,0
I alt	1,9	1,5	0,0	0,3	3,7
Hele landet 1834 – mænd	0,9	0,8	0,0	0,1	1,8
Hele landet 1834 – kvinder	0,9	0,9	0,0	0,1	1,9
I alt	1,8	1,7	0,0	0,2	3,7

Erhvervsfordelingen for de 16-65-årige (løbende alder) omfatter foruden husstandsoverhovedernes erhverv ved landbruget en del andre – børn, logerende m.fl. – hvoraf en del er beskæftiget uden for landbruget. Som nævnt ovenfor er de fleste overhoveder opført som husmand og/eller daglejere, men de samtidige instruktioner har haft en væsentlig indflydelse på, hvorledes det er beskrevet i folketællingslisternes erhvervsrubrikker. I 1801 blev der lagt vægt på, at det skulle anføres, om der var tale om husmænd med eller uden jord, mens det afgørende i 1834 var, "hvad de pågældende levede af". I 1834 betyder det, at der ikke altid er gjort rede for, om en husmand blot boede i et hus, og om det var med eller uden jord, samt om en person blev anført som daglejer, arbejdsmand eller tjener i en del tilfælde, hvor det fremgår af boligrubrikken, at vedkommende boede i et hus. I 1834 bruges normalt heller ikke betegnelsen "husmand med jord", men som regel "husmand, lever af sin jordlod". Denne forskel i angivelserne ved de to folketællinger fremgår klart af tabel 32, hvor der er søgt anvendt sammenlignelige erhvervsnavne. Der må være tale om, at en del af personerne, der i 1834 er opført under husmand uden specifikation, husmand uden specifikation samt daglejer, og alene daglejer sandsynligvis modsvarer kategorierne husmand med og uden jord i 1801. For den samlede gruppe er der tale om en vækst på 27% mellem de to folketællinger.

Tabel 32: Antal husmænd og daglejere i stikprøven 1801 og 1834.

Erhverv	*1801*	*1834*
Husmand med jord	2.778	2.048
Husmand med jord og daglejer	345	105
Husmand uden jord	603	12
Husmand uden jord og daglejer	590	105
Husmand uden specifikation	65	1.618
Husmand uden specifikation og daglejer	91	1.038
Daglejer uden anden betegnelse	731	1.691
I alt	5.203	6.617

I tabel 33 vises en samlet opgørelse over de erhvervsaktive personer i denne erhvervsgruppe fordelt på hovederhverv. Opgørelsen er incl. husstandsmedlemmer.

Tabel 33: De 16-65-årige i husmands- og daglejerhusstande fordelt efter erhverv (excl. handicappede).

	1801		1834	
Erhverv	*Mænd*	*Kvinder*	*Mænd*	*Kvinder*
Landbrug	5.044	5.897	6.534	7.796
Håndværk	94	167	326	396
Fiskeri	5	0	11	5
Transport	8	0	28	8
Handel og omsætning	1	1	5	4
Liberale erhverv og administration	4	9	5	15
I alt	5.156	6.074	6.909	8.224

Erhvervsaktive i husstande, hvor husstandsoverhovedet ikke er erhvervsaktiv

I en del husstande er overhovedet angivet som almissenyder, på aftægt, pensionist eller handikappet og uden noget erhverv. I mange tilfælde drejer det sig om ældre mennesker, men der kan i husstandene være erhvervsaktive, f.eks. børn eller logerende. De sidstnævnte, hvoraf de fleste er i tyverne og trediverne, er samlet i tabel 34 for derved at få alle erhvervsaktive i stikprøvens sogne med i den samlede opgørelse i det følgende afsnit. Blandt de mange kvinder i gruppen håndværk er de fleste beskæftiget som skræddere eller med vævning eller spinden, mens mændene er spredt ud over et større spektrum af håndværk.

Tabel 34: Erhvervsaktive16-65-årige i husstande med ikke-erhvervsagtig overhoved.

	1801		1834	
Erhverv	*Mænd*	*Kvinder*	*Mænd*	*Kvinder*
Landbrug	7	4	43	13
Håndværk	22	60	71	77
Handel og omsætning	0	0	0	2
Fiskeri	4	0	7	0
Transport	5	0	22	0
Liberale erhverv og administration	1	0	7	1
I alt	39	64	150	93

Samlet oversigt over erhvervsfordelingen for beskæftigede i aldersgruppen 16-65 år i stikprøvens sogne

I tabel 35 er alle de ovenstående tabeller med erhvervsfordelinger samlet med det formål at belyse det spørgsmål, som jeg rejste i indledningen, om hvorledes de større årgange, der kom ud på arbejdsmarkedet efter 1800, fik plads på landet, erhvervsmæssigt og socialt.

Det samlede antal erhvervsaktive i aldersgruppen 16-65 år udgør ca. 60% af befolkningen i stikprøvens sogne. Sammenlignet med nutidens befolkning er det en lidt lavere andel på trods af, at der var færre ældre i 1800-tallet end i dag. Den store forskel er, at børnene fyldte langt mere i det tidlige 1800-tals samfund.

Tabel 35 viser som ventet en samlet vækst blandt de erhvervsaktive. I stikprøvesognene er væksten på godt 12.000 personer, og da stikprøvesognene udgør 10% af de danske landsogne, svarer det til en vækst på ca. 120.000 personer i de danske landsogne som helhed. Ud af denne vækst er landbrugets arbejdsstyrke i stikprøvesognene vokset med lidt over 9.000 personer, dvs. ca. 90.000 beskæftigede på landsplan, altså med en fjerdedel svarende til en årlig vækstrate på 7 promille.

Den resterende tilvækst har fundet arbejde i andre erhverv, og det er især inden for håndværk, at der er blevet plads til en betydelig del af befolkningstilvæksten. De øvrige erhverv spiller kun en ringe rolle i det samlede billede, selv om der også i dem er blevet plads til en del af de ekstra hænder, der er kommet til i perioden.

Tabel 35: Erhvervsaktive 16-65-årige i stikprøvens sogne fordelt efter erhverv (excl. handicappede).

	1801		1834		Vækst 1801-34 (mænd og kvinder)
Erhverv	*Mænd*	*Kvinder*	*Mænd*	*Kvinder*	*%*
Landbrug	18.516	18.225	22.912	22.993	25
Håndværk	2.167	2.729	3.607	3.758	50
Fiskeri	226	232	451	478	103
Transport	319	307	425	351	24
Handel og omsætning	87	84	141	128	57
Liberale erhverv og administration	375	517	466	618	22
I alt	21.690	22.094	28.002	28.326	29

Konklusion

De hidtil mest detaljerede kvantitative studier af landbrugsudviklingen i perioden er gjort af S.P. Jensen.

Ud fra beregninger baseret på den samlede landbrugsbefolkning – formodentlig fra den offentlige statistik – finder han en årlig stigning i arbejdsstyrken i landbruget på 4 promille i perioden 1800-1837, altså mindre end beregnet ovenfor.[34] Det fremgår ikke af S.P. Jensens beregninger, i hvilket omfang han har taget hensyn til det ovennævnte problem med håndværkernes registrering i 1801-tællingen; men hvis der ikke er gjort et fradrag i landbrugsbefolkningen for disse ikke omtalte håndværkere, vil det give en for lav vækstpromille.

Svend Aage Hansen har for årene 1818-34 en gennemsnitlig årlig vækst på 8 promille i arbejdsstyrken inden for "Landbrug m.v.". Hans tal omfatter befolkningen i aldersklasserne 15-64 år med fradrag af gifte kvinder og et skønsmæssigt tillæg for antallet af medhjælpende hustruer. For de enkelte år er tallene fundet ved lineær interpolation mellem folketællingerne. Da folketællingsstatistikken ikke har aldersfordelinger for de enkelte erhverv, må opdelingen på de 15-64-årige være sket ud fra en forudsætning om, at landbrugsbefolkningen har samme aldersfordeling som den øvrige befolkning. Der må desuden være foretaget en skønsmæssig opdeling af aldersklasserne 11-20 år og 61-70 år, da statistikken for folketællingerne i 1801 og 1834 kun er offentliggjort med fordelinger i tiårs-aldersgrupper for hele befolkningen. For 1834 er Svend Aage Hansens tal noget lavere end vist i tabel 35. En mulig forklaring

kan være, at en forholdsvis stor del af landets 15-29-årige – sammenlignet med den øvrige befolkning – befandt sig i landbruget, og det vil ikke komme frem ved hans metode.[35]

For fuldstændighedens skyld må det understreges, at tallene i de ovennævnte tabeller alle kun omfatter erhvervsvirksomhed i landsogne. I datidens købstæder var der også landbrugsdrift, Men det er ikke muligt at angive, hvor mange der var beskæftiget i købstadslandbrugene, fordi tjenestefolk og daglejere i købstæderne ikke er opdelt på erhverv i folketællingerne i 1801 og 1834.

Under alle omstændigheder er væksten i arbejdskraftindsatsen betydeligt lavere end væksten i landbrugsproduktionen, og for at forklare denne vækst må andre faktorer end den større arbejdskraftstyrke inddrages. Det drejer sig om et større dyrket areal, flere husdyr, øget arbejdsproduktivitet og ændrede produktionsformer.

Det samlede billede af befolkningsudviklingen i stikprøvens landsogne bekræfter ændringen i socialstrukturen: et voksende antal huse og kun en ringe tilvækst i antallet af gårde. På gårdene er arbejdsstyrken vokset som følge af flere hjemmeboende, voksne børn og flere tjenestefolk. I forhold til 1700-tallet, hvor hoveriet i visse egne tyngede gårdene mere end i den behandlede periode, er de større husstande i 1800-tallet tegn på en mere arbejdsintensiv produktion; ikke mindst når man tager i betragtning, at gårdene også har hentet arbejdskraft fra husmænd og landarbejdere med egen husholdning. Men den større landbefolkning er også i stigende omfang blevet beskæftiget uden for landbruget. Relativt set er det håndværkergruppen, der har haft den største tilvækst. Det gælder bygningshåndværkere og beskæftigede inden for tekstilfagene.

Litteratur

Begtrup, Gregers, 1803-12: *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark*, bind 1-7. København; genoptryk 1978.

Bergsøe, A.F., 1847: *Den danske Stats Statistik*, bind 2. København.

Brønnum, Chr., 1893-95: "Fabrikanlægene ved Gudumlund". I: *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi*, 2. række IV bind, s. 1-114.

Christensen, Chr. Petresch, 1924: *Nørresundbys Historie 1701-1850*. Ålborg.

Dalgas, Carl, 1837: *Svendborg amt beskrevet 1837*, udg. Finn Stendal Pedersen. Odense 1992.

Det danske landbrugs historie, 4 bind, red. C. Bjørn & al. København 1988.

Falbe-Hansen, V., 1889: *Stavnsbåndsløsningen og landboreformerne*, 2. del. København.

Gad, Holger, 1956: *Befolknings- og arbejdskraftproblemer i dansk landbrug*. Århus.

Hansen, Svend Aage, 1974: Økonomisk vækst i Danmark, bind 2. København.
Henningsen, Sven, 1944: *Studier over den økonomiske Liberalismes Gennembrud i Danmark*. Göteborg.
Jensen, S.P., 2007: *Fra stilstand til vækst. Studier i dansk landbrugsudvikling fra 1682 til 1914*. Auning.
Johansen, Hans Chr., 1979: *En samfundsorganisation i opbrud*. København.
Johansen, Hans Chr., 1983: *Næring og Bystyre. Odense 1700-1789*. Odense.
Johansen, Hans Chr., 2002: *Danish Population History 1600-1939*. Odense.
Johansen, Hans Chr., 2007: "Jens Hansen har en bondegård – og han er en af de heldige". I: *Fortid og Nutid* 2007, s. 23-44.
Jørgensen, J.O. Bro, 1943: *Industriens Historie i Danmark, Tiden 1730-1820*. København.
Kriedte, Peter & al., 1977: *Industrialisierung vor der Industrialisierung: gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus*. Göttingen.
Malthus, Thomas Robert (1798/1803/1826): *Essays on the Principles of Population*, 1st, 2nd and 6th ed., udg. E.A. Wrigley & D. Souden, *The Works of Thomas Robert Malthus*, bind 1-3. London 1986.
Mandix, Jacob, 1800: *Forsøg til en systematisk Håndbog over den danske Landvæsensret*. København.
Møller, Per Grau, 1990: *Fra landsby til soveby. Landbebyggelsen og dens økonomiske og kulturlandskabelige forudsætninger på Fyn 1770-1965*. Odense.
Møller, Per Grau, 2016: "Husmandskolonier fra udskiftningstiden". I: *Landbohistorisk Tidsskrift* 2016, 29-72.
Pedersen, Henrik, 1928: *De danske Landbrug 1688*. København; genoptryk 1975.
Ringgaard-Lauridsen, Henning, 1997: "Bruunshåb – en by og dens indbyggere i 175 år". I: *Fra Viborg Amt* 1997, s. 62-86.
Schacke, Adam Tybjærg, 2007: *Gods, gårde og kulturlandskab – Besiddelsesforhold og godsstruktur i den sydlige del af Nørrejylland 1570-1788*. Auning.
Simonsen, Asger Th., 1990: "Småbruger eller daglejer? En sammenligning af bebyggelsen og den sociale forandring i et lollandsk og sydvestjysk sogn 1800-1900". I: *Bol og By – Landbohistorisk Tidsskrift* 1990:1.
Skrubbeltrang, Fridlev, 1940: *Husmand og Inderste – Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660-1800*. København; genudgivet 1977.
Statistisk Tabelværk, udg. Danmarks Statistik, København 1835 ff.

Bilag A: Sammenligning af ejendomsantallet i en række sogne i folketællingen 1834 og ejendomstællingen 1835

De relativt største forskelle mellem antallet af ejendomme findes i de sogne, der er opregnet i tabel A1.

Tabel A1: Sogne med store afvigelser mellem antallet af ejendomme i 1834 og 1835.

		Gårde		Huse	
Sogn	*Amt*	*1834*	*1835*	*1834*	*1835*
Skuldelev	Frederiksborg	35	35	114	67
Niløse	Holbæk	35	36	51	10
Grandløse	Holbæk	20	19	74	13
Sørbymagle	Sorø	37	39	109	72
Gadbjerg	Vejle	63	58	63	46
Ry	Skanderborg	50	23	79	87
Skjødstrup	Randers	61	63	64	44
Løgsted	Ålborg	66	43	127	61
Hals, Læsø	Hjørring	41	12	77	55
Åsted	Viborg	38	41	35	15
Frederiks	Viborg	58	68	25	55
Velling	Ringkøbing	55	63	38	90
Hjerm	Ringkøbing	74	65	48	31
Nordby, Fanø	Ribe	40	0	270	220
I alt		673	565	1174	866

I de fleste af disse sogne passer antallet af gårde mellem de to tællinger rimeligt godt, men der er undtagelser.

I Ry er der ved folketællingen optalt 27 gårde og 23 bolsteder, og forklaringen på forskellen kan være, at bolstederne har været under en tønde hartkorn jord og derfor i 1835 er betragtet som huse. Det vil imidlertid betyde, at antallet af huse i 1835 er betydeligt større end folketællingens tal, og da de sidstnævnte er opregnet med en tydelig angivelse af, hvornår der er tale om husstande i samme hus, er det mest sandsynligt, at tallet for huse i 1835 er angivet for lavt.

Løgsted (med Løgstør, der endnu ikke var købstad) og Nordby på Fanø har en række ejendomme af bymæssig karakter, der i folketællingen er kaldt gårde – f.eks. købmandsgårde – men som muligvis ikke har haft et matrikuleret jordtilliggende.

Tallene for Frederiks i 1835 dækker muligvis over mere end sognet, da området i Statistisk Tabelværk er kaldt "Alhedens koloni (Frederikshøj m.m.)".

For gårdenes vedkommende synes den mindst forklarlige forskel derfor at være i Hals på Læsø. Måske kan den magre jord i sognet betyde, at ejendomme, der lokalt kaldtes gårde, har så lavt et hartkorn, at de i 1835 er regnet som huse, men det gør så blot problemet med at forklare det meget store antal huse i folketællingen større.

For husene er forskellene betydeligt større end for gårdene, og hovedreglen er, at tallene er størst i 1834-folketællingen. Det kunne tyde på, at der i en række tilfælde er tale om, at to familier bor i samme hus, uden at optælleren har gjort opmærksom på dette.

Det gælder dog næppe i alle tilfælde. Sammenlignes husantallet i 1835 med antallet i 1805, er der tale om et stort fald i Niløse (33 huse i 1805 mod 10 i 1835), i Grandløse (43 mod 13) og mindre fald i Åsted (20 mod 15) og Hjerm (34 mod 31). Det kunne tyde på, at der er mangler ved 1835-tællingen disse steder. Omvendt virker tallet for huse i 1835 i Velling meget stort og kan ikke forklares ud fra erhvervsbetegnelser og stednavne i folketællingen. Da der i 1805 kun blev talt 26 huse i sognet, tyder alt på, at tallet i 1835 er for stort.

I de øvrige sogne, hvor antallet af huse i 1835 er betydeligt mindre end i 1834, viser en opgørelse baseret på folketællingens erhvervsangivelser den i tabel A2 viste fordeling.

Tabel A2: Sammenligning af husantal i 1834 og 1835.

Sogn	Husantal 1835		Husstande i huse 1834						
	med jord	uden jord	Husmænd med jord	Husmænd uden jord	Husmænd med eller uden erhvervsbetegnelse	Kun erhverv e.l. nævnt	Inderster	Indsiddere	Intet nævnt
Skuldelev	49	18	53	0	38	12	0	11	0
Sørbymagle	61	11	37	0	9	58	5	0	0
Gadbjerg	41	5	0	0	50	8	5	0	0
Skjødstrup	18	26	11	0	27	11	0	4	11
Løgsted	47	14	21	12	0	92	0	2	0
Hals	48	7	8	0	0	67	2	0	0
Nordby	128	92	14	0	16	240	0	0	0

Det må ud fra tabellen antages, at der er angivet for få huse i Skuldelev og Gadbjerg i 1835,[36] mens man for de øvrige sogne ikke kan afgøre ved husstande, hvor der kun er opgivet et erhverv, om de pågældende bor i samme hus som den foregående husstand, selvom der i den første rubrik er markeret "et hus".

Et særligt problem udgør begreberne "inderste" og "indsidder", selvom tallet i de pågældende sogne ikke er stort. For stikprøvens sogne som helhed er der derimod tale om et betydeligt antal, og de er snart talt i samme ejendom som en hus- eller gårdmand, snart udgør de en selvstændig husstand, hvor der i den første rubrik er anført "et hus".

Om inderste skriver en af datidens kyndigste forfattere, Jacob Mandix: "Ved inderste forstås nu i almindelighed enhver af bondestand, som uden at stå i fast tjeneste, på landet er til huse hos andre".[37] Det kunne tydes, som om der var tale om personer, der havde lejet sig ind hos en husmand, der selv boede i huset, så der ikke var tale om et nyt hus, når en inderstehusstand dukker op i folketællingen. Man skal dog nok lægge mærke til, at Mandix tilføjer ordene "i almindelighed". Folketællingen viser eksempler på, at der i et hus bor et par husstande, der begge betegnes som inderster, og der er også eksempler på en rækkefølge af husstande betegnet som en gård med beboere, et hus med beboere, hvor overhovedet kaldes inderste og derefter igen en gård med beboere. Der er derfor tilsyneladende ikke andre beboere i dette hus end inderstefami-

lien. Man må derfor antage, at den lokale brug på landet alene betyder, at den pågældende er lejer og ikke fæster, hvor han bor, men at man ikke kan udlede noget om, hvorvidt indersten er eneste beboer i den pågældende ejendom eller har lejet sig ind hos den beboer, der ejer eller har fæstet ejendommen.

Betegnelsen "indsidder" synes ikke at have været brugt officielt i lovgivningen, men en gennemgang af brugen i folketællingerne viser ikke tegn på, at der har været nogen forskel mellem inderste- og indsidderhusstandes boligforhold.

Bilag B: Sammenligning af ejendomsantallet i en række sogne i folketællingen 1801 og ejendomstællingen 1805

Sognene med de mest markante forskelle (absolut og relativt) mellem antallet af husstande i gårde og huse i 1801 og det antal, der opgives i 1805-tællingen, er vist i tabel B1.

Tabel B1: Sammenligning af antal husstande 1801 og antal ejendomme 1805 (excl. hoved- og præstegårde.

		Husstande 1801					Ejendomme 1805	
Sogn	*Amt*	*Gårde (inc. bolstæder)*	*Huse med jord*	*Huse uden jord*	*Huse uspeci-ficeret*	*Andet*	*Gårde*	*Huse*
Gandløse	Frederiksborg	32	46	36	0	27	29	49
Sønderup	Sorø	29	26	0	1	11	16	12
Fuglse	Maribo	41	21	25	5	20	26	40
Vejlby	Vejle	54	5	28	1	3	41	21
Sporup	Skanderborg	29	14	20	0	9	27	2
Ry	Skanderborg	21	49	39	0	42	21	25
Falling	Århus	39	25	17	23	21	34	28
Hørning	Randers	41	24	10	0	27	48	9

For gårdenes vedkommende er der i Sønderup tale om, at Årslev ejerlav med 13 gårde mangler i 1805-tællingen. I Fuglse passer 1805-tallet med 1801-tællingen i flere ejerlav, men i Fuglse ejerlav er der i 1805 opregnet 4 gårde, mens der er 16 gårdmænd i 1801-tællingen. I 1682-matriklen er der 44 gårde i sognet, og i 1835 er der 47, så alt tyder på en underregistrering i 1805. I Vejlby har folketællingen 38 gårdmænd og 16 bolsmænd, men forskellen i forhold til 1805 er umiddelbart næppe, at bolsmændene i 1805 er regnet med under huse, idet det blot vil gøre forskellen mellem de to tællingers huse betydeligt større. En mulig forklaring kan dog være, at det kun er huse med jord, der er medtaget. I så fald ville folketællingens 38 gårde samt et fælles tal for 16 bolsmænd og 5 husmænd med jord give næsten de samme tal som 1805 tællingen.

I de øvrige sogne i tabel B1 er der især forskelle i antallet af huse. I Gandløse og Falling passer antallet af huse med jord i 1801 bedst med 1805-hustal-

let. I Sporup og Hørning synes der helt klart at være en underregistrering i 1805, mens tallene for huse i Ry ved de to tællinger også på dette tidspunkt passer meget dårligt sammen. Hovedfejlen må dog ligge i 1805-tallet. Der var i 1801 i alt 669 indbyggere i sognet, og med kun 46 beboelser i 1805 vil det give en gennemsnitlig husstandsstørrelse på mellem 14 og 15. For landet som helhed er gennemsnittet på omkring 5. En sammenligning ejerlav for ejerlav viser alle steder et stort antal manglende huse. I det største ejerlav, Rye by, er antallet af huse med jord i 1801 på 35 og uden jord på 2, mens antallet af huse i 1805 er på 22 i alt. I Emborg ejerlav har 1805-tællingen slet ingen huse, mens 1801-tællingen har 9 huse uden jord. Desuden mangler i 1805-tællingen en række enligt liggende huse – kun 3 fiskerhuse er med.

Der synes derfor ikke at være tvivl om, at 1805-tællingen er mangelfuld, men det er vanskeligt at afgøre, hvor store manglerne er.

Summary

In the late eighteenth century mortality was declining in Denmark. As a consequence larger generations than in previous years entered the labour market in the early nineteenth century. The majority of the population lived in rural areas and there were few new employment opportunities in the small towns. So how was the extra rural working force employed? This is studied by analysing a 10 per cent sample of the nominal lists from the censuses of 1801 and 1834 – 170 parishes with c. 75.000 inhabitants in 1801 and c. 100.000 inhabitants in 1834.

The study shows that about three fourths of the increase in population was employed in agriculture. It was a period with land reforms – enclosures and cultivation of new areas – which combined with a more labour-intensive form of production increased the demand for labour. But due to strict legal restrictions on parcelling of farms most of the new jobs were as cottagers and farm hands. In relative terms it was in the handicrafts that a larger increase took place, especially within the building and textile trades. In a few coastal parishes there were also many new jobs in the maritime trades.

Forfatterpræsentation

Hans Chr. Johansen, født 1935, dr. oecon., professor ved Syddansk Universitet 1970-2003, forfatter af bøger og artikler med emner fra økonomisk og social historie fra det 18., 19. og 20. århundrede.

Noter

1 Jf. eksempler hos Malthus i *Essays on the Principles of Population*, diverse udgaver.
2 Jf. f.eks. Kriedle 1977.
3 Se om den følgende gennemgang af befolkningsudviklingen i Johansen 2002, s. 79 ff.
4 Johansen 2002, s. 99 og 115.
5 Gad 1956, bind 1, s. 18.
6 Falbe-Hansen 1889, s. 106.
7 Pedersen 1928.
8 Bergsøe 1847, s. 6.
9 *Det danske landbrugs historie*, bd. 2-3.
10 Se f.eks. Simonsen 1990, s. 127-141; Møller 1990; og Møller 2016.
11 Ønsket fra militæret står formodentlig i forbindelse med udarbejdelsen af den grundlæggende forordning om udskrivningsvæsenet af 9. maj 1806 (Forordning om, hvorledes der skal forholdes med indkvartering og det videre, som bliver at udrede i tilfælde af overordentlige troppeforsamlinger).
12 Amtstuerne havde dog for godsernes vedkommende kun oversigter over deres samlede hartkorn, og derfor måtte godserne som et led i indsamlingen oplyse antallet af ejendomme, de havde. Også sognefogeder og præster synes i et vist omfang at have været involveret i indsamlingen af materialet.
13 Tabellerne findes i RA, Rentekammerets arkiv: Diverse til kontorefterretning og oplysning 1660-1848, Stat.-top. Tabeller, optegnelser og manuskripter.
14 Begtrup 1803-12. Værket indeholder kun tal fra Falster og området vest for Storebælt. De sjællandske dele udkom, inden tallene forelå, men der er ingen forklaring på, hvorfor tal fra Lolland ikke er med i værket. I nogle sogne afviger Begtrups tal fra materialet i Rentekammerets arkiv. Den sammenligning, der er foretaget med folketællingen i 1801 nedenfor, tyder på, at Begtrups tal er de forkerte, og i Ålborg Amt har Begtrup opfattet en særlig rubrik med "enlige steder", som om det er udflyttede gårde, der også er medtaget i rubrikken for gårde. Til gengæld har Begtrup i Ålborg Amt en opdeling på huse med og uden matrikuleret jord, som ikke findes i grundmaterialet.
15 Skrubbeltrang 1940, s. 68.
16 Møller 1990, s. 34.
17 Møller 1990, s. 38.
18 Jf. også Henningsen 1944, s. 149.
19 Statistisk Tabelværk, ældste række I (1835), s. vi.
20 Instruksen findes i Collegial-Tidende 1834, nr. 3.

21 Johansen 2007.
22 Ved afgrænsningen på 65 år er fulgt den opgivne alder i folketællingen. Da man skulle opgive den løbende alder, er der egentlig tale om 64 år, en aldersgrænse, der bruges ved moderne arbejdsstyrkeopgørelser.
23 Se f.eks. Johansen 1979, s. 61 f.
24 Jf. herom også Schacke 2007.
25 Om lovgivningen om landhåndværk og forholdet mellem by- og landhåndværk, se Henningsen 1944, s. 47-137.
26 Antallet af håndværkere ved de to folketællinger er også opgjort i Henningsen 1944. Hans tal er taget fra en stikprøve, der omfatter alle sogne i syv amter og dermed en større befolkning end i den her viste undersøgelse. Til gengæld kan der være nogle repræsentativitetsproblemer i hans undersøgelse, idet der ikke indgår tal fra vestjyske amter og heller ikke fra Sydsjælland, Lolland-Falster og Bornholm.
27 Om anlæggene, se Brønnum 1893-95.
28 Johansen 1983, s. 106-116.
29 Dalgas 1837, s. 369-372; Jørgensen 1943, s. 31-32.
30 Ringgard-Lauridsen 1997, s. 62-72.
31 Begtrup 1803-12, bind 2 (Nørrejylland), s. 385. Om erhvervsforholdene, se også Christensen 1924.
32 Begtrup 1803-12, bind 2 (Nørrejylland), s. 377.
33 'Enrouleret matros' betyder, at personerne står i den maritime lægdsrulle. Betegnelsen er nævnt ved de fleste unge mænd i de maritime områder, mens det for voksne normalt er opgivet sammen med en erhvervsbetegnelse.
34 Jensen 2007, s. 142-144.
35 Hansen 1974, s. 201 og 299.
36 I Gadbjerg har optælleren i en række tilfælde i 1834 nummereret familier i samme hus, så der i dette sogn næppe er tale om et forkert antal huse i folketællingen.
37 Mandix 1800, bind 2, s. 22. Den samme definition uden "i almindelighed" findes i samtidens lovgivning om folke-, familie- og indersteskatten.

Jesper Hjermind og Hugo Støttrup Jensen

Fra Vitskøl Kloster til herregården Bjørnsholm, 1536-1590[1]

Vitskøl Kloster var et stort munkekloster af cisterciensernes orden. Det blev stiftet i 1158 af kong Valdemar den Store, som af sin fædrene arv skænkede landsbyen Vitskøl med alt tilliggende til opførelse af abbediet. Rejsningen af det centrale klosteranlæg, en stor klosterkirke og dertil tre fløje, blev påbegyndt ved 1200-tallets indgang og først afsluttet i det tidlige 1500-tal. Det fortsatte formelt som kloster efter Reformationen, men blev sekulariseret i 1563, hvor det blev et len, inden det i 1573 overgik til privat besiddelse. Vitskøl Kloster var blevet til herregården Bjørnsholm. Under en stor restaurering af Vitskøl Kloster (1982-1996) blev der indsamlet væsentlige iagttagelser om både det middelalderlige kloster og de eftermiddelalderlige ændringer. Det arkæologiske materiale er suppleret med et stort skriftligt kildemateriale, hvilket giver mulighed for en rimelig detaljeret bygningshistorisk redegørelse ved transformationen fra et kloster til en herregård, der skete gennem nedrivning og ombygning af klosterfløje samt nybygning. Til udredning af de økonomiske forhold i denne overgangstid umiddelbart efter Reformationen præsenteres en transskription af mageskiftet mellem kongen og adelsmanden Bjørn Andersen i 1573. Mageskiftet sammenholdes med abbed Anders' jordebog fra 1552, og der redegøres for klosterets sammensatte økonomi, der i hvert fald delvis må have forudsætninger i den senmiddelalderlige godsdrift.

Indledning

Om denne artikel

Forskningen i herreklostrenes skæbne i reformationsårene har hidtil primært fokuseret på de tidligere herreklostres økonomiske aspekt, altså i praksis jordegodset, mens ændringerne af det materielle aspekt, dvs. klosterbygningerne, ikke på samme måde har været i fokus. I det følgende vil Vitskøl Kloster, som med sine store jordtilliggender var et herrekloster, blive brugt som et eksempel på, hvordan et yderst specialiseret bygningskompleks, et munkekloster, i tidsrummet ca. 1536-1590 blev omdannet til en verdslig herregård ved at foretage nedrivninger, bygningsændringer og nybygninger. For Vitskøl Kloster er vi i den heldige situation, at der findes et forholdsvis righoldigt historisk og arkæologisk kildemateriale, der tillader os ret nøje at følge denne overgang.

Mens både det historiske og det arkæologiske kildemateriale flyder rigeligt til afdækning af de bygningsmæssige aspekter som de centrale beboelsesbyg-

ninger med køkken, bryghus m.v., stiller det sig ganske anderledes med skriftlige kilder vedrørende produktionsbygningerne som ladegård, møller m.v. De er nemlig fåtallige, og endvidere er der ikke foretaget udgravninger hverken ved møller eller ladegårdsanlæg. En georadar-undersøgelse på stedet, hvor bygningerne i klosterets ydre gård formodes at være, blev foretaget i 2017, men gav intet brugbart resultat.

Med den bygningshistorisk prægede første del af denne artikel er der lagt op til en forholdsvis ubetrådt arbejdsmark, hvor fokus er rettet imod de bygningsmæssige forandringer, som optræder, når et middelalderligt kloster er blevet ændret til anden brug, i dette tilfælde en herregård.

Ved år 1500 var Vitskøl Kloster et velhavende kloster, hvilket fremgår af de store byggeforetagender på klosteret.[2] Klosteret benyttede sig ligesom herregårdene af fæstegårdssystemet, hvor der lå et stort fæstegods spredt omkring klosterets egen ladegård, som ikke var særlig stor.[3] Det ville være interessant at kunne foretage en dyberegående sammenligning af Vitskøl Klosters økonomi før og efter Reformationen, men dertil rækker kildematerialet til tiden før Reformationen desværre ikke. I stedet må vi nøjes med en sammenligning af godsets økonomi i 1552 og 1573, baseret på henholdsvis *Abbed Anders Andersen og Vitskøl Klosters Jordebog af 1552* og et mageskifte vedrørende Vitskøl Kloster fra 1573.[4]

Dertil ville det være ønskeligt at kunne redegøre for fæstegårdenes bebyggelse og ligeledes for dyrkningsmetoder, markredskaber m.m., men kildematerialet mangler. Det eksisterende kildemateriale rækker først og fremmest til at beskrive økonomien for Vitskøl Kloster i den tredje fjerdedel af 1500-årene som et øjebliksbillede. Artiklen omhandler desuden de godsøkonomiske aspekter, så vidt som de skriftlige kilder tillader det.

Lokaliteter nævnt i teksten er angivet på kortet fig. 32, s. 203.

Herreklostrene i reformationsårene

Kongen opfattede de danske herreklostre som sin ejendom efter Reformationen i 1536. F.eks. kalder Christian den 3. i 1538 cistercienserklostrene i Sorø, Esrum, Herridsvad, Vitskøl og Øm for "vore och kronens clostere".[5] Det var omskiftelige tider på klostrene i denne periode. Ved Reformationen i 1536 overgik Danmark fra at være et katolsk land til at blive et protestantisk land. Munkene kunne frit forlade klosteret, men de kunne også blive boende, såfremt de opgav den katolske tro. Der måtte dog ikke optages nye munke. Hvor stor en del af munkene, der udvandrede, vides ikke.

Nogle af klostrene blev ret hurtigt nedlagt efter Reformationen og godset lagt ind under et len. Langt størstedelen af klostrene blev dog omdannet til selvstændige len eller fortsatte under en kongelig udnævnt abbed (evt. en prior

eller en provst), idet man beholdt den gamle titel for en klosterforstander.[6] Efterhånden blev dog hovedparten af klostrene solgt eller mageskiftet til private. Flertallet af klostrene er med tiden blevet nedbrudt eller ombygget, mange til herregårde, mens nogle fik et andet efterliv, f.eks. som adeligt jomfrukloster, skole eller kongeligt jagtslot.[7]

Ejerforhold af Vitskøl Kloster 1536-1590

I perioden 1536-1563 var Vitskøl Kloster formelt et kloster, dog i realiteten krongods. Kong Christian den 3. indsatte i 1537 Anders Andersen som abbed på Vitskøl Kloster.[8] Da abbed Anders gik af i 1563, overdrog Frederik den 2. "vort og Kronens Closter Widskildt udi vort land Nørrejylland" som et pantelen til Henrik Gyldenstierne,[9] der fungerede som klosterets lensmand 1563-1573.[10]

I 1573 overgik Vitskøl Kloster til privat eje, idet kongen mageskiftede klosteret og dets vesthimmerlandske gods med Bjørn Andersens Vinstrup og sammes øvrige sjællandske gods.[11] Klostergodset var så stort, at Bjørn Andersen ikke fik klostergods i Hals Birk, hvor Henrik Gyldenstierne forblev lensmand. Mageskiftet mellem kongen og Bjørn Andersen findes transskriberet i appendikset (s. 213).

Efter mageskiftet skiftede Vitskøl Kloster navn til Bjørnsholm. I øvrigt indgik Vitskøls klosterkirke, nu kaldet Bjørnsholm Kirke, og Vitskøl Klosters ni øvrige kirker ikke i mageskiftet, da de forblev i kronens eje.[12] Efter Bjørn Andersens død i 1583 overgik Bjørnsholm til sønnen Truid Bjørnsen (†1590). I 1590 kan Vitskøl Kloster siges at være omskabt til en herregård, men begrundet i ønsket om forbedring eller tilpasning til nye forhold fulgte af og til en ombygning eller en nybygning.

Opmålinger og udgravninger

Arkitekt J.B. Løffler stod for udgravningen af klosterkirken 1895-1898, men udførte også undersøgelser på selve klosteret. Sine iagttagelser publicerede han år 1900 i monografien "Ruinerne af Vitskøl Klosterkirke", der på trods af værkets titel også behandlede nogle af klosterets centrale bygninger.[13]

I sommeren 1924 opmåltes Vitskøl Kloster, som da endnu kaldtes Bjørnsholm, af arkitekterne Mogens Lassen, Peter Koch, Flemming Lassen og Ole Wanscher. De to sidstnævnte udarbejdede tegningerne og supplerede dem i efteråret 1926.[14] Tegningssættet har siden dannet udgangspunkt for registrering af nye iagttagelser, georeferering og digitalisering af udgravningsplaner.

I 1939 fik arkitekt C.M. Schmidt udført en større udgravning i Vitskøls klostergård. Udgravningen er ikke publiceret, men er dokumenteret med planer, omtale og skitser i en notesbog samt fotos, der alt sammen findes i *Antikvarisk-Topografisk Arkiv* på Nationalmuseet.

Figur 1. Vitskøl Kloster, set fra nordøst. Østfløjen lod Mathias Lassen o. 1750 rejse på ruinerne af en nedbrudt smal østfløj, nordfløjen var Bjørnsholm Kirke fra 1668 til 1916, og vestfløjen er fra middelalderens slutning. Klosterkirkens ruin ses nordøst for gården. Foto: Lis Helles Olesen, Holstebro Museum 2010.

Under en omfattende restaurering af Vitskøl Kloster i 1982-1996 blev der indsamlet væsentlige iagttagelser om både det middelalderlige kloster[15] og de mange eftermiddelalderlige ændringer.[16] Det arkæologiske materiale er senere suppleret med et stort skriftligt kildemateriale. På foranledning af den daværende Fredningsstyrelsen foretog Bente Madsen og Hanne Pontoppidan i 1982 en opmåling af Vitskøl Klosters vestfløj med beskrivende tekst, og i 1988 blev der udført en 'Fotografisk Registrering' af vestfløjen ved Erik Haubo Christensen, Erik Einer Holms Tegnestue. Materialet findes i Slots- og Kulturstyrelsens arkiv.

Del 1: Bygningernes omdannelse fra kloster til herregård

Vitskøl Klosters bygninger i middelalderen

Vitskøl Kloster ligger ca. 11 km syd for Løgstør på sydsiden af Bjørnsholm Å, tæt på åens udmunding i Limfjorden (figur 1).[17] Det var et af vore store cistercienserklostre i middelalderen (figur 2).

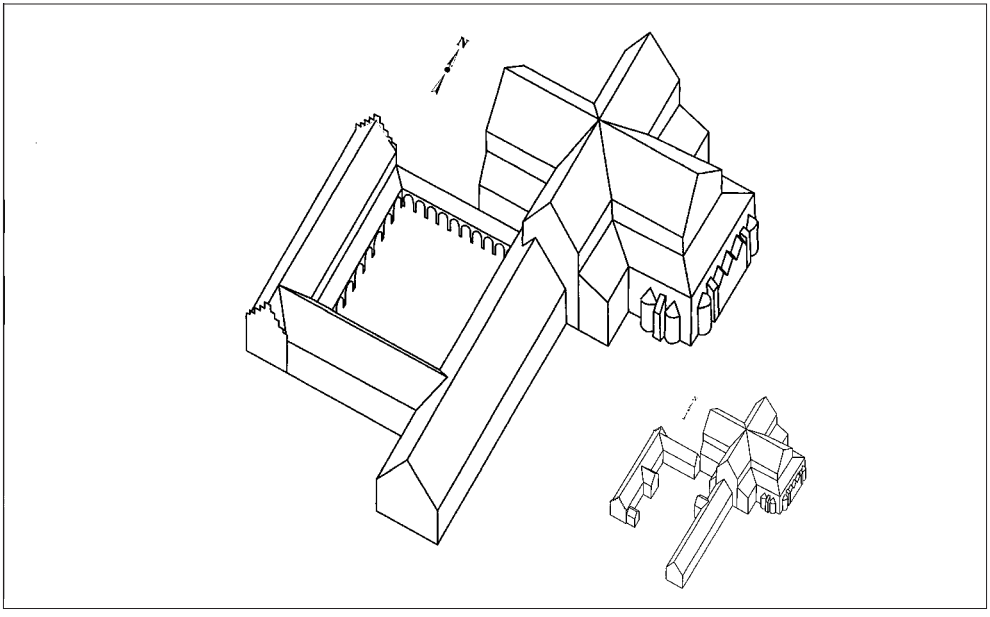

Figur 2. Vitskøls centrale klosteranlæg kort tid før Reformationen i 1536. De tre retkantede alterhuse med fælles flad bagvæg erstattede i 1504 de tre midterste halvrunde apsider på koromgangens østre væg. Indsat Vitskøl Klosters centrale anlæg, som var ombygget til herregården Bjørnsholm af 1590. Efter Hjermind & Støttrup Jensen 2016.

Opførelsen af Vitskøl klosterkirke, der var en treskibet korskirke, blev påbegyndt ved 1200-tallets indgang. Uden om højkoret blev tilføjet en retkantet koromgang tilsluttet ni halvrunde apsider. I 1200-tallets anden fjerdedel rejstes det kun to fag lange treskibede langhus, der blev ombygget omkring 1500, så kirken kunne overhvælves.[18]

Østfløjens opførelse, der påbegyndtes samtidig med klosterkirkens ældste dele, strækker sig formentlig over en længere årrække til efter midten af 1200-tallet (figur 3). Byggeriet på klosteret blev tidligst genoptaget ved 1400-tallets midte med opførelsen af sydfløjen, hvis søndre gavl bortset fra

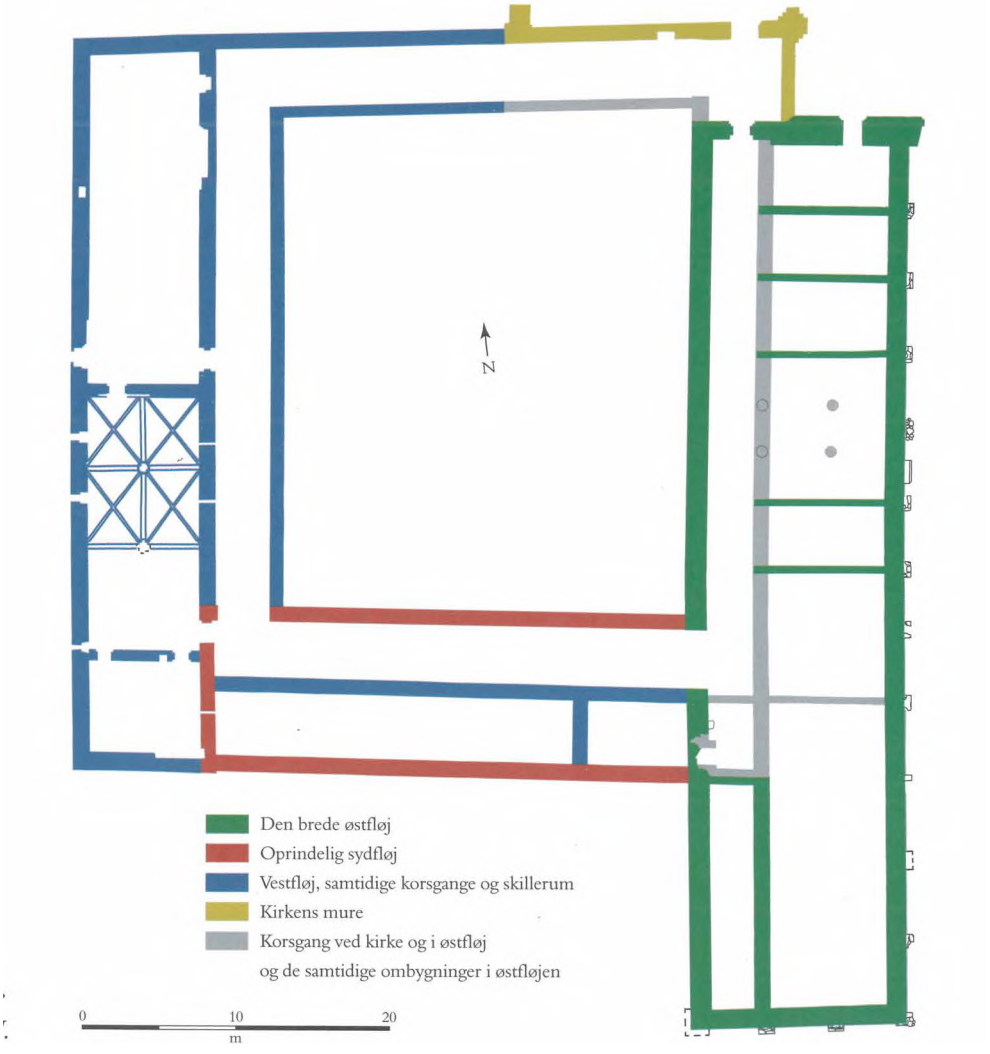

Figur 3. Grundplan for Vitskøl Klosters centrale klosteranlæg umiddelbart før Reformationen i 1536. Efter Hjermind og Støttrup Jensen 2016.

Figur 4. Søndre ende af vestfløjens gårdside. Sydfløjens vestre gavl uden gavltrekanten er indbygget i vestfløjen, hvor den udgør søndre ende af vestfløjens facademur hen til murfremspringet. Det fladbuede vindue er oprindeligt i sydfløjens gavl. Foto: Jesper Hjermind 2014.

gavltrekanten er bevaret og indgår som den østre ende af vestfløjens gårdside (figur 3 og 4).[19] Tilbage står i dag klosterets vestfløj, et imponerende senmiddelalderligt hus i to etager med korsgang, der er dendrokronologisk dateret til 1510-1520 (figur 5).

I senmiddelalderen blev der indbygget en korsgang både inde i østfløjen (op imod 1502) og i sydfløjen (1510-1520). Derved blev rummene afkortet med ca. en tredjedel af bredden i østfløjen og med ca. halvdelen i sydfløjen (figur 3). Sporene af den vestre og den nordre korsgang (der i hvert fald delvist stammer fra 1510-1520) er stadig synlige som aftryk på vestfløjens gårdside og inde på den nuværende nordfløjs nordre mur. Det lukkede firfløjede anlæg med en korsgang omkring klostergården stod endelig færdigt i det tidlige 1500-tal (figur 2 og 3).

Figur 5. Vitskøl Klosters vestfløj set fra sydvest. De større vinduer i underetagen er ikke oprindelige. Foto: Jesper Hjermind 2014.

Den indre og den ydre gård

Mange af klosterets øvrige bygninger var anbragt i enten en indre eller en ydre gård. Bygningerne er for Vitskøl Klosters vedkommende kun kendt fra en skriftlig kilde, *Besigtelse på Vitskøl Kloster, 1573* (se appendiks). Besigtigelsen er udfærdiget i 1573, og dermed kun 37 år efter Reformationen, så adskillige af de nævnte bygninger må antages at stamme fra den egentlige klostertid. Den indre gård formodes at have befundet sig syd for sydfløjen.[20] I den fandtes bl.a. "et godt bryggers" og "et gammelt stegers", begge i bindingsværk og teglhængte. Den ydre gård har formodentlig ligget sydvest for den indre gård.[21]

Sydfløjen nedbrydes

I det centrale klosteranlæg er sydfløjen med dens indbyggede korsgang blevet nedbrudt inden 1573, da den ikke nævnes i besigtigelsen fra dette år.[22] År 1573 er således et terminus ante quem for nedbrydningen af sydfløjen, der må være sket imellem Reformationen i 1536 (idet sydfløjen må formodes at have været der endnu i den egentlige klostertid) og 1573 (figur 6).

Figur 6. Sydfløjens søndre ydermur afdækket i klostergården. I forgrunden af billedet ses rester af den karnap, som i 1574 rejstes allersydligst op ad vestfløjens østside (jf. figur 7, T_2). Foto: C.M. Smidt 1939. Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

Østfløjen

En gammel forfalden kvist

Ifølge besigtigelsen fra 1573 fandtes der i Vitskøl Klosters borggård op ad østfløjens eller søvnhusets gårdside en grundmuret "gammel forfalden kvist" (figur 31c).[23] En kvist betegnede dengang en udbygning på siden af et hus og ikke som i dag en sådan, der springer ud fra taget. Da kvisten omtales som både gammel og forfalden, må den vel være adskillige år ældre end 1573. Fundamentsgrøfterne til denne kvists flankemure er udgravet i et felt foran den nuværende østfløjs vestside, hvor klosterets indbyggede korsgang engang fandtes.[24] Forsiden af kvisten har muligvis været et stykke af den oprindelige østfløjs vestre facademur. Fundamentsgrøfterne antyder en næsten kvadratisk bygning med en sidelængde på ca. 5 m (figur 7, T).

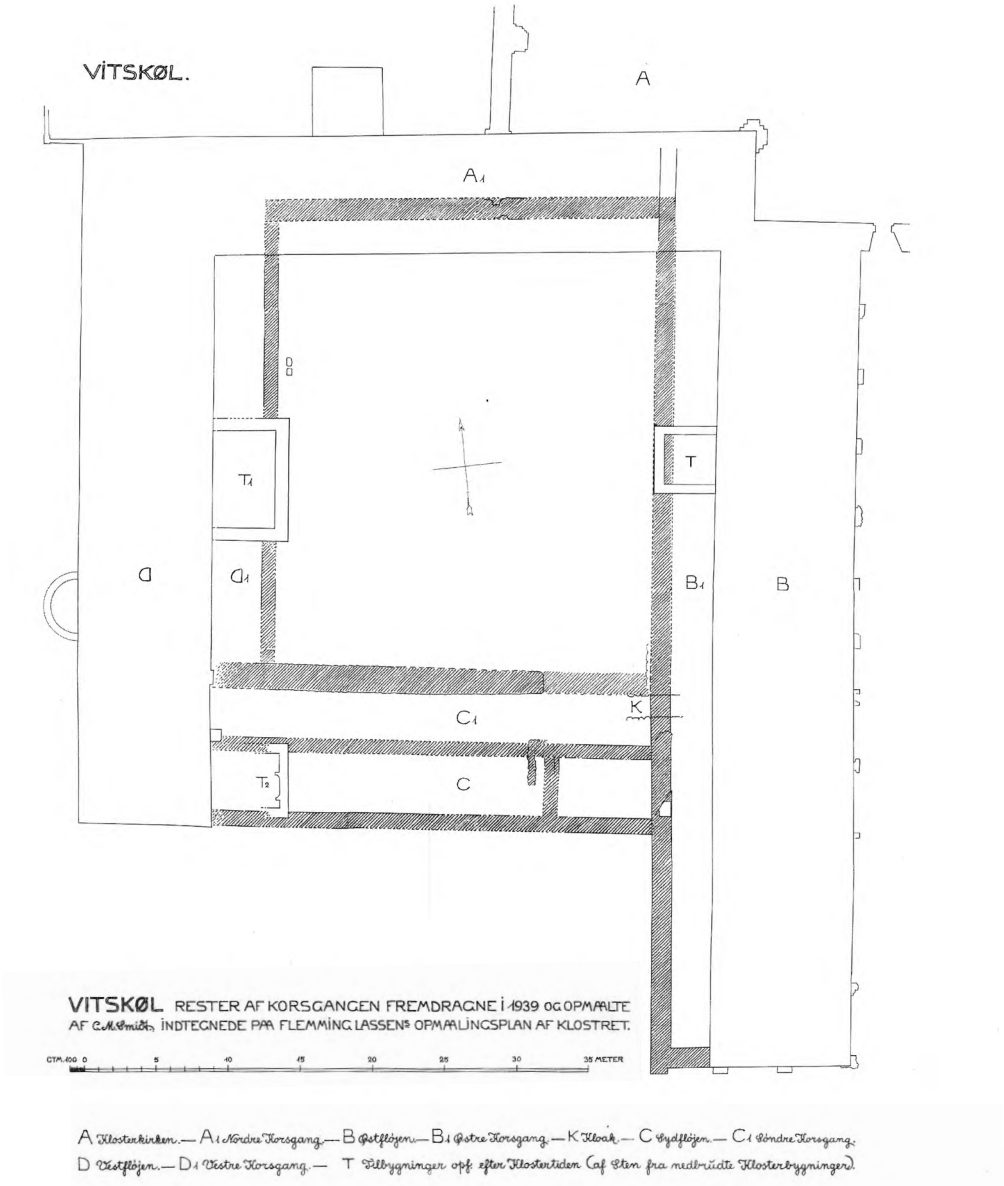

Figur 7. C.M. Smidts udgravning og opmåling i Vitskøl Klosters borggård. På planen er i 2018 indtegnet omridset af tårnet, som blev opført op ad den smalle østfløj (T). Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet. Tilføjelser ved forfatterne 2018.

Kvisten, der var en del ældre end 1573, kunne naturligvis kun rejses på korsgangens plads, hvis korsgangen var blevet nedrevet. Den østre korsgang må formodes at have været i brug frem til Reformationen i 1536, så nedrivningen må være sket ikke længe derefter.

Den smalle østfløj

Det har ved samme lejlighed vel været belejligt også at få nedbrudt resten af østfløjens vestside, dvs. trapperum og latrin, der begge lå i flugt med korsgangen. Det var hensigtsmæssigt at gøre dette samtidig med, at søndre fløj med dens indbyggede korsgang blev sløjfet (figur 3). Der har da næppe længere været brug for latrinet, som var beregnet til et komplet munkesamfund. Beboelsen synes i øvrigt at have været i vestfløjen, hvor der var blevet opført to nye hemmeligheder i hængekarnapper uden på vestre ydermur.[25] Da ydermuren, som er bygget 1510-1520, er gennembrudt ud til de to hængekarnapper, er disse nok først opsat efter Reformationen i 1536 (figur 8).

I alle fald blev klosterets østfløj ved nedbrydningen af korsgang, trapperum og latrin, som udgjorde dens vestside, gjort smallere inden 1573 (figur 3). Den fælles bagmur for østre korsgang og trapperum og en dermed flugtende mur i fløjens søndre ende, nemlig latrinets indvendige mur, blev gjort til en nu smallere østfløjs facademur ud mod gården.[26] Det er denne smalle østfløj, som kaldes for et søvnhus i besigtigelsen fra 1573. Den smalle østfløj er derfor formentlig blevet til kort tid efter reformationsåret (med sikkerhed inden 1573), og op ad dens vestside blev der rejst en grundmuret kvist, velsagtens et trappetårn.

Figur 8. Spor efter to hængekarnapper med hemmeligheder uden på vestfløjens vestre facademur, afrenset i 1988. Digitaliseret af Hugo Støttrup Jensen efter 'Plan af afrenset vestfacade'. Fotografisk registrering af vestfløj. Slots- og Kulturstyrelsens arkiv.

Den smalle østfløjs indretning

Et *Tingsvidne af 26.08.1645 over Axel Juels kapel* omhandler underetagen i den smalle østfløjs nordlige halvdel (figur 3).[27] Tingsvidnet er taget så sent, at det ikke nødvendigvis i alle henseender afspejler indretningen fra tiden før 1590. Det nordligste rum (sakristiet) var endnu overhvælvet med to hvælv, akkurat som dengang det fungerede som klosterkirkens sakristi. Det omtales dog nu som "et kammer med 2 skorstene". Herefter følger et rum, som Axel Juel benyttede som bryggers. Det er fremkommet ved at slå armariet og auditoriet i den smalle østfløj sammen, idet skillemuren imellem dem er fjernet.[28] De middelalderlige hvælv er nedtaget, og bryggerset har fået et bjælkeloft. Ovennævnte tingsvidne omtaler rummet som "den gode mands [dvs. Axel Juels] bryggershus, hvor udi står en skorsten, en bagerovn item adskillige bryggerredskaber". En arkæologisk undersøgelse i 1990 har afdækket omfattende spor af et ovnanlæg, som formodentlig er den i tingsvidnet nævnte bageovn, men dateringen af ovnanlægget blev ikke afklaret (figur 9). Det benyttede tingsvidne er fra 1645, så det er tvivlsomt, om bryggerset er indrettet før år 1590.

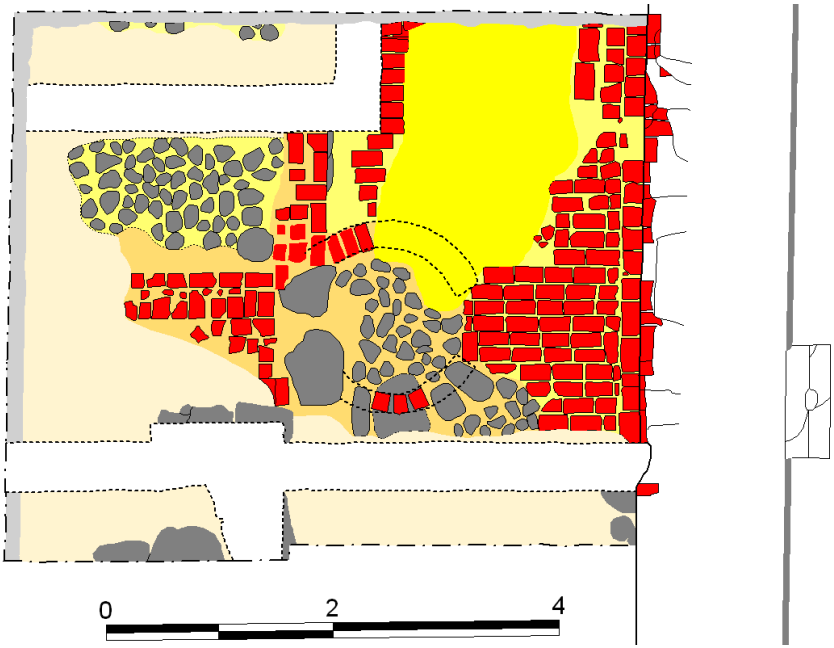

Figur 9. Oprenset felt med ovnanlæg i Axel Juels bryggers. Opmålt af Jesper Hjermind 1990, digitaliseret af Hugo Støttrup Jensen.

Det i tingsvidnet omtalte kapel, som udgjorde resten af underetagens nordlige halvdel, havde Axel Juel fået indrettet få år før 1645 i den smalle østfløj. Det var endnu overdækket af otte forventeligt middelalderlige hvælv, som bæres af to ligeledes middelalderlige granitsøjler og en teglstenspille. Teglstenspillen er nok en rest af den nedbrudte skillemur mellem kapitelsal og portrum.[29] Bortset fra at den omtalte skillevæg er raget ned, er forholdet ellers vedblivende som i den treskibede østfløjs midterste og østre skib efter ombygningen i senmiddelalderen. Den sydlige halvdel af underetagen beskrives ikke i tingsvidnet, da det er "velbyrdige frue Elsebe Ulfelds hus".[30]

Kvisten og de to karnapper ved vestfløjen

Mens Henrik Gyldenstierne var lensmand på Vitskøl (1563-1573), blev der omtrent midt på vestfløjens gårdside opført "en kvist mellem stolper", dvs. en kvist i bindingsværk.[31] Det meddeles også, at Henrik Gyldenstierne havde "sit eget værelse" i vestfløjen. På vestfløjens midte højt oppe på muren ses endnu spor efter kvistens taghældning. I et felt nedenunder foran muren blev fundamenterne af kvistens flankemure udgravet (omtales videre nedenfor).[32] Kvistens tilstedeværelse på vestre korsgangs plads afslører, at korsgangen var nedbrudt, før kvisten blev rejst.

"Samme aar [dvs. 1574] lod oc for^{ne} [forschreffne] Biørn Andersen bygge denn Carnappe, som stander wed sønder ennde [af] oc østen [for] steenhusett [dvs. vestfløjen], som fruer stuffuen er y Wiskield Closter" (figur 31a).[33] Den 5,1×5,5 m store karnap ved den sydlige ende af vestfløjens gårdside blev udgravet af C.M. Smidt i 1939 (figur 7, T_2 og figur 6).

I Christiern Nielsen Juels årbog står endvidere, at i "aar 1577 lod Biørn Andersen til Steenholltt bygge den høge Carnappe offuer kielder døren y Biørnsholm, som Windeltrappen gaar op y murett af grunden" (figur 31b).[34] Vindeltrappen går altså op i den grundmurede "høge Carnappe", midt på vestfløjens gårdside, som også omslutter den bevarede kælderdør, som nu er blændet (figur 11).

J.B. Løffler har skitseret og beskrevet de to mure, som dannede sydøstre hjørne af "den høge Carnappe" eller det store tårn.[35] Tårnets sydøstre hjørne findes "umiddelbart under Gaardens Brolægning". I facademuren ligger nederst "to Skifte røde Tegl (tilsammen 7½″)[36] og over dem staa hugne Kampestenskvadre af forskjellig Højde; den højeste er 15″. Kvadrene springer ikke frem foran teglen". Teglene på ydersiden af den søndre flankemur "ligge alle med Bindersiden udad i begge Skifter". I ydersiden af facademuren "ligge de to Skifter i moderne Skiftegang [dvs. krydsskifte]; det øverste lutter Løbere, det nederste lutter Bindere." Gulvet inde i tårnhjørnet er et "murstensgulv". Det store tårn – ca. 8,5×5,2 m i grundmål – blev også afdækket i 1939 ved C.M. Smidts udgravninger i borggården (figur 7, T_1 og figur 10).

Figur 10. Bjørn Andersens karnap fra 1577. Frilagt i 1939 foran vestfløjens gårdsides midte. Foto: C.M. Smidt 1939. Antikvarisk-Topografisk Arkiv. Nationalmuseet.

Fundamenterne til tårnets eller karnappens flankemure – og derimellem fundamenterne til flankemurene af Henrik Gyldenstiernes bindingsværkskvist fra tiden 1563-73 – blev i 1988 fundet i et felt foran vestfløjen.[37] Der var bevaret rester af flankemuren på alle fundamenterne. Foran kælderdøren, som stadig anes udvendigt på vestfløjens mur (indvendig som en stor niche), blev der udgravet et felt i fladen (figur 11). Foran kælderdøren ligger et murstensgulv imellem to mure, der er partier af de nordre flankemure i Henrik Gyldenstiernes kvist (den sydligste af de fundne mure ved døråbningen) og det store tårn. Munkestensgulvet respekterer begge flankemure, hvorfor kvisten og karnappen åbenbart har stået samtidigt. Kvistens flankemur var nok leje for bindingsværkets fodrem. Den store grundmurede karnap er bygget op omkring Henrik Gyldenstiernes bindingsværkskvist, som altså stod inde i karnappen. Vindeltrappen sad formentlig i kvisten.

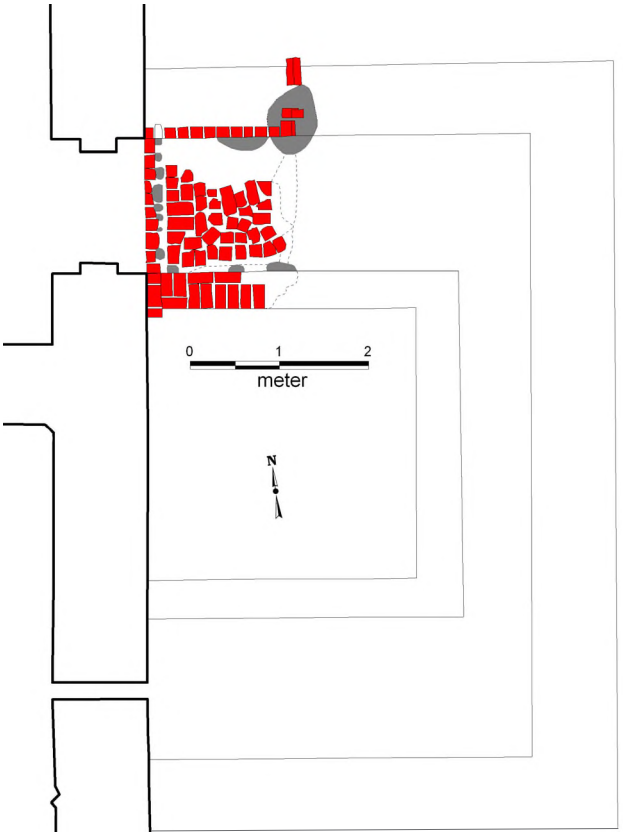

Figur 11. De fremdragne rester af de nordre flankemure fra den høje karnap fra 1577 og Henrik Gyldenstiernes kvist bygget imellem 1563 og 1573. Mellem murene foran "kælderdøren" ses et murstensgulv lagt i kalk. Opmålt af Jesper Hjermind 1990, digitaliseret af Hugo Støttrup Jensen.

Det halvrunde trappetårn, der har stået op ad vestfløjens østside (se figur 7), er formentlig fra 1636 (Støttrup Jensen 2014, s. 55 ff).

Vestfløjens underetage

Skolen på klosteret

Ikke længe efter Reformationen i 1536 blev der oprettet en skole på Vitskøl Kloster. I Københavns Universitets ordinans af 10. juli 1539 oplyses det, at i ethvert herrekloster i Danmark, altså også i Vitskøl Kloster, skal der "være en Skole for fattige unge Mennesker",[38] så skolen er nok etableret i 1539 eller

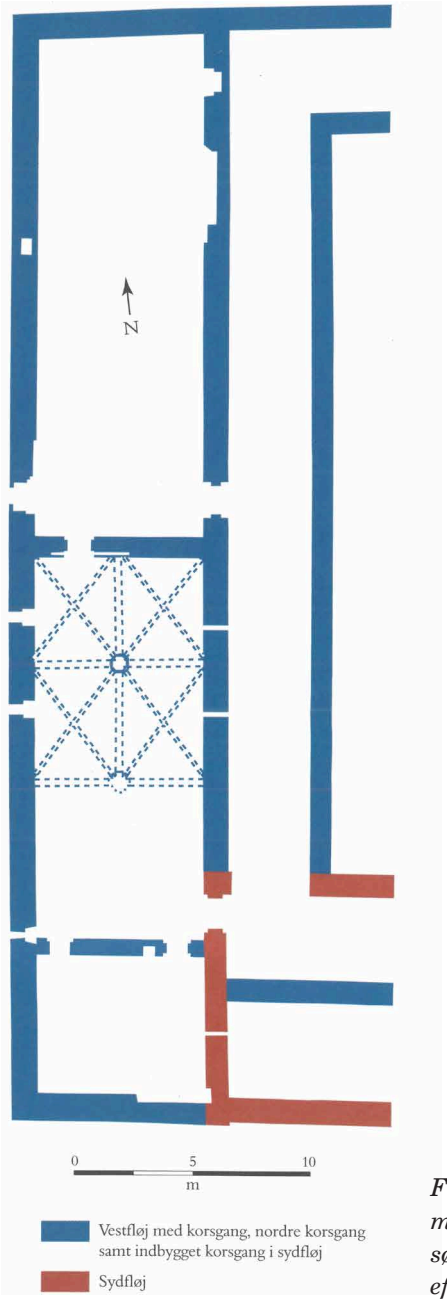

Figur 12. Grundplan af Vitskøl Klosters vestfløj med dens korsgang. Skolen lå i rummet i fløjens søndre ende. Digitaliseret af Hugo Støttrup Jensen efter Hjermind & Støttrup Jensen 2016.

højst et par år senere. Skolen blev nedlagt i 1563, da Henrik Gyldenstierne blev lensmand på Vitskøl Kloster, og skolens peblinge overførtes til Viborg Skole.[39]

Skolen lå i vestfløjen (figur 5). Den nævnes i et syn i Viborg Landstings Skøde- og Panteprotokol fra 1669.[40] Den blev nu brugt som et kammer, idet indboet bestod af en seng med sengetøj. Ved siden af skolen lå podemesterens, dvs. gartnerens, kammer. Begge kamre befandt sig i underetagens søndre ende, nemlig syd for den svære skillevæg, der strækker sig midt over underetagens næstsydligste dobbeltfag (figur 12). Denne skillemur var ikke oprindelig i huset, idet den bl.a. delvis dækker for et oprindeligt vindue i fløjens vestre ydermur.[41] Den er derfor yngre end 1510-20, som er den dendrokronologiske datering på fløjen.[42] Da muren desuden er typisk sengotisk, må den anses for opført, inden den sengotiske tidsalder rinder ud omkring 1550 (figur 13). Skillemuren

Figur 13. Sydsiden af skillemuren i søndre halvdel af vestfløjens underetage, jf. figur 3. Døråbningen, den lavere muråbning og de to nicher (til bogskabe?) er oprindelige i muren. Midten af skillemuren er nedrevet for at indsætte en nu delvis fjernet skorsten. Igennem skorstensvæggen er brudt en døråbning. Foto: Erik Haubo Christensen 1988. Fotografisk registrering af vestfløj (Foto 1.07). Slots- og Kulturstyrelsens arkiv.

må altså være opført engang omkring Reformationen i 1536. Dateringen strider ikke imod, at den svære skillemur blev opført, da skolen blev oprettet, nemlig i de nærmest følgende år efter 1539.

Det synes oplagt at tolke forholdene således, at søndre ende af husets underetages sydlige halvdel, som tilsyneladende oprindeligt har udgjort ét stort rum, er blevet udskilt til skole af den svære tværgående skillemur (figur12). Herfor skal der nu redegøres.

De oprindelige vinduer i vestfløjens underetage var små, så den har virket mørk. En bedre belysning synes påkrævet i en skole, hvorfor der blev indsat to større vinduer i søndre gavlmur (se figur 6). Selvom disse vinduer forekommer at være sengotiske, er de dog ikke oprindelige i gavlen. Dertil sidder de for højt i forhold til de to hvælvs forlæg i underetagens sydligste dobbeltfag.[43]

At det i Viborg Landstings Skøde- og Panteprotokol fra 1669 angives, at både skolen og podemesterens kammer lå syd for den svære skillemur, er ikke ensbetydende med, at forholdene også var på den måde mere end hundrede år tidligere. At skillemuren strækker sig tværs over hele underetagen, og at der blev indsat to store vinduer – og ikke ét – i søndre gavlmur for at øge belysningen indenfor, tyder på, at der oprindeligt kun fandtes et enkelt rum, nemlig skolen, syd for den svære skillemur (figur 12). At der alene findes én oprindelig dør ind til rummet, støtter vel også til en vis grad denne tanke (figur 13). Efter alt at dømme var skolen oprindelig det eneste rum syd for den svære skillemur, altså et ganske stort rum.

Resten af den sydlige halvdel af vestfløjens underetage var i 1669 formentlig endnu som i middelalderen. Det gjaldt i hvert fald for den nordlige ende, hvor den såkaldte munkekælder overdækket af fire krydshvælv endnu er bevaret i sin middelalderlige form (figur 12 og 14).

Køkkenet i vestfløjens nordre halvdel

Uden for den inderste port, dvs. i den indre gård, fandtes der i 1573 et godt bryggers og et gammelt stegers.[44] På grund af brandfaren lå bryggers og stegers (køkken) i ældre tid gerne i egne bygninger, men i renæssancen flyttede de ind i selve hovedhuset. Tilsyneladende i ungrenæssancen (1550-1590) blev der i vestfløjen muret en stor køkkenskorsten op ad nordsiden af en svær, oprindelig skillemur, som delte vestfløjens underetage i en nordlig og en sydlig halvdel (figur 14). Murstenene i skorstenen var i renæssanceformat og af dårlig kvalitet med mange kalkspringere.[45]

Da bryggerset og det gamle stegers i den indre gård antageligvis endnu var i brug i 1573, blev køkkenskorstenen formentlig først opsat efter 1573. Den store køkkenskorsten havde åben forside, og forneden i den befandt sig en nu forsvundet ildbænk, hvor maden blev tilberedt. Foran den er endnu bevaret et

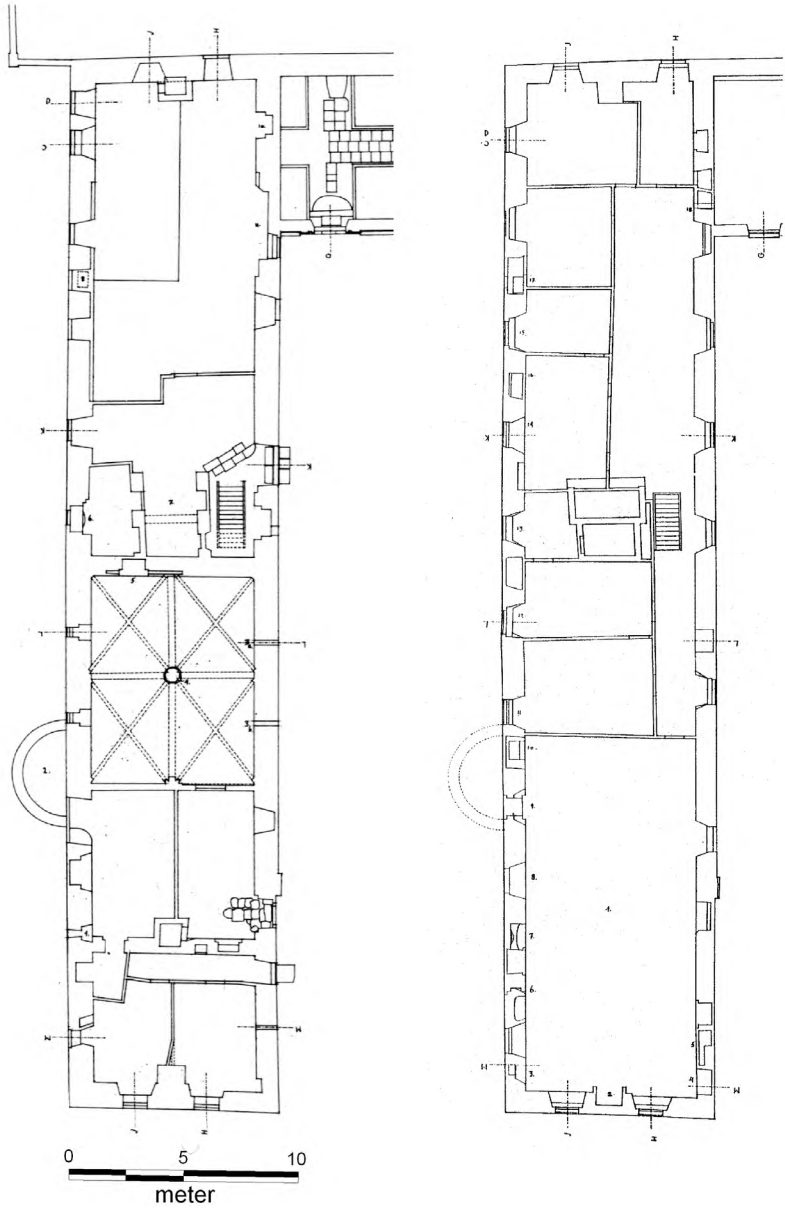

Figur 14. Plan af vestfløjens første og anden etage, 1926. Udsnit af Bjørnsholm, Plan af 1. Stokværk og Bjørnsholm, Plan af 2. Stokværk. Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

Figur 15. Køkkenskorstenens forrum. Foto 1.36: Erik Haubo Christensen 1988. Fotografisk registrering af vestfløj. Slots- og Kulturstyrelsens arkiv.

Figur 16. De to spidsbuede indfyringshuller til bageovnen i køkkenskorstenens side, hvor det ene indfyringshul er tilmuret. Foto 2.02: Erik Haubo Christensen 1988. Fotografisk registrering af vestfløj. Slots- og Kulturstyrelsens arkiv.

muret forrum overdækket af et tøndehvælv og med en stor rundbuet åbning foran skorstensåbningen, mens der i hver sidemur findes en smallere og lavere rundbuet åbning (figur 15). I skorstenens østre side ses der nede ved gulvet to spidsbuede, nu tilmurede åbninger, der har ført ud til en for længst forsvunden bageovn (figur 16).

Nord for køkkenet var der god plads til et bryggers. Det ovenfor nævnte syn i Skøde- og Panteprotokollen fra 1669 beskriver da også, at der i vestfløjen følger et bryggers efter køkkenet. Ifølge synets gennemgang af rummene – det forløber fra syd mod nord – skal bryggerset ligge nord for køkkenet, dvs. i vestfløjens nordre ende (se figur 14). Det er dog højst usikkert, om det omtalte bryggers fandtes nord for køkkenet allerede i perioden 1573-1590. Det er nok først indrettet efter 1645, hvor Axel Juel ejede den nordlige halvpart af Bjørnsholm, idet hans bryggers som nævnt lå i østfløjen.

Vestfløjens overetage

Fruerstuen i søndre ende af vestfløjens overetage

Christiern Nielsen Juel meddeler som sagt i sin årbog under året 1574, at Bjørn Andersen lod opføre en karnap op ad vestfløjens allersydligste ende, hvor fruerstuen fandtes på Vitskøl Kloster. En fruerstue hører hjemme på et slot eller en herregård, men en sådan var altså også at finde på et lenssæde som Vitskøl Kloster.[46] Karnappen – formentligt et trappetårn – har åbenbart givet adgang

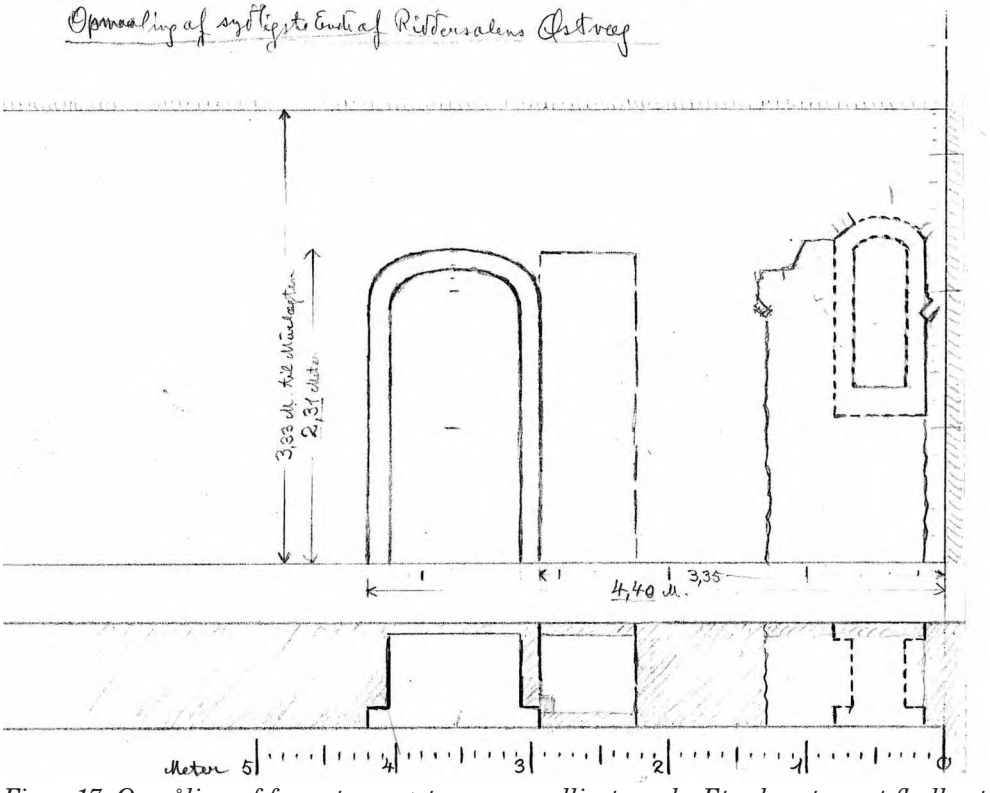

Figur 17. Opmåling af fruerstuens østre murs sydligste ende. Et rekonstrueret fladbuet sengotisk vindue (jf. figur 4) i østmuren er øjensynligt udvidet til et større vindue, som det store kurvehanksbuede vindue ved siden af. Rester af et fladbuet stik viser, at der senere i vinduet er indsat en lavere døråbning, der førte ud til den karnap, som blev opført i 1574. C.M. Smidt 1927: Opmaaling af sydligste Ende af Riddersalens Østvæg. Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

til fruerstuen i overetagens søndre ende. C.M. Schmidt registrerede nemlig i 1939 i vestfløjens overetage i den sydligste ende af østvæggen, som må være fruerstuens østre væg, sporene af en gennembrudt døråbning ud til karnappen (figur 17). Det har ikke nødvendigvis krævet en ombygning at indrette fruerstuen, idet der måske blot blev valgt et allerede eksisterende rum i overetagens sydligste ende dertil. Hvad der ellers fandtes af rum i overetagens søndre halvdel før 1590, er os uklart.

Den store sal som udgør nordre halvdel af vestfløjens overetage

Køkkenskorstenens tøndehvælvede forrum nede i underetagen synes opsat for at bære en stor kamin fra ungrenæssancen på etagen ovenover (figur 18). Åbne

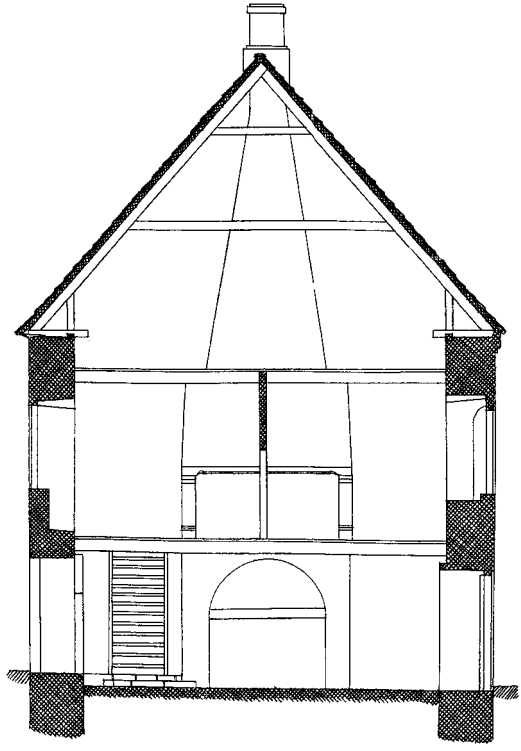

Figur 18. Tværsnit fra 1927 af vestfløjen med skorstenen midt i fløjen. I nedre etage ses køkkenskorstenens forrum og på etagen ovenover den store kamin, som forrummet bærer. Stolpen foran kaminen er fra en tid, da kaminen ikke længere blev brugt. Østfløjen, facader og snit, Bjørnsholm. Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

ildsteder har ikke fælles røgaftræk, og derfor er skorstenen foroven todelt næsten op til skorstenspiben, så der er særskilt røgaftræk for køkkenildsted og kamin. Kaminen, skorstenen og dens forrum må derfor anses for at være samtidige. Da køkkenskorstenen næppe er yngre end 1573, kan treenigheden dateres til 1573-1590.

Synet fra 1669 i Viborg Landstings Skøde- og Panteprotokol anfører også, at "Den store sal næst ved kirken" findes i vestfløjens overetage. Salen ligger altså i den nordre ende af vestfløjens overetage, idet den nye Bjørnsholm Kirke, som opførtes i 1668, udgør borggårdens nordfløj. Den store sal skal ses i sammenhæng med kaminen, idet kamin-åbningen synes at være så stor, at kaminen (måske hjulpet af endnu en kamin ved nordre galvmur?) kunne opvarme hele overetagens nordre halvdel på 16,0×7,5 m. Salen kan derfor anses for samtidig med kaminen, altså fra 1573-1590. Den store sal, som må være riddersalen, er fremkommet ved at nedrive de middelalderlige skillevægge i den nordlige halvdel af vestfløjens overetage.

Huset i borggårdens nordvestre hjørne

Bjørn Andersen (†1583) eller måske sønnen Truid Bjørnsen (†1590) lod rejse et toetages hus, som lå i Bjørnsholm borggårds nordvestre hjørne og strakte sig hen til klosterkirkens søndre sideskib (figur 31d). Huset er for længst revet ned, idet dets nordre facademur dog endnu står tilbage.[47] Den nedre del af husets nordre facademur var oprindelig bagmur i den vestre del af klosterets nordre korsgang, som lukkede åbningen mellem vestfløjen og klosterkirkens søndre sideskib (se figur 2). Husets nordvæg blev senere indbygget i nordfløjen, hvor aftrykket af korsgangens hvælvinger endnu ses på nordvæggen. Da huset opførtes i to etager, måtte korsgangens bagmur forhøjes. Oven på den blev der bygget en lidt tyndere munkestensmur, der var trukket en smule tilbage i forhold til korsgangens bagmur, så der fremkom en smal murhylde. I kirkefløjens nordvæg ses endnu lige under murhylden tre bjælkehuller til etageadskillelsens bjælkelag, mens der oppe over murhylden findes en række lysglugger indadtil overdækket med trappestik (figur 19).

I forbindelse med ombygningen af nordfløjen eller kirkefløjen i 1700-tallet er væggen yderligere blevet forhøjet med omkring 1 m. Forhøjelsen ses tydeligt på murens yderside. Den række af bjælkehuller, der på den forhøjede nordvægs indvendige side løber ca. 1 m under murkronen hen til klosterkirkens søndre sideskibs søndre mur, var til husets loftsbjælker (figur 19).

Ud for hvor husets nordre væg stødte op mod klosterkirkens søndre sideskibs ydermur, blev der i 1990 ved restaureringen af nordfløjen udgravet et op til 50 cm højt kampestensfundament, der lå på tværs af nordfløjen (figur 20). Oven på dette fundament var et forløb af genbrugte røde munkesten sammen-

Figur 19. I et parti af kirkesalens nordmur, som tidligere indgik i nordenden af huset i borggårdens nordvestre hjørne, ses i den tyndere del over murhylden husets glugger overdækket af trappestik samt over en senere arkade ud til våbenhuset to døre, som førte ud til de to forsvundne hemmeligheder uden på huset. Et af i alt tre bjælkehuller efter bjælkelaget i husets etageadskillelse ses neden under murhylden på illustrationen. Under kirkesalens nuværende bjælkelag findes rækken af bjælkehuller til husets loftsbjælker. Foto: Jesper Hjermind 2014.

stillet af to rækker løbere med et hjørne ca. 6 m fra nordmuren. Munkestensforløbet efter hjørnet korresponderede med et andet forløb, som blev fundet tæt på den nuværende kirkefløjs sydmur i et udgravningsfelt længere mod vest. Det blev ikke undersøgt, om det sidstnævnte munkestensforløb også hvilede oven på et kampestensfundament.

Fundamentet og munkestensforløbene skal sættes i forbindelse med det omtalte hus. Munkestensforløbene kan tolkes som lejer for fodremme, så husets

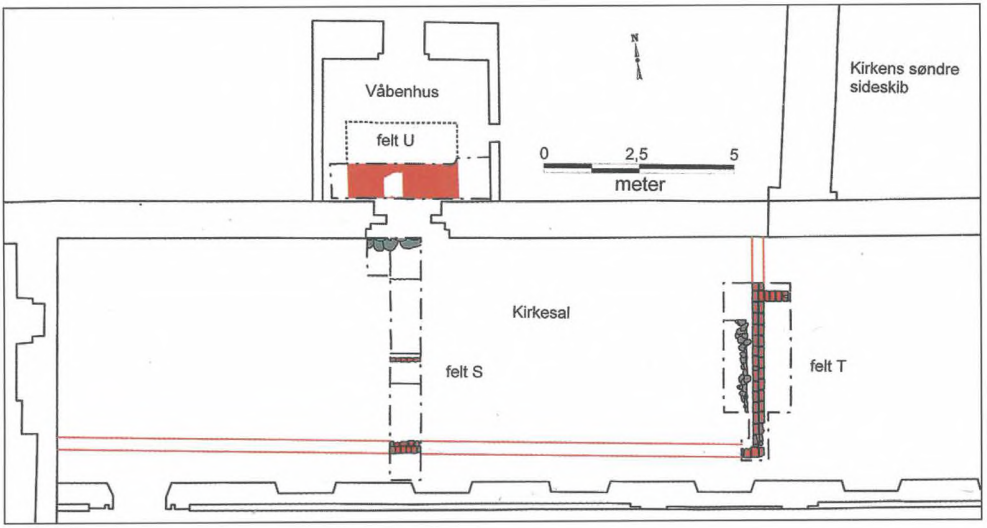

Figur 20. Udgravninger i nordfløjens vestre del og det senere våbenhus. Opmålt af Jesper Hjermind 1990, digitaliseret af Hugo Støttrup Jensen.

østre gavl og søndre side har været af bindingsværk. Da huset var bygget op imod vestfløjens østre facademur, havde det ikke sin egen vestgavl. Det har med et indvendigt grundmål på 16,6×5,0 m været lidt smallere end den nuværende nordfløj.

Indvendigt på husets vestre gavl, som egentlig er et parti af vestfløjens østre facademur, er der fundet skadede kalkmalerier fra ungrenæssancens sene del, dvs. slutningen af 1500-tallet (figur 21). På det bedst bevarede kalkmaleri ses en yndefuld, nøgen kvindeskikkelse, hvor kun de nedre intime dele er dækket af et klæde. Ved hendes ben omfavner to mindre skikkelser, en mand og en kvinde, hinanden. I borterne ved siden af figurfremstillingen ses akantusranker og akantusmontanter.[48] Kalkmalerierne kan dateres til omkring 1585.

Huset er selvfølgelig ældre end kalkmalerierne. Det er yngre end 1573, da det ikke omtales i besigtigelsen, og det må endda forventes at være yngre end 1581, idet Christiern Nielsen Juel heller ikke nævner huset i sin årbog,[49] hvor de originale optegnelser kun foreligger frem til slutningen af nævnte år.[50] Han optegnede ellers alt af betydning om Vitskøl Kloster, som han selv var knyttet tæt til. Huset er derfor formodentlig opført i årene efter 1581. Dateringen er ikke i modstrid med, at forhøjelsen af husets nordmur er i munkeskifte, som endnu blev benyttet langt op i 1500-tallet.

Figur 21. Det bedst bevarede parti af renæssancekalkmaleriet på indvendig side af nordfløjens vestgavl. Foto: Chr. Axel Jensen 1902. Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

For at kunne rejse huset måtte nordre korsgang naturligvis være nedbrudt. Det er sket inden 1573, da korsgangen ellers ville være omtalt i besigtigelsen. Bagmuren af korsgangens vestre del, som lukkede gabet imod nord imellem vestfløjen og klosterkirken, fik som sagt lov til at blive stående. Også korsgan-

gens nordøstre hjørnefag undgik nedbrydelse (se figur 31e). Hjørnefagets nedre og øvre etage blev anvendt som henholdsvis gravkapel og herskabsstol i den senere Bjørnsholm Kirke, der udgjorde nordfløjen.

Husets ruminddeling

Da der ikke var murgennembrud til vinduer eller lysglugger i den nedre del af husets nordmur, som oprindelig udgjorde bagsiden til den nordre korsgang, blev husets underetage formentlig anvendt som forrådsrum. På figur 14 ses i vestfløjens ydermur en tilmuret døråbning, som er en af vestfløjens oprindelige døråbninger.[51] Husets og vestfløjens nedre etager har dermed været forbundne, medmindre denne døråbning var blændet.

Husets overetage var indrettet til beboelse, for her findes i nordvæggen to døre, der førte ud til hver sin hemmelighed uden på muren (figur 22). Den dobbelte hemmelighed uden på huset er for længst hugget ned. Da nordfløjen blev restaureret i 1990, fandtes neden for hemmeligheden under gulvet i den senere

Figur 22. De to døre i nordfløjen ud til de to hemmeligheder uden på nordre ydermur. Mellem dørene ses en fortanding til en skillevæg. Foto: Jesper Hjermind 1990.

Figur 23. Hullet i latrinkulens hvælv. Foto: Jesper Hjermind 1990.

kirkes våbenhus en overhvælvet latrinkule (figur 20). Der blev slået hul på hvælvet, som var opmuret af genanvendte munkesten (figur 23). Latrinkulen viste sig at have et indvendigt mål på ca. 2×3 m, mens kulens dybde ikke blev målt.[52] Indholdet blev ikke nærmere undersøgt.

Placeringen af de to døre ud til hemmelighederne midt på husets nordmur antyder en særlig ruminddeling i overetagen, en såkaldt parstueplan, der er velkendt i dansk herregårdsbyggeri fra renæssancen. Der har formentlig i det mellemliggende fag imellem de to store stuer i hver sin ende af huset været en forstue med indgang, måske fra en udvendig trappe eller en svalegang mod borggården. Bag ved forstuen lå to lige store kamre med en dør ud til hver sin hemmelighed, idet der ses en fortanding til en muret skillemur mellem de to hemmeligheders døråbninger (figur 22). Der var brudt en døråbning igennem vestfløjens mur, så der var forbindelse mellem husets vestligste stue og vestfløjens overetage (se figur 24).

Figur 24. Døråbning med kurvehanksbuet stik mellem den store sal i østfløjen og øvre etage af huset i borggårdens nordvestre hjørne. De to øvrige døre afslører deres nyere herkomst ved deres lige stik. Foto: Erik Haubo Christensen 1988. Foto 2.34. Fotografisk registrering af vestfløj. Slots- og Kulturstyrelsens arkiv.

Udateret sydfløj af bindingsværk

En beskrivelse af Bjørnsholm fra 1743 beretter: "Borggården består af et grundmuret hus 2 loft [to etager] høj, teglhængt, og 2de ditto [to af samme art] huse, det ene grundmuret og det andet bindingsværk, teglhængt tilhører welbr [velbårne/velbyrdige] Mathias Lassen. Udi samme gård er Bjørnsholm sognekirke som tilhører welbr Niels Poulson til Gunderupgrd."[53] De to grundmurede huse er østfløjen og vestfløjen i borggården. Da Bjørnsholm Kirke som nævnt udgjorde nordfløjen, må det omtalte bindingsværkshus være borggårdens sydfløj.

Sydfløjen i bindingsværk omtales ikke i *Besigtelse* på Vitskøl Kloster, 1573, så den fandtes endnu ikke i 1573. Desuden nævnes fløjen ikke i Christiern Nielsen Juels årbog, hvor hans sidste optegnelser er fra 1681, så den er næppe heller rejst før dette år. Bindingsværksfløjen var forsvundet i 1757, hvor der kun omtales tre bygninger i borggården, nemlig kirken (dvs. nordfløjen), vestfløjen og den nyopførte østfløj.[54] Derfor må den være nedrevet engang i perioden 1743-1757. Det kan ikke afvises, at sydfløjen i bindingsværk måske er opført i den sidste del af den omhandlede periode, dvs. omkring 1582-1590.

Ladegården

Den kgl. bygningsinspektør L.A. Winstrup tegnede i 1866 en *Situationsplan af Bjørnsholm med nærmeste omgivelser* (figur 25). Ladegården på situationsplanen fandtes frem til 1931, hvor den brændte (figur 26).

I Rinds Herreds Krønike nævnes, at "det Lange Huus Porten gaar igienem" blev bygget i 1581.[55] Huset kan formodentlig identificeres med den vestre længe i ladegården på situationsplanen, hvor der genfindes en gennemkørsel eller et portrum, selvom måske kun grundvolden for det lange hus var tilbage i 1866. Laden, som er den søndre længe i ladegården, er sandsynligvis den i Christiern Nielsen Juels årbog omtalte "store lade som stander westen i ladegården",[56] og som blev opført i 1575.[57] Denne store lade har efter opførelsen undergået omfattende ombygninger, inden den brændte i 1931.[58] I den ydre gård lod Henrik Gyldenstierne i sin lensmandstid på klosteret (1563-1573) bygge et smalt øksenhus [oksestald] med jordgravede stolper.[59] Oksestalden stod muligvis, hvor ladegårdens østre længe ("Ko Stald") findes på situationsplanen fra 1866. Disse tre omtalte bygninger – evt. ombyggede eller erstattet med nye – har tilsyneladende dannet grundstammen som henholdsvis østfløj, sydfløj og vestfløj i ladegården helt frem, til denne brændte i 1931. I øvrigt var der formodentlig endnu rester tilbage af klosterets oprindelige ladegård i 1573, for da fandtes endnu i den ydre gård en gammel gæstestald og "4 gamle længer, som en part er støttet".[60]

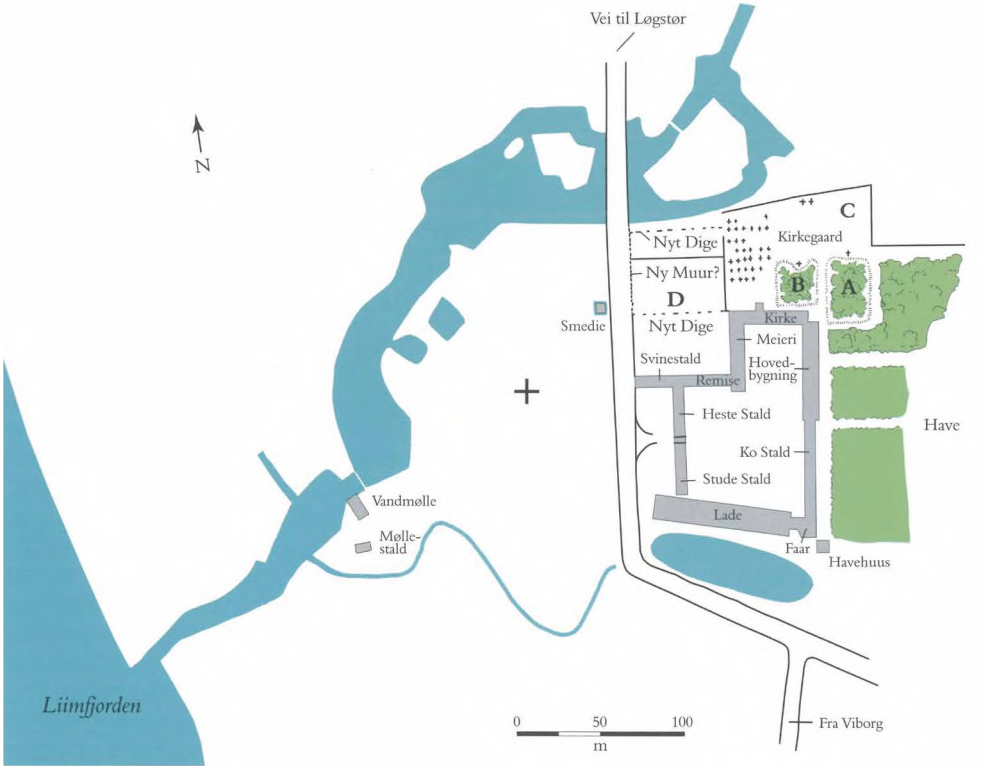

Figur 25. Bearbejdet situationsplan af hovedgården Bjørnsholm med nærmeste omgivelser. Tegnet af kgl. Bygningsinspektør L.A. Winstrup juli 1866 på grundlag af matrikelkort Bjørnsholm Hovedgård, Overlade, målt 1803 og tegnet 1814. Kort og Matrikelstyrelsen. Digitaliseret af Hugo Støttrup Jensen.

Figur 26. Vitskøl Kloster før branden i 1931. Set fra nordvest. Foto på Vitskøl Kloster.

Del 2: Omdannelsen fra klostergods til herregårdsgods

Abbed Anders' jordebog og mageskiftet vedrørende Vitskøl Kloster

I 1558 begyndte Christian den 3. at føre "regenskaff af Clostrene her y Danmarck".[61] Det må ses som kulminationen på flere års forsøg på at få klostrene til at aflægge regnskab. Abbed Anders Andersens jordebog for Vitskøl Kloster fra 1552 er da også blevet til på Christian den 3.'s påbud.[62] Jordebogen omtaler ikke direkte en ladegård ved klosteret, idet der blot nævnes "en mølle y gaarden" – formentlig Inder Mølle – som skylder 24 pund mel, 16 skæpper i pundet.[63] En anden mølle uden for klosteret – formentlig Yder Mølle – skylder 26 pund mel. Begge møller opfeder desuden fire svin om året, og der findes "en liden aalkiiste medt andet smaa fisken". Der nævnes også "den affuel, som er uden for closters port", hvilket vel nok kan opfattes som en indirekte bekræftelse af en hjemlig ladegårds eksistens. I Limfjorden ud for klosteret ligger Livø (kaldet "Liff"). Den ejes af klosteret, så Livø var et såkaldt enemærke.[64] Øen "har været klosterets ladegård af gammel tid og var så godt som aldeles øde".

Ifølge abbed Anders' jordebog ligner Vitskøls klostergods en herregård med et stort fæstegods, hvor herregårdens hovedgård modsvares af det centrale klosteranlæg og den hjemlige ladegård. Dog var klosteret ligesom en hovedgård ikke fri for skatter. Allerede fra Grevens Fejde (1534-36) og i tiden fremover var Vitskøl Klosters økonomi presset af Christian den 3.'s skatteopkrævninger.[65] Da de pengebeløb, som klosteret skulle udlevere, tilsyneladende voksede, gav kongen i 1548 klosteret lov til at pantsætte klostergods, så det kunne yde ham nye store pengebeløb.

Det er forståeligt, at klosteret på grund af det økonomiske pres måtte afhænde gods. F.eks. solgte abbed Oluf Nielsen i 1536 ladegården Krastrup (Farstrup Sogn) sammen med Bygvads Mølle og fem gårde, et bol og et hus i Kølby, og abbed Anders Andersen solgte omkring 1540 ladegården Lundbæk.[66] Både Krastrup og Lundbæk (Bislev Sogn) lå nær Limfjorden,[67] og fra begge gårde blev der drevet fiskeri på fjorden. Et skøde på Lundbæk blev i 1545 fremlagt på Aalborg retterting. Det viste, at abbed Anders "mett priiers og menige conuenntts brøders sambttycke och tesliigeste effter Wor [dvs. kongens] tilladelsse haffuer soldt och skiøtt for[ne] [fornævnte] Michell Nilssenn och hans arffinnge for[ne] Lundbeck gaardt mett mere gods mett frij fiskerij ther vdenn fore, saa witt som for[ne] Lundbeckgaardts grundt segh strecker".[68]

Man kan dog desværre ikke gå ud fra, at abbed Anders' jordebog fuldgyldigt præsenterer fæstegodset på Vitskøl Kloster før Reformationen. Der er ikke fuld

overensstemmelse mellem det jordegods, som kendes fra det middelalderlige brevstof og det, der omtales i abbedens jordebog.[69]

Som nævnt lod Henrik Gyldenstierne i sin tid som lensmand på klosteret (1563-1573) bygge "et smalt øksenhus", dvs. en oksestald, i ladegården.[70] Det antyder, at han tog del i den store eksport af danske staldokser eller staldstude. Efter vinteropfodringen var overstået, blev studene om foråret drevet til marked ved Hamborg og solgt. Om sommeren blev de opfedet i marskegnene ved Nordsøens kyst, inden de som vinterforråd om efteråret blev solgt til storbyerne.[71]

Mageskiftet er stort set udformet som en jordebog, men godsmængden var selvfølgelig mindre end i abbed Anders' jordebog, idet fæstegodset i Vendsyssel ved mageskiftet ikke fulgte med klosteret, der blev til Bjørnsholm. Både jordebogen og mageskiftet angiver landgilden, den årlige afgift, som en fæster skulle udrede til ejerskabet i form af penge eller naturalier. De dele af landgilden, der f.eks. blev erlagt i form af korn, smør og ål, kan betegnes som henholdsvis kornskyld, smørskyld og åleskyld. I modsætning til abbed Anders' jordebog fra 1552 angiver mageskiftet fra 1573 også "udsæden", dvs. den mængde korn, som kan sås. Desuden blev udsæden fulgt af en angivelse af hvor mange læs hø, der forventedes at kunne hentes i engen.

Abbed Anders' jordebog opgiver gårdenes landgilde i korn, kornskylden, i pund, ørter og skæpper. Pund, ørter og skæpper og deres indbyrdes forhold kan variere hen over landet. 1 pund rug og 1 pund byg (hårdt korn) svarede her begge til 15 skæpper, mens 1 pund havre modsvarede 30 skæpper. I øvrigt gjaldt forholdene 1 pund = 2 tønder, 1 ørte rug = 10 skæpper, 1 ørte byg = 12 skæpper og 1 ørte havre = 20 skæpper. Der kan omregnes mellem pund og ørte, idet der gælder, at 1 pund rug = 1½ ørte rug, 1 pund byg = 1¼ ørte byg og 1 pund havre = 1½ ørte havre.[72]

I mageskiftet fra 1573 anvendes en korntønde på 8 skæpper, hvor skæppen er den samme som foran nævnt. 1 pund sættes stadig væk til 2 tønder, så pundet i mageskiftet er derfor på 16 skæpper og ikke 15 skæpper, som i abbed Anders' jordebog. En korntønde på 8 skæpper, der afviger ubetydeligt fra den korntønde, som benyttes i mageskiftet, blev i en forordning af 12. maj 1602 indført i kongeriget som eneste gældende tøndemål (dog ikke i Riberhus len).

Der er kun 21 år imellem jordebogen og mageskiftet, så mange af fæsterne nævnt i jordebogen optræder igen i mageskiftet. Bl.a. ved hjælp af fæsternes navne kan man se, at et stort antal gårde i abbed Anders Andersens jordebog og i mageskiftet er de samme. Gårdenes landgilde er sjældent blevet ændret, men det kræver dog lidt regning at erkende dette, idet der skal omregnes mellem ørte og mageskiftets pund. Her fås, at 1 ørte rug = 1 tønde 2 skæpper rug, 1 ørte byg = 1½ tønde byg og 1 ørte havre = 2½ tønder havre.[73]

Under Gunderupgård optræder to gårde, som ifølge abbed Anders' jordebog betaler det samme i landgilde. Fæsteren er Las Perssen på den ene og Pouell Seuerenssen (Severinsen/Sørensen) på den anden. I mageskiftet er kun én gård tilbage under Gunderupgård, hvor fæsterne ifølge mageskiftet nu er Las Pedersen, som må være jordebogens Las Perssen, og Anne Andersdatter. Da landgilden på gården, som åbenbart nu kaldes Gunderupgård, var steget til det dobbelte, må de to gårde være blevet slået sammen. Det kunne være interessant at vide, om Anne Andersdatter var Poul Severinsens enke, der evt. var blevet gift med Las Pedersen, eller om hun blot som enke havde ret til at hensidde på fæstegården indtil sin død.

I øvrigt efterlod Bjørn Andersen Gunderupgård til sine døtre Margrethe og Sidsel, hvor Sidsel i 1588 blev gift med Godslev Budde, der gjorde Gunderupgård til en herregård.[74] Det var ikke den eneste af Vitskøl Klosters store ladegårde, der endte som en hovedgård/herregård.

Vitskøls hjemlige ladegård og Livøs avl

I jordebogen anføres ikke, hvad der avledes på ladegården, men mageskiftet angiver udsæden, som er "2 læster og 12 tønder rug, 1½ læst og 5½ tønder byg, regnet 24 tønder udi læsten, 60 tønder havre, 4 tønder boghvede, enghø 100 og 20 læs kærhø foruden border [dvs. ydre kanter]".[75] Der nævnes ingen steder, at der faktisk høstedes boghvede. På Livø var udsæden "20 tønder byg, 30 tønder rug, enghø 100 læs".

Livø var som sagt et enemærke og blev tilsyneladende drevet sammen med klosterets ladegård. Ikke uden stolthed skriver abbed Anders i jordebogen, at han har bragt øen på fode både med "affuel oc fæmon [fædrift]", så der nu i et godt grødeår kan fås "en læst kuorn af samme øø, halt rug oc halt biug [dvs. 9 ørter rug og 7½ ørte byg], 2 tønder smør, 2 tønder oste, sure og søde". I 1573 var udsæden på Livø ifølge mageskiftet 20 tønder byg og 30 tønder rug, og derforuden forventedes 100 læs enghø. Der var "Item [ligeledes] skov til 100 svin, og der er den bedste fædrift".

På klosterets egen ladegård og på Livø avledes altså en del korn, nemlig rug og byg samt havre til hestene. Den samlede udsæd på den hjemlige ladegård og Livø var på 3½ læst 3 pund rug, 2½ læst 1½ tønde byg, 60 tønder havre, 4 tønder boghvede og 220 læs enghø, hvilket ligeledes er anført i mageskiftet.[76] Fæmon eller fædrift (kvæg og får) bidrog med to tønder smør og to tønder ost. Desuden kunne der gå 100 svin på olden.

Landgilde

Vitskøl Kloster kan efter mageskiftet i 1573 opfattes som omdannet til godset Bjørnsholm, hvor klosterets ladegård sammen med Livø kan ækvivaleres med

godsets hovedgård. På et gods stod hovedgården i 1500-tallet sjældent for den største indkomst, hvilket heller ikke var tilfældet på Vitskøl Kloster, hvor den største indtægtskilde kom fra fæstegodsets landgilde. Det fremgår af, at den ovennævnte mængde udsæd og enghø for "gårdens avl og Livø" i 1573 så langt blev overgået af fæstegodsets udsæd og enghø, der udgjorde 804 tønder 1 skæppe (= 33½ læst 1 skæppe) rug, 599 tønder 1 skæppe (= 24½ læst 11 tønder 1 skæppe) byg, og 207 tønder (= 8½ læst 3 tønder) havre, samt 3878 læs enghø. At fæstegodset dominerer så klart over "hovedgården" er endnu mere bemærkelsesværdigt, fordi fæstegodset endog er blevet formindsket, da klosterets fæstegods i Vendsyssel ikke indgik i mageskiftet mellem Frederik den 2. og Bjørn Andersen i 1573. Det bemærkes, at "gårdens avl og Livø" er samlet under et. Det lå nært for at inddrage Livø i klosterets hjemlige ladegård, for øen havde været hjemsted for klosterets ladegård fra gammel tid.[77]

Abbed Anders' jordebog opgiver landgilden, som erlægges i korn af Vitskøl Klosters fæstegods, når også fæstegodset i Vendsyssel er medregnet, til 171 ørter 3 skæpper rug, 223½ ørter byg og 74½ ørter havre. Omsat til mageskiftets tøndemål svarer det til henholdsvis 214 tønder 1 skæppe rug, 335 tønder 2 skæpper byg og 186 tønder 3 skæpper havre. Ifølge mageskiftet fra 1573 udgjorde landgilden i korn (eller 'kornskylden') 204¾ tønder rug, 285 tønder byg og 190½ tønder havre. Kornskylden var altså faldet fra 1552 til 1573 med godt 9 tønder rug og 50 tønder byg og steget med godt 4 tønder havre. Alt i alt må kornskylden siges at være faldet, men fæstegodset var jo også reduceret.

De 112 fæstere i Vendsyssel gav ifølge abbed Anders' jordebog ikke meget i kornskyld, sammenlagt kun 5½ ørter (= 6½ tønder 3 skæpper) i rug, 21¼ ørter (= 31½ tønder 3 skæpper) i byg og intet i havre. Til gengæld blev der bl.a. givet malt til ølbrygning fra lokaliteterne Kølvring, Rævhede og Vedsted (alle i Vedsted Sogn), samt fra Sundby (Nørresundby) og Lindholm (Lindholm Sogn), i alt 56¼ pund. Man kan forestille sig, at det også var herfra, at man i sin tid havde leveret malt til munkenes øl. Fra tre af disse lokaliteter, nemlig Kølvring, Rævhede og Vedsted, samt yderligere Fristrup (Vedsted Sogn) blev der desuden leveret "thaar læs tag" i landgilde. Det må dreje sig om nogle læs tag(-materiale), altså enten rughalm eller tagrør. Da rug ikke nævnes i kornskylden, er der nok tale om rørskær, dvs. tagrør.

Rørskær blev ikke kun benyttet til stråtag, men også ved fremstilling af tangsalt, hvor tangen (egentlig ålegræs) bliver brændt til aske på et lag af tagrør, formentlig for at forbedre trækket. Hvis det havde regnet, blev tangen ført tilbage udi stranden for igen at blive mættet med saltvand, inden den tørredes. Asken blev skyllet ned i et lagetrug, og lagen blev sydet, dvs. kogt, i en kedel. Når lagen var indkogt, blev saltet taget op fra bunden af kedlen med en stor træske og lagt i et ostekar, der stod skævt, så vandet kunne dryppe fra. Saltet

blev herefter 'krystet', dvs. klemt sammen, med en klud, og karrene blev bagt i ovnen for at tørre saltet.[78] Jordebogen fortæller, at der blev fremstillet tangsalt i fiskerlejet Hou (Hals Sogn) og på en nærliggende gård, Mølholt. Saltet blev vel især brugt til at nedsalte kød og fisk. Hou lå nord for Hals ud til Kattegats kyst. I opremsningen af landgilden for de elleve gårde i Hou samt for gården Mølholt nævnes som det første salt. De tolv gårde ydede tilsammen 15½ pund salt. Resten af landgilden blev udredt i ål, sild og gæsteri. Også fem gårdhusmænd i landsbyen var åbenbart beskæftiget med at udvinde tangsalt, idet de hver gav 1 tønde salt i landgilde.

I fæstebøndernes landgilde kunne også inddrages svinehold og fiskeri. Benyttelse af skovene blev betalt med skovsvin og tilladelsen til fiskeri med en afgift i fisk. De enkelte landgildeposter som korn, smør, svin osv. kaldes 'persiller', mens afgifter i får, lam, gæs og høns her under ét kaldes for 'småredsel'. Vedrørende persillerne skovsvin og smør modtog Vitskøl Kloster i 'visse ydelser' (dvs. sikre ydelser i modsætning til uvisse) i 1552 163 svin samt 24 tønder

Figur 27. En rekonstrueret opstilling af hvordan middelalderens saltsydning foregik. Foto af Jens Vellev.

1 pund smør og i 1573 110½ svin samt 8½ tønder 5 pund smør. Ifølge abbed Anders Andersens jordebog modtog klosteret i 1552 i småredsel 49 får, 39 lam, 116½ gæs og 63 par høns. Det er bemærkelsesværdigt, at småredselen fra fæstegodset i Vendsyssel hverken omfattede får eller lam og blot 15½ par høns, hvorimod der var 69 gæs, der udgjorde 59% af de gæs, som indgik i klostergodsets samlede landgilde. I Vedsted indgik "4½ ß og 1 gås" i landgilden, mens det i Hals Sogn og Birk var "1 ß grot og 1 gås".[79] Forklaringen på de manglende får og lam i småredselen kan derfor være, at får og lam var blevet afløst af en pengeafgift, nemlig 4½ ß i Vedsted og 1 ß grot svarende til 9 ß i Hals. Jens Smed i Gettrup i Ulsted Sogn gav 24 eller to tylter ellefjæl (svære brædder af elletræ), som næppe kan opfattes som småredsel. I mageskiftet fra 1573 omtales ydelser på 49 får, 47½ lam, 49½ gæs og 49½ par høns. Der blev ikke ydet småredsel i Slet Herred i form af hverken får, lam, gæs eller høns.

Svinedrift og Vitskøls skove

Ifølge jordebogen fra 1552 modtog Vitskøl Kloster i landgilde 125 svin fra Himmerland og 46 svin fra Vendsyssel, altså i alt 163 svin. Her er medtaget de otte svin, som var opfedet ved klosterets møller, men ellers var stort set alle svin fritgående og kaldes 'skovsvin'. Mageskiftet fra 1573 meddeler, at Vitskøl Kloster modtog 110½ svin i landgilde.

Eftersom det er egens, bøgens og hasselens frugter, som kaldes olden, så krævede det en egeskov, bøgeskov og/eller hasselskov, for at svinene kunne 'gå på olden'. Klosteret havde formentlig kun andele i to skove i Himmerland, idet disse ikke berettes at være 'enemærkeskove'. Den ene skov, Hornskov, lå ved Hornsgård i Farstrup Sogn, og bestod netop af små ege og bøge samt underskov, mens den anden skov, Strandbyris ved Strandbygård i Strandby Sogn, var en egelund. Begejstret fortæller abbed Anders Andersen om året 1551, hvor skovene bar så enestående godt med olden, at han til klosterets behov havde holdt 100 svin i Hornskov (og bonden i Hornsgård 22 svin) og 40 svin i Strandbyris, mens klosterets enemærke Rottrup Skov i Ulsted Sogn "var god for 150 svin og ikke mere".[80]

I Hals Birk, åbenbart ved Gåser (Øster Hassing Sogn), lå der også en ege- og bøgeskov, hvor der var mange gamle forfaldne træer, især el og birk. Skoven bar sjældent olden, men hvis det skete, så modtog abbeden på kongens vegne "1 svin af hver gårdmand og ½ af hver bolsmand udi forskrevne birk".[81] I jordebogen fra 1552 optræder denne post ikke. Mageskiftet fra 1573 meddeler kort, at der på Livø var "skov til 100 svin". Lunden Strandbyris, som ligger til Strandbygård, kunne endda opfede 40 svin, men den ødelagdes dag for dag. Årsagen til ødelæggelsen oplyses ikke. Sammen med Hornskov optræder i mageskiftet også Vår Lund, og de to skove takseredes tilsammen til hele 400 svin.

Skovene kunne selvsagt også benyttes til andet end svinedrift. Kongen udviste tilsyneladende stor omhu for klosterets skoves tilstand, især de vendsysselske. F.eks. indskærpede han i 1551, at der i skovene kun måtte hugges, "hvad der behøves til ildebrændsel i klosteret eller Ålborghus", og i 1558 at der ikke måtte hugges eller jages "i Hals skov eller anden af Vitskøl Klosters skove i Vendsyssel uden abbedens tilladelse".[82] Men når det kom til stykket, så udnyttede kongen dog gerne selv Vitskøls skove. I 1558 "skal abbeden af Vitskøl forsyne kongens salter i Nibe med så meget ved, som han behøver til sin ildebrændsel", og i 1561 skulle abbeden "lade hugge 500 læs ved til fyrlampen på Skagen rev i klosterets skove".[83] Desuden forlangte kongen fra klosterskovene at få udleveret "knæer og andet tømmer" til sit skibsbyggeri og lange bjælker til byggeriet på Ålborghus.

Figur 28. Fouragerende svin på olden udsættes for angreb af et rovdyr, måske en ulv eller bjørn. Hvis oldensvinene ikke skulle være i stand til at forsvare sig selv, er en vagthund på vej til undsætning. I Vitskøl Klosters oldenskove har nok kun ulve og eventuelt grisetyve udgjort en trussel. Illustration i Olaus Magnus' Historia om de nordiska folken fra 1555.

Mølleskyld
Klosterets to møller, nemlig Yder Mølle og Inder Mølle, gav i mølleskyld henholdsvis 26 og 24 pund mel, hvoraf der gik 16 skæpper på pundet (8 skæpper på tønden). Begge møller opfedede desuden fire svin om året. Møllen i Hals Birk, som abbed Anders Andersen lod opføre i 1550, ydede 6 tønder mel, mens møllen i Trend gav "18 pund mel, ½ tønde ål og 2 svin at fede". Hvis mølleskylden i mel på 18 pund i jordebogen skal passe med mølleskylden i mel på 33½ tønder og 2 skæpper i mageskiftet, så må mølleskylden i mel i jordebogen være regnet i det pund, hvoraf der går 15 skæpper, hvilket netop er 33½ tønder 2 skæpper.[84] Mølleskylden i mel var derfor i alt 50 pund + 6 tønder + 33½ tønder 2 skæpper = 139 tønder 2 skæpper. Den samlede mølleskyld er derfor 139 tønder 2 skæpper mel, ½ tønde ål og 10 fedesvin.

I mageskiftet fra 1573 skønnedes klosterets to møller hver at kunne give 1½ læst mel. Da en læst er 24 tønder, kunne de altså tilsammen give 72 tønder mel, og da Trend Mølle gav 33½ tønder og to skæpper, samt ½ tønde saltede ål, bliver den samlede mølleskyld på 105½ tønder 2 skæpper mel og ½ tønde saltede ål, idet Hals Mølle ikke indgik i mageskiftet.

Fiskeri
Åleskylden blev både ydet fra de ferske og salte vande, nemlig fra henholdsvis åerne og Limfjorden. Jordebogen fra 1552 oplyser, at Trend Mølle som den eneste af de fire møller leverede ½ tønde saltede ål. Derudover blev der syd for Limfjorden kun ydet åleskyld fra Stavn, hvor tre fæstere hver gav en fjerding ål, og Hornsgård (begge i Farstrup Sogn), der ydede 2 tønder og en fjerding ål. De tre fæstere i Stavn, som hver gav en fjerding ål, optrådte ikke længere i mageskiftet fra 1573, hvor i stedet to nye fæstere var fælles om at yde 3 fjerding ål til klosteret. Morten Andersen og Niels Andersen, der i jordebogen var fælles om et fæste i Barmer, optrådte også i mageskiftet, men her var deres landgilde blevet hævet med 1 fjerding ål. Både i jordebogen og i mageskiftet var Chresten Sørensen fæster på Risgård (Farstrup Sogn). Også hans landgilde var steget med 1 fjerding ål. Det må betyde, at de tre fæstere har sikret sig en ret til at fange ål. Åleskylden fra Vendsyssel var betydelig, nemlig i alt 31½ pund og 6 ⅔ ol (1 ol = 4 snese = 80 styk). En enkelt fæster havde afløst sin åleskyld med en afgift på 10 mark danske, dvs. 160 ß.

I mageskiftet afstås generelt fra at bedømme klosterets ålefiskeri og andet fiskeri, selvom der var en ålekiste ved den øverste mølle, dvs. Inder Mølle.[85] Hermed menes åbenbart ikke det fiskeri, som optræder i Henrik Gyldenstiernes nævnte jordebog, for der oplyses stadigvæk, at Trend Mølle giver ½ tønde saltede ål. Der var en ålegård i Stavn, men den havde længe været øde, så åleskylden blev ikke medregnet i regnskabet.

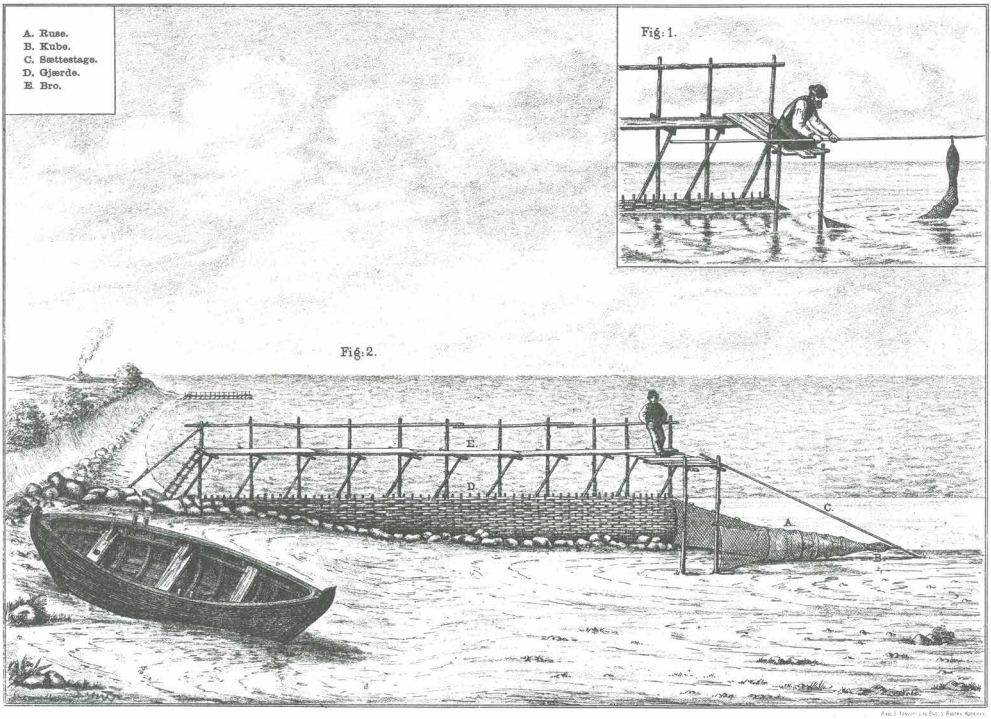

Figur 29. Ålefiskeriet skete med faste redskaber. En ålegård kunne blot bestå af et risgærde, som gik ud fra land, og hvor der for enden var sat en ruse. Gærdet var flettet af vandretliggende ris mellem nedrammede stave. Efter Drechsel 1890, planche XII.

Syd for Limfjorden var sildefiskeriet ifølge jordebogen en del større end ålefiskeriet. Bortset fra at der hos en enkelt fæster i Grønnerup ud til Risgård Bredning optrådte en tønde sild i landgilden, så foregik sildefiskeriet at dømme efter landgilden i jordebogen udelukkende fra Stavn og det nærliggende Barmer (Sebber Sogn). Sildelandgilden fra Stavn var på 10 tønder, mens det fra Barmer var 5½ tønder og 1 ol. Inden de førnævnte ladegårde Krastrup og Lundbæk blev solgt, havde klosterets fiskeri været mere udbredt i området. Krastrup lå som Stavn i Farstrup Sogn, og Lundbæk lå nær ved Barmer.

Nord for Limfjorden i Hals Birk indgik der i landgilden hele 61 tønder sild. Der havde kongen endda taget for sig af fiskerettighederne i 1563: "Ville Vi Os selv forbeholdt have fire bundgarnsstader for Hals, hvilke vore sildesaltere der til vort eget behov bruge skal. Og sammeledes [ligeledes] en fri nats fiskeri af

alle de bundgarn, som der for landet udsættes, når foreskrevne vor sildesaltere, derom tilsigende vorder [bliver]".[86]

Vitskøl Kloster ejede desuden gården Vesterris, "som skyder paa LiimFiorden".[87] Herfra var det dog ikke muligt at "drage med Vaader eller andre Garn, førend det bliffuer oprøddet" (jf. figur 30), så til gengæld for, at abbed Anders sørgede for at få ryddet fjordbunden, overlod kong Christian den 3. i 1554 ham og hans efterkommere udi Vitskøl Kloster det at nyde og beholde "med Waader, Ruser, och andre Garn der at må bruge etc."

Vitskøl Kloster/Bjørnsholm deltog fortsat efter Reformationen i det store sildefiskeri ved Nibe. I 1689 nævnes foruden fire mænd fra Nibe, som alle ydede en otting høstsild, også "alle de Bundgarnsstader udj Nibbe Fiord, som alle Tid

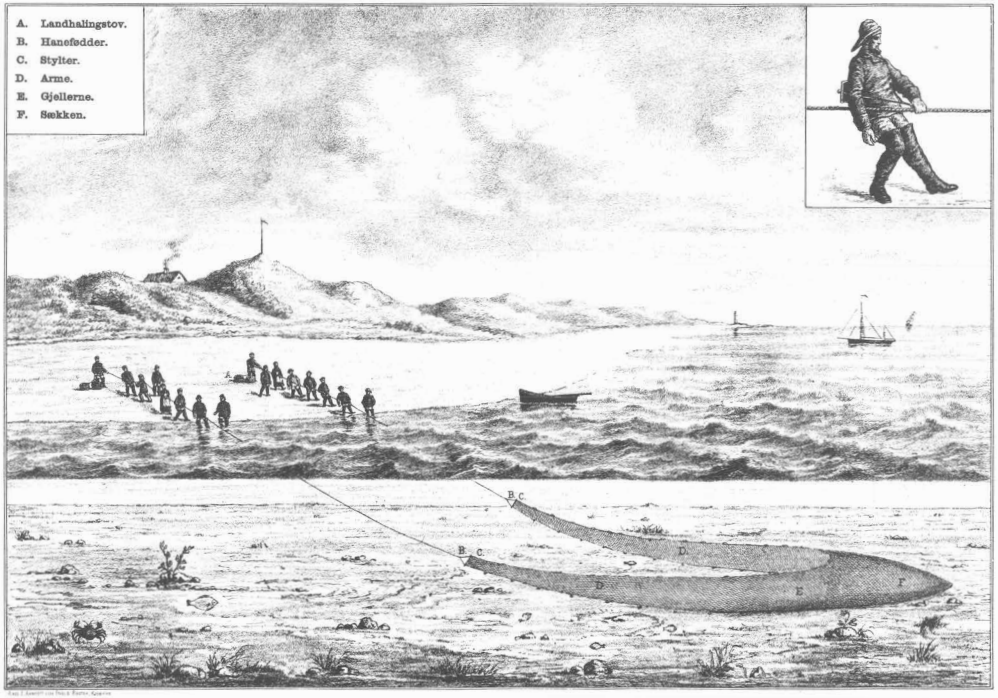

Figur 30. Sildefiskeriet kunne foregå fra land med et stort landdragningsvod. Et landdragningsvod bestod af et vodhoved med to arme og vodtove, der kunne være flere hundrede meter lange. Voddet blev sat ud i en bue med en jolle, og den ene ende blev roet ind mod land, hvorefter fiskerne trak voddet ind til sig på stranden. Efter Drechsel 1890, planche I.

hafuer lagt til Biørnsholmb".[88] Det må være rimeligt at formode, at "alle Tid" rakte længere end hundrede år tilbage i tiden.

Gæsteri, engpenge og hoveri

I jordebogen nævnes ofte "giesteri medt 8 heste" og sjældnere "giesteri medt 4 heste". Et par gange står der endog "giesteri medt 4 heste 1 nat". Der er tale om det såkaldte hestegæsteri, som var pligten til at underholde klosterets svende og deres heste. Denne pligt kunne pålægges gårdfæstere, men næppe fiskere og gadehusmænd. Hestegæsteriet var vidt udbredt for Vitskøl Klosters fæstegårde syd for Limfjorden. I Ranum var hestegæsteriet i 1552 dog blevet afløst af en afgift i penge, idet Vitskøls atten fæstegårde her alle ydede 1 mark i gæsteri. I Rævhede, Vedsted og Fristrup i Vendsyssel var hestegæsteriet i 1552 fortsat anført som et antal heste, mens resten af Vendsyssel med et par undtagelser aflagde gæsteriet som en afgift i penge. Der hvor landgilden blev ydet i fisk og/eller salt af en fiskerbefolkning, som det må have været tilfældet f.eks. i Hals Sogn og Birk, dækkede gæsteri formodentlig over noget andet end hestegæsteri. I mageskiftet fra 1573 nævnes blot 'gæsteri' uden anførsel af dens nærmere form, så alt gæsteri var da formentlig blevet afløst med en pengesum.

'Engpenge' var en afgift for høhøst eller græsning i en eng. Ifølge jordebogen besad Vitskøl Kloster i Vendsyssel en "stuor uørcken" bestående af kær og moser med el, birk og pilekrat, "som kallis Ulskoff". Der lå nogle enge i kæret "uden oc inden fore", hvoraf klosteret fik 72 mark, når vandstanden ikke var for høj. Dertil havde klosteret modtaget 21 mark danske fra det nyligt indfriede "Nessy Kier". I Nørresundby gav desuden seks fæstere hver 3 ß og fem fæstere hver 6 ß i engpenge, så den samlede indkomst på denne ydelse var 48 ß = 3 mark danske.

I Vendsyssel indgik i klostergodsets ydelser endvidere hoveri, som her kaldes 'dagsgerning'. Hoveriet eller dagsgerningen var dog i 1552 overalt blevet afløst af en pengeafgift. I Hals Sogn og Birk omtales dagsgerning 33 gange, i Nørresundby 11 gange og i Lindholm to gange. Dagsgerning nævnes ikke syd for Limfjorden.

En gadehusmand kunne være pålagt at skulle udrede en afgift for sit gadehus i naturalier, men normalt betalte han eller hun 1 ß grot.

Vitskøl Klosters godsøkonomi i 1552 og 1573, ligheder og forskelle

Ifølge TrapDanmark besad Vitskøl Kloster i 1552 i Himmerland 145 gårde, fire møller og Livø samt i Vendsyssel 112 gårde og én mølle i Hals Birk.[89] Abbed Anders Andersens jordebog fra 1552 meddeler dog kun, at klosteret har tre og

ikke fire møller i Himmerland, nemlig de to møller ved klosteret (Inder Mølle og Yder Mølle) samt Trend Mølle.

Mølleskylden for Trend Mølle var ifølge jordebogen fra 1552 "18 pund mel, ½ tønde ål og 2 svin at fede", mens den i mageskiftet fra 1573 var 33½ tønder 2 skæpper mel og ½ tønde saltede ål (jf. afsnittet om mølleskyld). Landgilden i mel var derimod uændret, da der kun gik 15 skæpper på jordebogens pund og ikke 16 som for mageskiftets pund.[90] Til gengæld mangler de to omtalte fedesvin i jordebogen i mageskiftet. Mølleskylden for klosterets to møller må skønnes at være meget forskellige i 1552 og 1573.

Det er en tilsnigelse, når der i Trap 2017 hævdes, at jordebogen "gengiver besiddelsessituationen, som den må have været ved Reformationen". Med kongens tilladelse har der været betydelige frasalg eller pantsætninger (som brugelig pant) af klosterets fæstegods mellem 1536 og 1552, hvoraf nogle omtales i denne artikel, så fæstegodset er løbende blevet formindsket. Derfor må man indskrænke sig til at sige, at Vitskøl Kloster, som efter 1573 kaldes Bjørnsholm, har haft afsæt i et stadigvæk omfangsrigt klostergods, som endnu var til stede efter Reformationen.

Gårdene i abbed Anders Andersens jordebog fra 1552 er ikke gårde i den forstand, at de nødvendigvis alle er landbrugsbedrifter. I jordebogen er fæsterne nummererede, bortset fra gadehusmænd og bolsmænd, der jo ikke har fæstet en gård. Ikke alle de nummererede fæstere har nødvendigvis fæstet en egentlig gård. F.eks. er Trend Mølle talt med som en gård, selvom det først og fremmest var en mølle. Mellem de nummererede fæstere fandtes også fiskere, som kan kendes på, at deres landgilde næsten udelukkende bestod af fisk. Fiskere har fæstet retten til at fiske og vel også en bolig med udhuse, men ikke en decideret gård med landbrugsjord. Desuden fandtes 'fiskerbønder', som drev både landbrug og fiskeri. Iblandt kan det være vanskeligt at afgøre ud fra de til rådighed stående oplysninger i jordebogen fra 1552, hvordan en fæster skal klassificeres, så det er vanskeligt at finde det præcise antal fæstegårde, der var at regne for egentlige landbrugsbedrifter.

I Vendsyssel var der faktisk heller ikke 112 gårde, men 112 fæstere, hvor fæsterne ikke var gadehusmænd eller bolsmænd.[91] Deroppe er det tilmed vanskeligere at klassificere fæsterne, da der optræder endnu flere beskæftigelser end i Himmerland, så antallet i Vendsyssel af fæstegårde, der var landbrugsbedrifter, må være klart mindre end de 112.

Ifølge mageskiftet fra 1573, hvor oplysningerne flyder lidt rigeligere, synes der dog i Himmerland at være godt 100 fæstegårde, som var landbrugsbedrifter. Faktisk forekommer antallet af såkaldte fæstegårde og fæstede fiskerettigheder at være nærmest det samme i 1552 og 1573, idet der gerne var det samme antal fæstegårde i landsbyerne og navnesammenfald ved gårdene, når

de nævnes enkeltvis. Som allerede nævnt kan der endda ofte findes overensstemmelse mellem de enkelte fæstegårdes landgilde og fæsternes navne.

Vitskøl Klosters gods i Vendsyssel indgik ikke i mageskiftet mellem Frederik den 2. og Bjørn Andersen. Når der skal sammenlignes, må landgilden fra jordebogen fra 1552 derfor reduceres med landgilden fra Vendsyssel, som i korn er 5½ ørte for rug, 21¼ ørte for byg og ingenting for havre, som slet ikke findes i landgilden fra Vendsyssel. Den reducerede landgilde fra 1552 bliver derved 165,8 ørte for rug (svarende til 207¼ tønder), 202¼ ørte (eller 303¼ tønder) for byg og 74,5 ørte (eller 186¼ tønder) for havre.[92]

Da landgildens størrelse forblev stort set uforandret frem til 1792,[93] kan der ikke forventes den store forandring i landgilden i perioden fra 1552 til 1573. Idet kornskylden i 1573 udgjorde 204¾ tønder rug, 285 tønder byg og 191½ tønder havre, var de ydede mængder rug og byg i den mellemliggende periode dalet med henholdsvis 2½ tønder og 18⅜ tønder, svarende til et fald på 1,2% for rug og 6,1% for byg. Samtidig var mængden af havre i landgilden steget med 5¼ tønder, svarende til en stigning på 2,8%. Det er således nogenlunde den samme kornskyld, og at den stort set var uændret, understøtter det allerede fremsatte synspunkt, at fæstegodset i Vesthimmerland også nærmest var det samme i 1552 og 1573.

Det er allerede påvist for godset Bjørnsholm, at i 1573 var landgilden af fæstegodset væsentlig større end bidraget fra hovedgården selv, dvs. gården og Livø. Da fæstegodset formindskedes fra tid til anden i årene efter Reformationen, kan det endog sluttes, at tidligere i 1500-tallet må indtægterne af fæstegodset i endnu højere grad have overgået bidraget fra den hjemlige ladegård og Livø.

Hvis en formodning, om at den efterreformatoriske godsdrift har dybe rødder i middelalderens godsøkonomi, holder stik, ligger der formentlig en bevidst strategi bag tilgangen af naturalier til middelalderens Vitskøl Kloster. Klostersamfundet ønskede rimeligvis at være i besiddelse af en alsidig strøm af naturalier, altså at være selvforsynende, så med Limfjorden som bindeled har klosteret nok i Vendsyssel samlet et fæstegods, der skulle yde de produkter, som klosteret savnede i det himmerlandske fæstegods' landgilde.

I Vedsted Sogn og sydøst på mod Nørresundby har de fleste af Vitskøl Klosters fæstere ydet malt i landgilde, som klosteret inden mageskiftet i 1573 kunne anvende til ølbrygning. På klosteret kunne man dog formentlig også selv lave malt, for det berettes – ganske vist først i 1645 – som tidligere nævnt, at der i Axel Juuls bryggershus stod "en skorsten, en bagerovn item adskillige bryggerredskaber". Deriblandt må have været en maltkølle til tørring af spiret malt.

Fra Halsområdet leveres sild og ål til klosterets landgilde, som det ligeledes gøres i Hov, der ligger lidt nord for Hals ved Kattegats kyst. Men i Hov blev der desuden sydet salt, som også indgår i landgilden derfra. Saltet er det såkaldte tangsalt, for som der nævnes i Ålborghus Lens regnskab for foråret 1606-07, så betaler kongens fæstere "udi Hals Birk for deres landgilde af salt som de brænder af tang".[94] Vedsted, Fristrup, Rævhede og Kølvring ligger alle i Vedsted Sogn. Derfra indgik også tagrør i landgilden. En del af disse kan selvsagt være anvendt til stråtag, men som ovenfor beskrevet kunne tagrør også anvendes til udvinding af tangsalt, hvilket meget vel kan have været det primære anvendelsesformål.

Kvægbrug indtager hverken en stor plads i mageskiftet fra 1573 eller i abbed Anders Andersens jordebog fra 1552. Når jordebogen oplyser, at i gode grødeår giver Livø bl.a. "2 td. smør, 2 td. oste, sure og søde", så stammer smørret og osten dog utvivlsomt fra kvægholdet eller 'fæmonet', som det dengang hed, på øen. I mageskiftet fra 1573 angives for flere af gårdene smørpersiller samt det omtrentlige antal læs enghø. Dette giver mulighed for at sammenholde smørydelsen med den til rådighed værende mængde enghø for de enkelte gårde. For langt de fleste af de smørydende gårde i 1573 var smørydelsen ikke højere end nogle få pund, men der var også nogle gårde med en smørydelse på ½ eller 1 tønde (idet 1 tønde smør = 18 pund). Det er dog kun Gunderupgård (Strandby Sogn), der yder en smørpersil på 1 tønde, og denne gård havde rådighed over 150 læs enghø. I gruppen af gårde, der ydede ½ tønde smør, havde Strandbygård (Strandby Sogn) adgang til over 160 læs enghø; to gårde i Rønbjerg (Ranum Sogn) og fire i Overlade (Overlade Sogn) rådede hver over 50 læs enghø; mens fire gårde i Sjørup (Munksjørup i Overlade Sogn) og to gårde i Østerfald (Overlade Sogn) hver kunne høste over 36 læs enghø. Dette tyder på, at i hvert fald gårdene med de højeste smørydelser generelt har haft en betydelig mængde enghø til rådighed for vinterfodringen af det malkekvæghold, der har leveret mælken til smørkærningen. De nævnte 'smørgårde' lå dengang alle nær store engarealer;[95] det gælder f.eks. det store, senere afvandede område ved Søndersø og Vilsted Sø, som nu er ved at blive genoprettet. Omvendt gælder ikke, at bare fordi en gård har haft et stort høslet, så har den også en stor smørydelse. F.eks. havde Vår (Farstrup Sogn) omtrent 200 læs enghø og blot 3 pund i smørydelse, mens Munkegården i Barmer (Sebber Sogn) havde ca. 100 læs enghø og slet ingen smørydelse.

Som allerede omtalt fik lensmanden Henrik Gyldenstierne i klosterets egen ladegård opført et øksenhus, hvor de 2-3-årige stude blev opfedet inden forårsdrivningen til Tyskland. Det menes endog, at foderet blev suppleret med korn (havre eller byg) og således ikke blot bestod af halm eller hø.[96] Det er fristende at antage, at godsets fæstegårde med meget hø og lille eller ingen smørpersil

har opfedet staldøksne, idet recessen af 1547 gav adelen lov til at købe, sælge og opstalde okser, når de blev opdrættet på egen gård eller fæstegårde.[97] Der nævnes dog ingen oksepersiller i mageskiftet.

Sammenfatning

I det foranstående er omtalt en række nybygninger, tilbygninger og ombygninger i perioden 1536-1590, hvor Vitskøl Kloster blev omdannet til herregården Bjørnsholm. Så vidt muligt er de indtegnet på følgende skitse, der viser Bjørnsholm i år 1590 (figur 31).

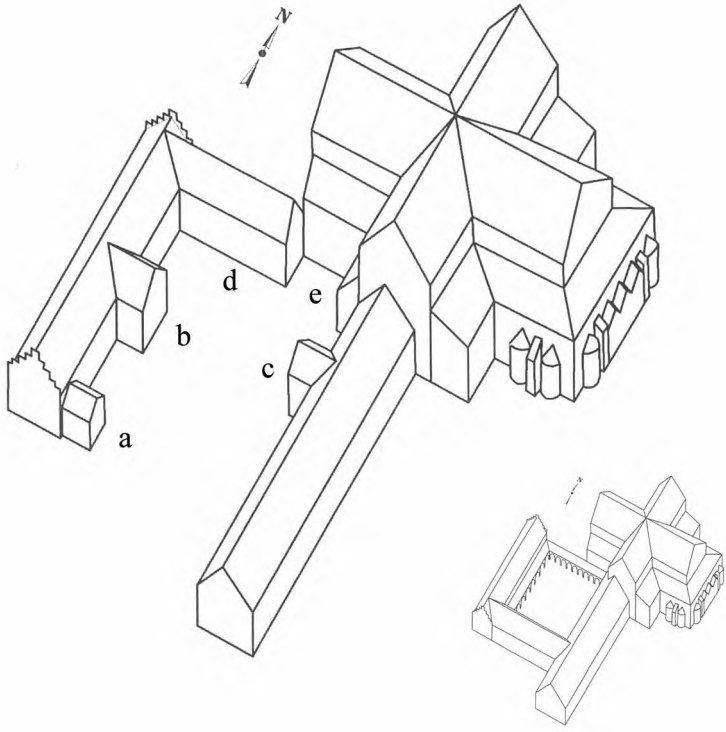

Figur 31. Vitskøl Klosters centrale anlæg ombygget til herregården Bjørnsholm af 1590. Karnap fra 1574 (a), karnap fra 1577 (b), kvist fra før 1573 (c), hus opført omkring 1580 (d) og korsgangens to etager høje nordøstre hjørnefag (e). Den kvist, som Henrik Gyldenstierne lod rejse op ad vestfløjen mellem 1563 og 1573, fandtes inde i den store karnap (b). Østfløjen er blevet smallere end på figur 3, idet den nu er toskibet i stedet for som tidligere treskibet. Indsat er klosterets centrale anlæg ved Reformationen. Digitaliseret af forfatterne, efter Hjermind & Støttrup Jensen 2016.

Det første byggeri på Vitskøl Kloster efter Reformationen var nok at få skolen oprettet i 1539 eller i de nærmest følgende år derefter, mens den middelalderlige sydfløj med dens korsgang formentlig var det første af klosteret, som blev nedrevet. Den indbyggede korsgang i vestsiden af klosterets østfløj blev nedbrudt ikke længe efter Reformationen i 1536, og samme skæbne overgik sandsynligvis også resten af østfløjens vestside, dvs. trapperum og latrin. Det sidste er måske endda sket i forbindelse med nedrivningen af sydfløjen, som stødte op til den (figur 3). Herved opstod en smallere østfløj, hvor der op ad vestsiden blev rejst en grundmuret kvist (et trappetårn?). Den smalle østfløj blev stående som borggårdens østre fløj indtil ca. 1750, hvor den blev nedrevet.[98] Ved at nedbryde skillevæggen mellem det middelalderlige armarium og auditorium (og nedtage hvælvene) blev de slået sammen til et bryggers; om bryggerset blev indrettet inden 1590, er dog usikkert.

Vestre korsgang er nedrevet senest engang i Henrik Gyldenstiernes lensmandstid (1563-1573), men selve vestfløjen stod tilbage i borggården, og lensmanden tog bolig i denne. På vestfløjens midte ind mod gården lod han opføre en bindingsværkskvist, hvori der efter alt at dømme førte en vindeltrappe op til overetagen. Henrik Gyldenstierne havde "sit eget værelse" i vestfløjen, ligesom der var en fruerstue i overetagens søndre ende.

Efter at Vitskøl Kloster blev en herregård, tog det fart med at ombygge den relativt nye vestfløj til en herskabsbolig, som den vedblev at være frem til midten af 1700-tallet. Som ved et herregårdsbyggeri blev der rejst udvendige trappetårne, idet Bjørn Andersen i 1574 lod bygge en karnap, hvor en vindeltrappe førte op til fruerstuen, og i 1577 – omkring Henrik Gyldenstiernes bindingsværkskvist – en stor karnap, hvor vindeltrappen bl.a. førte op til riddersalen. Inde i vestfløjen indrettedes et køkken i den søndre del af underetagens nordlige halvdel. Nord for køkkenet var der god plads til et bryggers, men om et sådan blev anlagt er uklart. I hele den nordlige halvdel af husets overetage, blev der indrettet en stor sal, som må være riddersalen.

I borggårdens nordvestre hjørne rejstes et toetages hus, hvor søndre facade og østre gavl var af bindingsværk. Nedre etage i huset fungerede formodentlig som et forråds- eller lagerrum, mens den øvre etage var indrettet til beboelse.

Den viden, der haves om det bindingsværkshus, som var søndre fløj i borggården og blev nedrevet mellem 1743 og 1757, er så sparsom, at det end ikke er til at sige, om det nåede at blive rejst inden 1590.

Klosterkirken fungerede i hele perioden 1536-1590 som stedets kirke, desuagtet den efterhånden var i forfald. Kirken fulgte ikke med som en del af herregården Bjørnsholm efter mageskiftet i 1573, endskønt den kaldtes for Bjørnsholm Kirke. Den vedblev med at være i kronens, dvs. kongens, eje, indtil den blev lagt øde i 1627-29.

I sin lensmandstid lod Henrik Gyldenstierne bygge en oksestald. I 1575 og 1581 fik Bjørn Andersen rejst henholdsvis den store agerumslade og "det Lange Huus Porten gaar igienem".[99] De tre bygninger dannede antageligvis en ny ladegård.

Med afsæt i det tidligere cistercienserkloster levede Vitskøl Kloster således videre efter Reformationen. I årene 1536-1563 fungerede det formelt som et kloster under en abbed, men fra 1563 var det bortforlenet, indtil det blev solgt til Bjørn Andersen i 1573, og herregården Bjørnsholm opstod.

Abbed Anders Andersens jordebog fra 1552 og mageskiftet på Vitskøl Kloster fra 1573 giver et glimrende indblik i, hvilken vidt forgrenet bedrift klosteret var. Det er påvist, at Vitskøl Kloster – efter 1573 herregården Bjørnsholm – op gennem 1500-tallet var organiseret som et fæstegårdssystem, hvor landgilden fra fæstegårdene langt oversteg udbyttet fra klosterets egen ladegård, som svarede til hovedgården på et gods. Livø ude i Limfjorden var Vitskøl Klosters enemærke, og øen må velsagtens betragtes som en del af klosterets egen ladegård, efter abbed Anders Andersen fik den bragt på fode. Det har formentlig ligget nært for at udnytte Livø, så det er ikke nødvendigvis et udslag af tendensen til at forøge hovedgårdenes størrelse, som først kulminerede i 1700-tallet.[100]

Kornskylden fra fæstegodset, som bestod af rug, byg og havre, udgjorde den største del af landgilden. Fæstegodset i Vendsyssel afveg herfra, idet gårdene heroppe kun gav et beskedent bidrag til kornskylden og slet ikke ydede havre. Gårdene i Vedsted Sogn, Nørresundby og Lindholm leverede dog et kornprodukt til landgilden, nemlig malt til ølbrygning.

Smør var en stor landgildeydelse. Det var et kostbart produkt i forhold til, hvad det fyldte, idet én tønde smør i værdi svarede til tolv tønder hårdt korn.[101] Det var ikke alle fæstebønder, som ydede smør, men der har været køer på de fleste af gårdene, for det er køer, som har leveret mælk til smørkærning. Enkelte fæstegårde havde endog ganske store besætninger af malkekvæg, som leverede smør i tøndemål. Også på Livø, som ikke var en fæstegård, har der været holdt malkekvæg.

Henrik Gyldenstierne fik i sin lensmandstid (1563-1573) rejst et øksenhus, dvs. en stald, hvor der blev opfedet staldøksne. Der har altså været staldstude på klosterets egen ladegård. På nogle få af fæstegårdene var der store mængder kvægfoder til rådighed i form af høslæt, selvom deres smørydelse var beskeden eller ikke-eksisterende, hvilket taler for, at der i hvert fald på nogle af fæstegårdene tilsyneladende blev holdt slagtekvæg, måske endda i form af staldøksne. Der nævnes dog ingensteds oksepersiller.

Skovsvin var svin, der gik ude – måske i skoven – en del af året og søgte føde. Skovsvin-persillen til Vitskøl Kloster (senere vel også Bjørnsholm) var en fast årlig ydelse, som almindeligvis bestod af ét skovsvin, sjældnere et halvt

eller to. Oldengæld eller svinolden blev kun ydet, når det var oldenår, så den regnedes som en uvis indtægt. Egelunden Strandbyris (Strandby Sogn) blev i jordebogen fra 1552 og igen i mageskiftet fra 1573 anslået til at kunne bære 40 svin på olden. I Hornsskov (Farstrup Sogn) gik der i 1551 100 skovsvin (ud over bondens 22), mens Hornsskov og Vår Lund tæt derved i 1573 tilsammen blev takseret til 400 skovsvin. Rottrup Skov (Ulsted Sogn) og Livø, der begge tilhørte klosteret som enemærker, var i 1573 god for henholdsvis 150 og 100 oldensvin. I praksis blev den reelle svinolden ydet som en andel af den vurderede basis, typisk et sted imellem en tiendedel og en sjettedel heraf.[102] Som nævnt fik klosteret i oldenår af skoven i Hals Sogn ½ skovsvin af hver bolsmand og 1 svin af hver gårdmand.

Saltet sild og ål indgik også i landgilden for Vitskøl Kloster. Fiskeriet fra Hals-området (Hals Sogn og Birk), der udgjorde hovedparten af fiskeriet, fulgte ikke med over til Bjørnsholm ved mageskiftet i 1573. Det må i øvrigt siges at være usædvanligt for et fæstegodssystem, at fisk i så stort et omfang indgår i landgilden, men heraf ses nok den tidligere tilknytning til klosteret, hvor der blev drevet et omfattende fiskeri.

Før Reformationen besad Vitskøl Kloster fra Risgårde Bredning til Langeraks udløb i Kattegat flere store fæstegårde, hvis jorder strakte sig ned til Limfjordens bred. Det vidner om, at der blev drevet et omfattende fiskeri på fjorden. Selvom Vitskøl Kloster efter Reformationen afhændede en del fiskerettigheder, så var der dog endnu et rigt fiskeri tilbage, da abbed Anders' jordebog blev affattet i 1552. Fiskefangsten blev mere end halveret i 1573 ved mageskiftet mellem kong Frederik den 2. og rigsråd Bjørn Andersen, hvor Vitskøl Klosters vendsysselske gods blev udskilt fra klosteret, der herefter levede videre med det resterende fæstegods som herregården Bjørnsholm. Bjørnsholm mistede ved mageskiftet ligeledes landgilden af tangsalt og rørskær.

Man kan anse den arbejdsevne, som var til stede på en fæstegård, som en naturlig del af en naturalieøkonomi, hvorfor en vis grad af hoveri var at forvente. Hoveriet eller dagsgerningen på Vitskøl Kloster var imidlertid af ret beskedent omfang, idet klosterets (og senere Bjørnsholms) egen ladegård var af en størrelse, der blot svarede til en velvoksen fæstegård. I løbet af 1500-tallet var der tilsyneladende også påbegyndt en afløsning af hoveriet med en pengeafgift. Da pengeafgiften ikke var særlig høj, antyder det ligeledes, at hoveriet har været af mindre omfang.

Der indgik desuden småredsel i landgilden i form af lam, får, gæs eller høns. I Vendsyssel synes småredselens lam og får dog at være blevet afløst af en afgift i penge, og fra Slet Herred blev der ikke ydet småredsel.

Hestegæsteri var udbredt, men i Ranum og nogle steder i Vendsyssel var den tilsyneladende afløst af et pengebeløb. Klosteret modtog også 'engpenge',

Figur 32. Kort med lokaliteter nævnt i teksten. Åben cirkel betegner usikker stedbestemmelse. Kortet er udført af Lars Agersnap Larsen, Viborg Museum 2021.

der var en afgift for høhøst eller afgræsning i engene. Gadehusmændene, der godt kunne være kvinder, var pålagt en afgift for gadehusene. Den kunne være i naturalier, men almindeligvis betalte en gadehusmand 1 ß grot.

Inden for både bygnings- og landbrugshistorien betragter vi traditionelt tingene adskilt i kasser med forskellige periodiske og typologiske betegnelser, såsom 'middelalder' og 'efter-reformatorisk/tidlig moderne tid', 'sengotisk' og 'ungrenæssance', og 'klostre' og 'herregårde'. Men i virkelighedens verden befinder man sig ofte i en overgangsfase fra én periode eller kategori til en anden. Historisk set gælder dette måske ikke mindst i 1500-tallet, hvor de fleste af Danmarks mange, godsbærende herreklostre blev omdannet til (ofte adelige) herregårde. Vitskøl Kloster er et godt eksempel på dette. I nærværende artikel har vi forsøgt at belyse denne overgangsfase med en grundig gennemgang af dels de bygningshistoriske, dels de godsøkonomiske vidnesbyrd fra Vitskøls Klosters vej til herregården Bjørnsholm. Hermed er der forhåbentlig skabt et udgangspunkt for videre, sammenlignende analyser med andre, samtidige herregårde og godser, hvor det f.eks. kunne være interessant at undersøge nærmere, i hvilket omfang andre forhenværende klostre gennemgik tilsvarende ombygninger og godsomlægninger, samt om dette var et særligt kendetegn for omdannede, eller om ændringerne blot afspejler, hvad der skete generelt på adelige herregårde og jordegodser i perioden.

Litteratur og kilder

Bech Andersen, Bernt & Poul Enemark, 2020: "stud – dyr". I: *Den Store Danske*, https://denstoredanske.lex.dk/stud_-_dyr (set 2020-12-20).

Dam, Peder, 2010: *Det øvrige vi nyde. Studier af landgilde og landbrugsproduktion i Danmark i 1600-tallet*. Landbohistorisk Selskab. Auning.

Danske Kancelliregistranter 1535-1550. Udg. Kr. Erslev & W. Mollerup. Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1881-82. København.

Danske Magazin 1. rk. I. Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie, 1745. København.

Drechsel, C.F., 1890: *Oversigt over vore Saltvandsfiskerier i Nordsøen og Farvandene indenfor Skagen*. Indenrigsministeriet. København. Reprografisk genoptryk. Dansk Fiskerimuseum, 1988.

Enemark, Poul, 2003: *Dansk Oksehandel 1450-1550. Fra efterårsmarkeder til forårsdrivning*. Århus Universitetsforlag. Århus.

Frandsen, Karl-Erik, 1988: "Det danske landbrugs historie 1537-ca. 1720." I: *Det danske landbrugs historie* 1, red. Claus Bjørn m.fl. Landbohistorisk Selskab. København.

Hjermind, Jesper, Karsten Lyngsie & Hugo Støttrup Jensen, 2013: "Bindingsværk i Bjørnsholms borggård." I: Årbog/*Vesthimmerlands Museum* 2013, s. 45-61.

Hjermind, Jesper & Hugo Støttrup Jensen, 2013: *"Vitskøl Kloster. Den middelalderlige bygningshistorie."* Jysk Arkæologisk Selskab/Viborg Museum & Vesthimmerlands Museum. Højbjerg.

Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig, 2015: "Esrum Klosters nedlæggelse." I: *Esrum Klosters storhed og fald*, red. J.A. Jørgensen & B. Thomsen. Esrum Kloster, Esrum, s. 11-37.

Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig & Morten Søvsø, 2017: "Vitskøl Kloster: Lærdomscentrum i Vesthimmerland." I: *Trap Danmark* (6. udg.) VI. Trap Danmark A/S og Gads Forlag. Hørsholm, s. 144-145.

Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold, 1561-1565 og 1571-1575. Udg. L. Laursen. Rigsarkivet og C.A. Reitzel. København. 1885 og 1898.

Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark, fra Reformationen til Nutiden, I (1535-1648). Udg. L. Laursen. Rigsarkivet og C.A. Reitzel. København. 1892.

Krongaard Kristensen, Hans, 2013: *Klostre i det middelalderlige Danmark*. Jysk Arkæologisk Selskab. Højbjerg.

Krongaard Kristensen, Hans & Jens Vellev, 1999: "Teknik." I: *Dagligliv i Danmarks middelalder. En arkæologisk kulturhistorie*, red. Else Roesdahl. Gyldendal, København, s. 206-237.

Løffler, J.B., 1900: *Ruinerne af Vitskøl Klosterkirke*. C.A. Reitzel. København.
Nielsen, Karl, 1980: "Om Vitskøl kloster." I: *Fra Himmerland og Kjær Herred* 1980, s. 9-62.
Petresch Christensen, Chr., 1923: "Abbed Anders Andersen og Vitskøl Klosters Jordebog af 1552." I: *Fra Himmerland og Kjær Herred* 1921-23, s. 191-222. (Webadgang: http://www.histsamf.dk/fra-himmerland-og-kjaer-herred/1921-23.pdf).
Porskrog Rasmussen, Carsten, 1996: "Godssystemer i Sønderjylland fra 1500-til 1700-tallet." I: *Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift* 1996:2, s. 38-61. (Webadgang: https://tidsskrift.dk/bola/article/view/106298/155295)
Porskrog Rasmussen, Carsten, 2009: "Gård og gods." I: *Herregården 1: Gods og samfund*, red. John Erichsen & Mikkel Venborg Pedersen. Nationalmuseet. København, s. 163-240.
Rørdam, Holger Fr., 1868-69: *Kjøbenhavns Universitets Historie* 1. Den Danske Historiske Forening. København.
Rørdam, Holger Fr., 1869-71: "Uddrag af Præsten Christiern Nielsen Juels Aarbog." I: *Kirkehistoriske Samlinger* VII, s. 342-377.
Støttrup Jensen, Hugo, 2014: "Vitskøl Klosters vestfløj efter Reformationen." I: Årbog/*Vesthimmerlands Museum* 2014, s. 49-78.
Støttrup Jensen, Hugo (2021): Kirkeforholdene på Vitskøl Kloster efter Reformationen. In prep.
Tegnelser over alle lande fra 1536. Udg. i *Danske Magazin* 3. rk. VI:1, 1860, s. 28-82.
Trap, J.P.: *Danmark* (5. udg.) VI:3. G.E.C. Gads Forlag. København. 1961.
Trap Danmark (6. udg.) VI. Vesthimmerlands Kommune. Trap Danmark A/S og Gads Forlag. Hørsholm. 2017.
Vellev, Jens, 1996: *Saltproduktion på Læsø, i Danmark og i Europa*. Hikuin. Viborg.
Videbæk, Jens, 1952/1970: "Øksnehandel." I: *Håndbog for Danske Lokalhistorikere*, red. Johan Hvidtfeldt. Dansk Historisk Fællesforening. København. 1952, 517-518. (Fotografisk genoptryk. Viborg. 1970).

Upubliceret:

Hjermind, Jesper, 2013: *Beretning for de arkæologiske undersøgelser ved Vitskøl Kloster, Overlade sogn, Aars herred, Ålborg amt* (R.A.S., nr. 085/83).

Arkivalier

Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet

Beretningsarkivet:

Supplementer og Oplysninger til Tegningernes Forstaaelse. Flemming Lassen og Ole Wanscher, København 1927, s. 1-6.

Museumshistorisk arkiv:
J.B. Løfflers notesbog III, 1898. Arkivplacering: III 96.

Tegningsarkivet:
Bjørnsholm, Plan af 1. Stokværk. b) *Bjørnsholm, Plan af 2. Stokværk*. c) Østfløjen, facader og snit, Bjørnsholm. Opmålingstegninger af Bjørnholms tre fløje. Opmålt af Mogens Lassen, Flemming Lassen, Peter Koch og Ole Wanscher. Tegnet af F. Lassen og Ole Wanscher 1924-26.
Opmaaling af sydligste Ende af Riddersalens Østvæg. C.M. Smidt 1927.
Vitskøl. Rester af korsgangen fremdragne i 1939 og opmaalte. C.M. Smidt. Indtegnede paa Flemming Lassens opmaalingsplan af klosteret.

Det Kongelige Bibliotek, Center for Manuskripter og Boghistorie
Testrup, Christen (1732-61): *Rinds Herreds Krønike*, bd. 1. Ny kgl. Saml. 756c kvart.

Rigsarkivet, København
Besigtelse på Vitskøl Kloster, 1573. Arkivskaber: Danske Kancelli. Arkivserie: Besigtelse og andre indlæg. Periode: 1572-1660. Webadgang via *daisy*.
Pantebrev på Vitskøl Kloster, 1563. Arkivskaber: Danske Kancelli. Arkivserie: Pantebog litr. A (nr.1). Periode 1563-82.
Situationsplan af Hovedgaarden Bjørnsholm med nærmeste omgivelser. Kortnummer: 289. Arkivskaber: Landbrugsmin. 2. Kontor. Arkivserie: Skov- og Landbokort 1779-1899. Nr.: 7 (284 Jylland Ålborg Matrikelkort mv. Åby – 331 Jylland Ålborg Matrikelkort mv. Vindblæs).

Rigsarkivet, Viborg
Bjørnsholm, 17. juli 1743. Peter D. Bruuns privatarkiv. Arkivskaber: Bruun, Peter Daniel. Arkivserie: Embedspapirer1845-1857. Nr.: PR sp 0246-0285.
Extraordinaires Avertissement, no. 93, 1757. Documenter og papiere afgangn Math. Lassons Sterfboe vedkommende, og Rødslet fogedregnskaber. Arkivskaber: Ålborghus-Åstrup-Børglum-Sejlstrup amter og Ålborg Stiftamt. Arkivserie: Skifteforretninger med bilag 1714-1792. Nr.: 461 og 462.
Indberetning fra 1647 om lensgårde, herregårde, adelige begravelser m.m. Arkivskaber: Viborg Stift. Arkivserie: Slet provsti 1647-1792. Nr.: 212.
Pergament nr. 237. Arkivskaber: Pergamentsamlingen. Arkivserie: Rettertingsdom, hvorved Mikkel Nielsen til Kyø. Periode: 1545-1545.
Sag nr. 8 under retsdag 15.09.1669. Arkivskaber: Viborg Landsting. Arkivserie: Kopier af protokollerede Breve Periode: 1665-1758. Nr.: 636.

Skøde, Bjørnsholm 1689 (Bog nr. 40, s. 24b-25b, skøde 15). Arkivskaber: Viborg Landsting. Arkivserie: Skøde- og panteprotokol. Periode 1689-1690.

Tingsvidne af 26.08.1645 over Axel Juels kapel. Aars Herreds Tingbog 1643-45. Arkivskaber: Års Herredsfoged. Arkivserie: Justitsprotokol 1630-82. Nr.: 12.

Slots- og Kulturstyrelsens arkiv

a) *Plan af afrenset vestfacade*. b) *Foto 1.07*. c) *Foto 1.36.* d) *Foto 2.02*.e) *Foto 2.34.* Fotografisk Registrering af vestfløj. Vitskøl Kloster, 1988. Ved Erik Haubo Christensen, Erik Einar Holms Tegnestue.

Summary

During a large restoration in 1982-1996 of Vitskøl Abbey, situated in Vesthimmerland 11 km south of Løgstør, significant observations were made about the medieval monastery and its post-medieval changes. The archaeological materiel is supplemented with a large written source material, which allows a quite detailed building-historical review of the transformation from monastery to manor that took place through demolition and conversion of the ranges, as well as new additions to the existing complex. The financial circumstances in the period of transition following the Reformation is particularly unravelled by an extant act concerning an exchange of real estate ('mageskifte') of the former abbey between King Frederik 2nd and the nobleman Bjørn Andersen in 1573. A full transcription of the act is provided as an appendix. Also the economic change from abbey to manor is analysed by comparing the rich information about the landed estate, predominantly made up by tenants, as it is listed in the act of the exchange from 1573 with a roll made by Abbot Anders of Vitskøl in 1552. In this way, the complex economy of Vitskøl Abbey is accounted for during its time of transition, which at least partially must reflect the manorial conditions of the late medieval abbey as well.

Forfatterpræsentation

Jesper Hjermind. Født 1956. Uddannet som middelalderarkæolog og ansat som museumsinspektør ved Viborg Museum. Har skrevet en række bøger og stået for formidlingsinitiativer, hovedsageligt med afsæt i Viborg og Viborgegnens arkæologi, kultur- og lokalhistorie.

Hugo Støttrup Jensen, cand. scient. Født 1942. Har skrevet artikler om kalkmalerier, kirker og klostre, og sammen med Jesper Hjermind en bog om Vitskøl Kloster, som også nogle af artiklerne omhandler.

Noter

1 Artiklen er udgivet i en tysk version i det danske borgforskerforum "Magt, Borg og Landskabs" skriftserie "Castle of the North III", 2020. Det har været forfatternes ønske, at få denne artikel udgivet på dansk. Artiklen er tilføjet en redegørelse for de driftsmæssige forhold på Vitskøl Kloster/ Bjørnsholm 1536-1590 og en transskription af et mageskifte fra 1573, hvor Vitskøl Kloster overgår til Bjørn Andersen.
2 Hjermind & Støttrup Jensen 2016, passim.
3 Porskrog Rasmussen 1996, s. 39
4 Mageskiftet er blevet transskriberet med denne udgivelse for øje og gengivet i appendikset. Abbed Anders Andersen og Vitskøl Klosters Jordebog af 1552 er udgivet i 1923 af Chr. Petresch Christensen.
5 *Danske Kancelliregistranter 1535-1550*, s. 68.
6 Om eksempelvis det ligeledes cisterciensiske Esrum Klosters gradvise nedlæggelse og omdannelse til kongelig ladegård i årene 1514-1560, se Jakobsen 2015.
7 Krongaard Kristensen 2013, 439 ff.
8 *Danske Kancelliregistranter 1535-1550*, s. 55.
9 Pantebrev på Vitskøl Kloster, 1563, s. 18 b; *Kancelliets Brevbøger* 1561-1565, s. 292 f.
10 *Kancelliets Brevbøger* 1571-1575, s. 305 f.
11 *Kronens Skøder*, s. 140 f.
12 *Kronens Skøder*, s. 140 f.
13 Løffler 1900.
14 *Supplementer og Oplysninger til Tegningernes Forstaaelse*, 1927.
15 Hjermind & Støttrup Jensen 2016.
16 Hjermind, Lyngsie & Støttrup Jensen 2013, s. 56 f.; Støttrup Jensen 2014.
17 Den følgende beskrivelse af Vitskøl Klosters centrale anlæg, samt indre og ydre gård bygger på Hjermind & Støttrup Jensen 2016.
18 Der findes ingen beretninger om, at klosterkirken blev ombygget i årene 1536-1573. Den var i brug i knap 100 år efter Reformationen, endskønt den efterhånden var i forfald. Den lagdes øde i 1627-29. Jakobsen & Søvsø 2017.
19 I gavlen sidder et sengotisk, fladbuet vindue, enkeltfalset både indadtil og udadtil. Et sådant vindue er næppe ældre end midten af 1400-tallet. Se også fig. 22.
20 Hjermind & Støttrup Jensen 2016, s. 163 f.
21 Hjermind & Støttrup Jensen 2016, s. 164 f.
22 *Besigtelse på Vitskøl Kloster, 1573* (herefter: *Besigtelse*), s. iii; her og efterfølgende, se appendiks.

23 *Besigtelse*, s. iii.
24 Hjermind & Støttrup Jensen 2016, s. 116 f.
25 Hjermind & Støttrup Jensen 2016, s. 155.
26 Hjermind & Støttrup Jensen 2016, s. 112 f. og 125 f.
27 Bjørnsholm var omkring 1647 en dobbeltgård, idet der var to herskaber. "På den ene halvpart bor ærlig og velbyrdig mand Axel Juul. Den anden halvpart besidder ærlig og velbyrdig frue, fru Elsebe Ulfeld salig [afdøde] Jesper Friis's." (*Indberetning fra 1647 om lensgårde, herregårde, adelige begravelser m.m.*).
28 Hjermind & Støttrup Jensen 2016, s. 116 og 130.
29 Hjermind & Støttrup Jensen 2016, s. 128 ff.
30 Jf. note ovenfor. Det benyttede tingsvidne viser, at Axel Juel ejede den nordlige halvdel af østfløjen og Elsebe Ulfeld den sydlige halvdel.
31 *Besigtelse*, s. iii.
32 Hjermind & Støttrup Jensen 2016, 141 f.
33 Rørdam 1869-71, s. 365.
34 Rørdam 1869-71, s. 370.
35 *J.B. Løfflers notesbog* III, 1898, s. 40.
36 ″ betegner en dansk tomme, som efter 1835-mål var 2,62 cm.
37 Hjermind & Støttrup Jensen 2016, 141 f.
38 Rørdam 1868-69, s. 52.
39 *Kancelliets Brevbøger 1561-65*, s. 292.
40 *Sag nr. 8 under retsdag 15.09.1669*. Synet i vestfløjens underetage forløber som i overetagen fra syd mod nord. Først ser synsmændene på underetagens søndre halvdel, hvorefter de går op på loftet (de er jo nået frem til trappen) inden de igen fortsætter i underetagens nordlige halvdel.
41 Hjermind & Støttrup Jensen 2016, s. 148.
42 Hjermind & Støttrup Jensen 2016, s. 144.
43 Hjermind & Støttrup Jensen 2016, s. 148.
44 *Besigtelse*, s. iii f.
45 Kalkspringere er kalkkorn i den færdigbrændte teglsten. Kalkspringere kan forårsage frostsprængninger i teglstenen, hvis den er anbragt et sted, hvor kalkkornene kan opsuge fugt.
46 Efter en fødsel døde Henrik Gyldenstiernes kun 18 år gamle hustru på Vitskøl Kloster knap tre måneder efter, at han 3. august 1563 var kommet "til Wiskield Closter med kon. Ma*iestæ*tts breff paa for^{ne} Closter" (*Rørdam 1869-71*, s. 354 f). Af dette tør man slutte, at fruerstuen blev indrettet, da klosteret var lenssæde.
47 Beskrivelsen af huset bygger på Hjermind, Lyngsie & Støttrup Jensen 2013, s. 50 ff.

48 Akantusblade på en lodret opadgående stængel kaldes en akantusmontant.
49 Rørdam 1869-71.
50 Huset kan strengt taget godt være bygget i 1574 eller 1578, da blade i Christiern Nielsen Juels håndskrift mangler for disse år.
51 Hjermind & Støttrup Jensen 2016, s. 150.
52 Hjermind, Lyngsie & Støttrup Jensen 2013, s. 23, Felt U.
53 *Bjørnsholm, 17. juli 1743*. Rigsarkivet, Viborg.
54 *Extraordinaires Avertissement no. 93, 1757*. Rigsarkivet, Viborg.
55 Testrup 1732-61, s. 177.
56 Når laden siges at stå mod vest i ladegården, så er det fordi, at der i Christian Nielsen Juels årbog menes klosterets ladegård, nemlig den ydre gård, der befandt sig sydvest for den indre gård.
57 Rørdam 1869-71, s. 367.
58 Hjermind & Støttrup Jensen 2016, s. 165 f.
59 *Besigtelse*, s. iv.
60 *Besigtelse*, s. iv.
61 Rørdam 1869-71, s. 349.
62 Petresch Christensen 1923, s. 222.
63 Petresch Christensen 1923, s. 222. Jordebogen udtrykker sig ikke klart, så Petresch Christensen misforstår og tror, at møllen ligger på Livø.
64 Et enemærke er et sammenhængende større stykke jord, der har en enkelt ejer, så det står uden for landsbyfællesskabet.
65 Hjermind & Støttrup Jensen 2016, s. 21.
66 Trap 1961, s. 1070 og 1248.
67 Lundbæk blev i 1568 flyttet til sin nuværende beliggenhed.
68 Pergament nr. 237.
69 Nielsen 1980, s. 41 ff.
70 *Besigtelse*, s. iv.
71 Bech Andersen & Enemark 2020; Videbæk 1970, s. 517 f.; Porskrog Rasmussen 1996, s. 50.
72 For rug er 1 pund = 15 skæpper = 10 skæpper + 5 skæpper = 1 ørte + ½ ørte = 1½ ørte. For byg er 1 pund = 15 skæpper = 12 skæpper + 3 skæpper = 1 ørte byg + ¼ ørte byg = 1¼ ørte. For havre er 1 pund = 30 skæpper = 20 skæpper + 10 skæpper = 1 ørte + ½ ørte = 1½ ørte.
73 Da 1 ørte rug er på 10 skæpper rug = 8 skæpper rug + 2 skæpper rug, og da mageskiftets korntønde er på 8 skæpper, så er 1 ørte rug = 1 tønde 2 skæpper rug. Ligeledes er 1 ørte byg = 12 skæpper byg = 8 skæpper byg + 4 skæpper byg = 1½ tønde byg, og 1 ørte havre = 20 skæpper havre = 2×8 skæpper havre + 4 skæpper havre = 2½ tønder havre.

74 Trap 1961, s. 217.
75 *Besigtelse*, s. iii.
76 Da en læst af rug eller byg i mageskiftet opgives til at være 24 tønder (dvs. ½ læst = 12 tønder) er udsæden af rug 2 læster 12 tønder + 30 tønder = 3 læster 18 tønder = 3½ læst 6 tønder = 3½ læst 3 pund. Udsæden i byg er 1½ læst 5½ tønder + 20 tønder = 1½ læst + 24 tønder + 1½ tønde = 2½ læst 1½ tønde.
77 Petresch Christensen 1923, s. 222.
78 Vellev 1996, s. 13; Krongaard Kristensen og Vellev 1999, s. 235.
79 ß benyttes som tegn for skilling.
80 Petresch Christensen 1923, s. 221.
81 En bolsmand havde en mindre gård end en gårdmand, men dog mere end en husmand med jord.
82 Skoven ved Hals var et enemærke. *Danske Magazin* 1. rk. I, s. 152.
83 Nielsen 1980, s. 48 f. Dette var Skagens første fyr, som Frederik den 2. påbød at opsætte.
84 Så er 18 pund nemlig 18 pund×15 skæpper pr. pund = 270 skæpper. Når der regnes med den tønde, hvor der går 8 skæpper pr. tønde, dvs. 16 skæpper pr. pund, så er 270 skæpper = 270 skæpper/8 skæpper pr. tønde = 33,75 tønder = 33¾ tønder = 33½ tønder + ¼ tønde = 33½ tønder 2 skæpper, da ¼ tønde er 2 skæpper.
85 *Besigtelse*, s. v.
86 Pantebrev på Vitskøl Kloster, 1563, s. 19 f.
87 *Danske Magazin* 1. rk. I, s. 152.
88 Skøde, Bjørnsholm 1689, s. 24b.
89 Trap 2017, s. 40. Se også note 63.
90 Se note 84.
91 Trap 2017, s. 40.
92 Der anvendes det tøndemål, som kendes fra mageskiftet fra 1573, hvor der går otte skæpper på tønden.
93 Porskrog Rasmussen 2009, s. 168.
94 Vellev 1996, s. 10; Krongaard Kristensen og Vellev 1999, s. 234.
95 Dam 2010, s. 184.
96 Enemark 2003, s. 295 ff.
97 Dam 2010, s. 189.
98 Hjermind, Lyngsie & Støttrup Jensen 2013, s. 57 f.
99 En 'agerumslade' er en ladebygning med normalt køregang i den ene side og porte i gavlene ud for køregangen.
100 Porskrog Rasmussen 2009, s. 39.

101 Frandsen 1988, s. 18.
102 Dam 2010, s. 197.

Appendiks

Transskription af mageskiftet: Besichtelse paa Wedskildt Closter och tilleggindis gotz Biørn Andersen fick till Magskiffte for hans gotz j Siellanndt Aar 1573

eller kort

Besigtelse på Vitskøl Kloster, 1573

Originalen findes på Rigsarkivet under Arkivskaber: Danske Kancelli, Arkivserie: Besigtelse og andre indlæg og Periode: 1572-1660. Arkivalier online: 112-129.

Det er for læseværdighedens skyld skrevet på nudansk dog med bibeholdelse af nogle få ældre ord.[1]

1 F.eks. er navnene Søffren/Søffrin og Pouill gengivet som Søren og Poul. Fornavnets Mads skrives til stadighed i mageskiftet som Mats eller Matz, hvorfor disse former beholdes. Navnet Laurits/Lauritz/Laurids/Lauridz gengives med en enkelt undtagelse i kortformen Lass, så Las benyttes. I efternavnet benyttes Laurits/Lauritz/Laurids/Lauridz, som de er stavet. I fornavne, der yderst sjældent eller slet ikke benyttes i dag, følges gerne stavemåden. Desuden er forkortelser hævet.

[i]

Besigtelse på Vitskøl Kloster og tilliggende gods Bjørn Andersen fik til mageskifte for hans gods i Sjælland

År 1573

Vi efterskrevne Jens Kaas til Vorgård [Bælum Sogn] og Niels Jonsen til Torstedlund [Årestrup Sogn] gør alle vitterligt, At vi har fanget Kongelig Majestæts vor allernådigste herres strenge befaling, lydende at vi med det allerførste skulle begive os til Vitskøl Kloster [Wiidtskiild Clostir], og der grandgivelig grandske og forfare forskrevne kloster, og det tilliggende gods's tiende, landgilde, herlighed, rente og rettighed, og siden ligne og lægge samme gods imod det gods Biørn Andersens højbemeldte Kongelig Majestæt udi Sjælland udlagt har, og at vi endelig skulle udlægge ham forskrevne kloster med så meget af det tilliggende gods undtagen Hals Birk, som hans gods kan sig der imod forslå, Efter som højbemeldte Kongelig Majestæts befaling udi sig selv fast videre forklarer, Da efterdi højbemeldte Kongelig Majestæts befaling lyder såvel på ærlig og velbyrdig Axel Gyldenstierne til Thim [Tim Sogn] og Jørgen Skram til Tjele [Tjele Sogn], som på os, og de udi andet Kongelig Majestæts ærinde ere forhindrede, har Biørn Andersen tilbedt udi deres sted ærlig og velbyrdig Niels Mikkelsen [Tornekrands] til Kyø [Farstrup Sogn] udi forskrevne Axel Gyldenstiernes sted, og ærlig og velbyrdig Vincents Rosenkrantz til Gundersted [Gundersted Sogn] udi Jørgen Skrams sted, og har os forsamlet udi forskrevne Vitskøl den femte september, anno domini 1573, og forskrevne klosters ejendom beskrevet, beset og forfaret, sammeledes [ligeledes] har vi og vurderet bygningen, og overvejet hvis avl og bygning til kloster bruges kan efter som ladegårds-

[iii]

fogeden for os ved sin ed vundet [vidnet] har, og os har rettest kunne synes, som her efter følger, kan sås til forskevne Vitskøl Kloster 2 læster og 12 tønder rug, 1½ læst og 5½ tønde byg, regnende 24 tønder udi læsten, 60 tønder havre, 4 tønder boghvede, enghø 100 og 20 læs kærhø foruden border [i betydningen borter/yderste kanter]. Item ligger udi Limfjord den for klosteret *een* øe [enø][2] kaldes Liiff [Livø], kan sås 20 tønder byg, 30 tønder rug, enghø 100 læs. Item skov til 100 svin, og der er den bedste fædrift.

Forskrevne klosters bygning, Da findes der inde i borggården som nu kaldes, et gammelt, langt muret søvnhus [østfløjen] som oven på er aldeles ufærdigt og taglamt [dvs. at taget er forfaldent], med en gammel forfalden kvist der til muret af grund [grundmur], som og er taglam. Item et andet hus muret af grund, som ærlig og velbyrdig Henrick Gyldenstierne [lensmanden på stedet] har sit eget værelse på, og er det vel ved magt [dvs. i god stand], Og har forskrevne Henrick Gyldenstierne ladet der til bygge en kvist mellem stolper [dvs. af bindingsværk] af nyt, forskrevne hus er tækket med tegl, End findes uden den inderste port, et lidet stakket stykke muret hus fem jydske alen [3,8 m] højt på muren, som er tækket med strå.

Summa gårdens avl og Liv(ø)

Rug	3½	læst	3	pund[3]
Byg	2½	læst	1½	tønde
Havre	60	tønder		
Boghvede	4	tønder		
Engh	200	og 20 læs		

2 Enø betyder, at øen er et enemærke. Den ejes alene af klosteret.
3 For hårdt korn, dvs. rug og byg er 1 pund = 2 tønder.

Item der hos et andet gammelt træhus, er havreloft oven på, dernæst et godt bryggers muret imellem stolper, siden en stald, en liden smedje, og et gammelt stegers, Disse forskrevne huse er muret mellem stolper og tækket med sten.

Udi ladegården uden både [begge] portene, findes en gammel gæstestald, Item 4 gamle længer, som en part er støttet, og et smalt øksenhus [oksestald], som Henrick har ladet bygge, og er jordgravet. Al forskrevne klosters bygning har vi vurderet for et tusinde daler.

Her foruden findes en gammel klosterkirke, som forskrevne Henrick Gyldenstierne udi år har ladet halvparten af hovedkirken tække med nye vingesten[4] og den anden halvpart med udskuddene er aldeles taglam, og en part tækket med halm, Og er samme kirke en sognekirke, som både klosteret og bønderne søge til, og har Jus patronatus der af, og af Strandby og Malle Sogn altid her til fuld [faldet?] og været til klosteret, hvorledes Kongelig Majestæt det her over have vil der om, stille vi til Kongelig Majestæt selv.

Item findes ved klosteret to vandmøller som gå af en strøm og er indskrevet udi jordebogen, hvilken Jordebog Henrich Gyldestierne med egen hånd har underskrevet lydende at de [dvs. Inder Mølle og Yder mølle] maler klosterets

Summa lateris
Bygningerne vurderes for et tusinde daler
End Jus patronatus til kirken udi birket

4 Den middelalderlige munke-nonne-tegl fortrænges af vingeteglen.

[v]

malen, og holdes folk udi af klosteret, og er ikke sat for nogen vis [bestemt] rente, dog synes os så, At dersom samme to møller ikke maler sit for klosteret, og lå hver for sig, og havde god søgning kunne de vel hver give 1½ læst mel.

Och findes for then øffuerste mølle åle kister, men hvad det ålefiskeri, eller andet fiskeri til klosteret og klosterets gods udi birket[5] og Slet Herred enten salt eller ferskt belanger, kunne vi ikke grandske eller vurdere efterdi [effther thij] sligt fiskeri er uvis, og vi ikke kunne vide hvad der årligt fanges udi, ikke heller hvad omkoster der pågår, ikke var der nogen heller som vidste [stavet visde] sig af nogen besked der om, Thi sætte vi det udi kongelig Majestæts egne hænder, hvorledes hans kongelige Majestæt derom have vil.

Siden vi dette foreskrevne har overredet [må betyde gjort rede for], beset og vurderet, har vi æsket [opfordret til] alle fogeder og bønder for os, og da har de alle og hver besynderligen [især] måtte gøre os deres ed med deres oprakte fingre, at ville ved sjæl og salighed og ved deres æres og boplads fortabelse bestå deres sandhed, hvad hver kunne så og pløje [pløuffue] og hvor meget [møgeth] eng hver af dem [dennom] havde, Desligeste hvis svin skoven kunne tolle [dvs. tåle], nar [når?] god ålen var, og kunne vi ikke videre forhøre, spørge eller forfare, end efter det nærværende registres lydelse som her efter følger:

Summa lateris

Mølleskyld	3 læster mel

5 Et birk er en retskreds med eget ting. Birket var oprindelig udskilt fra et herred.

Klosterets sogn og birk
Siørup [Sjørup]

Jens Thamessen og Ipsen give årligen til landgilde 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, et svin, gæsteri

Kan så 10 tønder rug, 6 tønder byg, 2 tønder tønder havre, 36 læs enghø

Chresten Andersen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 svin, gæsteri

Kan så 10 tønder rug, 6 tønder byg, 2 tønder tønder havre, 36 læs enghø

Peder Jensen og Niels Vognsen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 svin, gæsteri

Kan så 10 tønder rug, 6 tønder byg, 2 tønder tønder havre, 36 læs enghø

Peder Thamessen og Chresten Vognsen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 svin, gæsteri

Kan så 10 tønder rug, 6 tønder byg, 2 tønder tønder havre, 36 læs enghø

Alle forskrevne gårde give [tilsammen] årligen ½ tønde smør

Øster Falde [Østerfald]

Chresten Jensen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 svin, gæsteri

Kan så 8 tønder rug, 5 tønder byg, stundom 1 tønde havre, 31 læs enghø

Thames Pedersen og Anders Matsen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 svin, gæsteri

Kan så 10 tønder rug, 6 tønder byg, 30 små læs enghø

Af forskrevne 2 mænd gives [tilsammen] årligen ½ tønde smør

Summa lateris

Landgilde			Sæd og enghø		
Rug	7½	tønde			
Byg	9	tønder	Rug	58	tønder
Havre	15	tønder	Byg	35	tønder
Smør	1	tønde	Havre	9	tønder
Skovsvin	6		Enghø	205	små læs

Vester Falde [Vester Fald]

Simon Thamessen 2½ tønde rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 svin, 1 pund smør, gæsteri[6]

Kan så: 10 tønder rug, 7 tønder byg, 6 tønder havre, 40 læs enghø

Offuer Lade [Overlade]

Maren Mortensdatter og Chresten Mortensen 2½ tønde rug, 3 tønder byg, 1 svin, lam, gæsteri

Kan så 12 tønder rug, 8 tønder byg, 50 læs enghø

Niels Lauritsen og Niels Winther, 2½ tønde rug, 3 tønder byg, 1 svin, lam, gæsteri

Kan så 12 tønder rug, 8 tønder byg, 50 læs enghø.

Chresten Pedersen og Mikkel 2½ tønde rug, 3 tønder byg, 1 svin, lam, gæsteri

Kan så 12 tønder rug, 8 tønder byg, 50 læs enghø.

Niels Pedersen og Anders Pedersen 2½ tønde rug, 3 tønder byg, 1 svin, lam, gæsteri

Kan så 12 tønder rug, 8 tønder byg, 50 læs enghø.

Forskrevne 4 mend udi Overlade giver [tilsammen] ½ tønde smør.

Sønder Lade [Sønderlade]

Poul Jensen og Vagn Poulsen 3½ tønde og 2 skæpper rug, 3 tønder byg, 2½ tønde havre, 2 pund smør, 1 svin, får, lam, gås, høns, gæsteri

Kan så 14 tønder rug, 10 tønder byg, 5 tønder havre, 80 læs enghø.

Summa lateris

Landgilde

Rug	16	tønder 2 skæpper
Byg	17	tønder
Havre	5	tønder
Smør	½	tønde 3 pund
Svin	6	
Får	1	
Lam	5	
Gæs	1	
Høns	1	par

Sædet og enghø

Rug	72	tønder
Byg	49	tønder
Havre	11	tønder
Enghø	320	læs

6 Gæsteri er en afgift, der kan være afløst i penge.

Borregaardtt [Borregård]

Anders Lauritzsen og Mauritz Chrestensen. 1 tønde 2 skæppe rug, 3 tønder byg, 1 pund smør, 1 svin, gæsteri

Kan så 8 tønder rug, 6 tønder byg, 24 læs enghø.

Las Lauritsen, og Peder Pedersen 1 tønde 2 skæppe rug, 3 tønder byg, 1 pund smør, 1 svin, gæsteri

Kan så 8 tønder rug, 6 tønder byg, 30 læs enghø.

Chresten Nielsen, Thue Sørensen og Peder Nielsen 1 tønde 2 skæppe rug, 3 tønder byg, 1 pund smør, 1 svin, gæsteri

Kan så 8 tønder rug, 6 tønder byg, 30 læs enghø.

Item en gård Niels Jensen og Niels Mauridssen udi bor som var bygget af de andre giver 1 tønde 2 skæppe rug, 3 tønder byg, 1 pund smør, 1 svin, gæsteri

Kan så 8 tønder rug, 6 tønder byg, 20 læs enghø.

Jep Chrestensen og Søren Bagersvend 1 tønde ½ skæppe byg.

Morten Simonsen og Chresten Chrestensen 1 tønde ½ skæppe byg.

Simon Nielsen og Peder Robertsen 1 tønde ½ skæppe byg.

Jens Nielsen han 4½ skæppe byg.

Hvis jord disse [thiisse] næst forskrevne mænd bruger er af klosterets enemærke jord udi klosterets mark og er ikke regnet[7]

Thrende Mølle [Trend Mølle]

Mikkel Pedersen 33½ tønde 2 skæpper mel, ½ tønde saltede ål.[8]

Summa lateris

Landgilde

Rug	5	tønder
Byg	12	tønder
Smør	4	pund
Svin	4	
Mel	33½	tønde 2 skæpper
Ål	½	tønde

Sæd og enghø

Rug	32	tønder
Byg	24	tønder
Engh	104	læs

7 At jorden er klostrets enemærke betyder, at den er i klosterets særeje. Derfor er den uden for fællesskabet i Borregård, dvs. uden for rebning. Mændene er ikke gadehusmænd, da husene ikke er jordløse. I dag vil vi vel kalde dem husmænd. At de ikke er regnet betyder, at de ikke er medtaget i regnskabet ovenover.

8 Trend Mølle har åbenbart en ålekiste i åen, og Vitskøl Kloster får landgilde af fiskeriet.

Kiergaardtt [Kjærgård]

Niels Furbo 1 tønde 2 skæppe rug, 3 tønder byg, 2½ tønder havre, 1 svin, 1½ pund smør, 2 pund smør, 1 får, 1 gås, høns, gæsteri.

Kan så 7 tønder rug, 6 tønder byg, 1 tønde havre, 10 læs enghø.

Jens Jensen 1 tønde 2 skæppe rug, 3 tønder byg, 2½ tønder havre, 1½ pund smør, 1 svin, får, gæs, høns, gæsteri.

Kan så 7 tønder rug, 6 tønder byg, 1 tønde havre, 10 læs enghø.

Rønberre [Rønbjerg]

Anders Mortensen 2½ tønde rug, 3 tønder byg, 1 svin, 1 får, 1 lam, gæs, høns, gæsteri.

Kan så 8 tønder rug, 10 tønder byg, 5 tønder havre 50 læs enghø

Therkel Smed og Lass Chrestensen 2½ tønde rug, 3 tønder byg, 1 får, 1 svin, lam, gæs, høns, gæsteri.

Kan så 8 tønder rug, 10 tønder byg, 5 tønder havre 50 læs enghø

Alle vil sammen udi Rønberre give ½ tønde smør

Summa lateris

Landgilde

Rug	7½	tønde
Byg	12	tønde
Havre	5	tønder
Smør	½	tønde 3 pund
Svin	4	
Får	4	
Lam	2	
Gæs	4	
Høns	4	par

Sæd og enghø

Rug	30	tønder
Byg	32	tønder
Havre	12	tønder
Engh	120	læs

Nesbye [Næsby]

Chresten Sørensen og Peder Havtorn 2½ tønde rug, 4½ tønde byg, 5 tønder havre, 1½ pund smør, 1 svin, 1 får, 1 lam, 2 høns, gæsteri og 1 gås
Kan så 9 tønder rug, 7 tønder byg, 9 tønder havre, 4 læs enghø

Niels Jensen og Chresten Lauritssen 1 tønde 2 skæpper, 3 tønder byg, 2½ tønde havre, 1 pund smør, 1 svin, 1 får, lam, gæs, høns, gæsteri
Kan så 5 tønder rug, 4 tønder byg, 5 tønder havre 4 læs enghø

Chresten Pedersen og Chresten Mogensen 1 tønde 2 skæpper rug, 3 tønder byg, 2½ tønde havre, 1 pund smør, 1 svin, 1 får, lam, gæs, høns, gæsteri
Kan så 5 tønder rug, 4 tønder byg, 5 tønde havre, 4 læs enghø

Jens Lauritssen, 1 tønde 2 skæpper rug, 3 tønder byg, 2½ tønder havre, 1 pund smør, 1 svin, 1 får, 1 lam, gæs, høns, gæsteri
Kan så 5 tønder rug, 4 tønder byg, 5 tønde havre, 4 læs enghø

Summa lateris

Landgilder			Sæd og engh		
Rug	6	tønder 2 skæpper	Rug	24	tønder
Byg	13½	tønde	Byg	19	tønder
Havre	12½	tønde	Havre	24	tønder
Smør	4½	pund	Engh	16	læs
Svin	4				
Får	4				
Lam	4				
Gæs	4				
Høns	4	par			

Svend Kjeldsen og Søren Knudsen 1 tønde 2 skæpper rug, 3 tønder byg, 2½ tønde havre, 1 pund smør, 1 svin, 1 får, 1 lam, 1 gås, 2 høns, gæsteri
Kan så 5 tønder rug, 4 tønder byg, 5 tønder havre, 4 læs enghø

Anders Chrestensen og Morten Sørensen 1 tønde 2 skæpper rug, 3 tønder byg,
2½ tønde havre, 1 pund smør, 1 svin, 1 får, lam, gæs, høns, gæsteri
Kan så 5 tønder rug, 4 tønder byg, 5 tønder havre, 4 læs enghø

Knud Chrestensen og Matz Pedersen 1 tønde 2 skæpper rug, 3 tønder byg, 2½ tønde havre, 1 pund smør, 1 svin, får, lam, gæs, høns, gæsteri
Kan så 5 tønder rug, 4 tønder byg, 5 tønder havre, 4 læs enghø

Gammel Las Jensen 1 tønde 2 skæpper rug, 3 tønder byg, 2½ tønde havre, 1 pund smør, 1 svin, får, lam, gæs, høns, gæsteri
Kan så 5 tønder rug, 4 tønder byg, 5 tønder havre, 4 læs enghø

Unge Las Jensen 15 skæpper rug, 4½ tønde byg, 3½ tønde 2 skæpper havre, 1½ pund smør, 1 svin, 1 får, 1 lam, gæs, høns, gæsteri
Kan så 5 tønder rug, 4 tønder byg, 5 tønder havre, 4 læs enghø

Søren Frandsen af en halvgård, 5 skæpper rug, 1½ tønde byg. 10 skæpper havre, ½ pund smør, ½ svin, ½ lam, ½ gås, 1 høns, gæsteri
Kan så 2½ tønde rug, 2 tønder byg, 2½ tønde havre, 2 læs enghø

Summa lateris

Landgilde			Sæd og enghø		
Rug	7½	tønde			
Byg	18	tønder	Rug	27½	tønde
Havre	15	tønder	Byg	22	tønder
Smør	6	pund	Havre	27½	tønde
Svin	5½		Engh	22	læs
Får	5				
Lam	5½				
Gæs	5½				
Høns	5½	par			

Random [Ranum]

Søren Humlemester og Knud Jensen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 pund smør, 1 svin, 1 får, lam, gæs, høns, gæsteri
Kan så 5 tønder rug, 6 tønder byg, 5 tønder havre, 16 læs enghø

Jens Kjærgård og Jørgen Nielsen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 pund smør, 1 svin, får, lam, gæs, høns, gæsteri
Kan så 5 tønder rug, 6 tønder byg, 5 tønder havre, 16 læs enghø

Las Jensen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 pund smør, 1 svin, får, lam, gæs, høns, gæsteri
Kan så 5 tønder rug, 6 tønder byg, 5 tønder havre, 16 læs enghø

Las Nielsen og Søren Andersen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 pund smør, 1 svin, får, lam, gæs, høns, gæsteri
Kan så 5 tønder rug, 6 tønder byg, 5 tønder havre, 16 læs enghø

Jens Thuesen og Chresten Andersen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 pund smør, 1 svin, får, lam, gæs, høns, gæsteri
Kan så 5 tønder rug, 6 tønder byg, 5 tønder havre, 16 læs enghø

Knud Nielsen og Søren Pedersen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 pund smør, 1 svin, 1 får, lam, gæs, høns, gæsteri
Kan så 5 tønder rug, 6 tønder byg, 5 tønder havre, 16 læs enghø

Summa lateris

Landgilde			sæd og enghø		
Rug	7½	tønde			
Byg	9	tønder	Rug	30	tønder
Havre	15	tønder	Byg	36	tønder
Smør	6	pund	Havre	30	tønder
Svin	6		Enghø	96	læs
Får	6				
Lam	6				
Gæs	6				
Høns	6	par			

Niels Skrædder og Anders Thamessen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 pund smør, 1 svin, 1 får, lam, gæs, høns, gæsteri
Kan så 5 tønder rug, 6 tønder byg, 5 tønder havre, 16 læs enghø
Mats Fisker og Thames Poulsen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 pund smør, 1 svin, får, lam, gæs, høns, gæsteri
Kan så 5 tønder rug, 6 tønder byg, 5 tønder havre, 16 læs enghø
Chresten Ipsen og Jens Mikkelsen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 pund smør, 1 svin, får, lam, gæs, høns, gæsteri
Kan så 5 tønder rug, 6 tønder byg, 5 tønder havre, 16 læs enghø
Anders Matssen og Mikkel Bordt 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 pund smør, 1 svin, 1 får, lam, gæs, høns, gæsteri
Kan så 5 tønder rug, 6 tønder byg, 5 tønder havre, 16 læs enghø
Peder Kjærgård og Peder Jensen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 pund smør, 1 svin, 1 får, lam, gæs, høns, gæsteri
Kan så 5 tønder rug, 6 tønder byg, 5 tønder havre, 16 læs enghø
Oluf Sallingbo og Peder Loar [?] 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 pund smør, 1 svin, får, lam, gæs, høns, gæsteri
Kan så 5 tønder rug, 6 tønder byg, 5 tønder havre, 16 læs enghø

Summa lataris

Landgilde			sæd og engh		
Rug	7½	tønde			
Byg	9	tønder	Rug	30	tønder
Havre	15	tønder	Byg	36	tønder
Smør	6	pund	Havre	30	tønder
Svin	6		Enghø	96	læs
Får	6				
Lam	6				
Gæs	6				
Høns	6	par			

Peder Thuesen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 pund smør, 1 svin, 1 får, lam, gæs, høns, gæsteri

Kan så 5 tønder rug, 6 tønder byg, 5 tønder havre, 16 læs enghø

Poul Mikkelsen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 pund smør, 1 svin, får, lam, gæs, høns, gæsteri

Kan så 5 tønder rug, 6 tønder byg, 5 tønder havre, 16 læs enghø

Las Gadmand og Kirsten Næsbys [en enke] 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 pund smør, 1 svin, 1 får, lam, gæs, høns, gæsteri

Kan så 5 tønder rug, 6 tønder byg, 5 tønder havre, 16 læs enghø

Anders Nielsen og Niels Thamessen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 pund smør, 1 svin, 1 får, lam, gæs, høns, gæsteri

Kan så 5 tønder rug, 6 tønder byg, 5 tønder havre, 16 læs enghø

Chresten Mikkelsen og Søren Olufsen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 pund smør, 1 svin, får, lam, gæs, høns, gæsteri

Kan så 5 tønder rug, 6 tønder byg, 5 tønder havre, 16 læs enghø

Jens Nielsen og Peder Chrestensen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 pund smør, 1 svin, 1 får, lam, gæs, høns, gæsteri

Kan så 5 tønder rug, 6 tønder byg, 5 tønder havre, 16 læs enghø

Las Nielsen og Morten Thamessen give 2 tønder og 3 skæpper byg af noget jord de bruge udi klosterets enemærke, og er ikke regnet.

Summa lateris

Landgilde			Sæd og enghø		
Rug	7½	tønde			
Byg	9	tønder	Rug	30	tønder
Havre	15	tønder	Byg	36	tønder
Smør	6	pund	Havre	30	tønder
Svin	6		Enghø	96	læs
Får	6				
Lam	6				
Gæs	6				
Høns	6	par			

Malle Sogen og Bye [Malle Sogn og By]

Peder Staffensen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 pund smør, 1 svin, får, lam, gæs, høns, gæsteri

Kan så 6 tønder rug, 5 tønder byg, 5 tønder havre, 10 læs enghø

Chresten Jensen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 pund smør, 1 svin, får, lam, gæs, høns, gæsteri

Kan så 6 tønder rug, 5 tønder byg, 5 tønder havre, 10 læs enghø

Niels Pedersen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 pund smør, 1 svin, får, lam, gæs, høns, gæsteri

Kan så 6 tønder rug, 5 tønder byg, 5 tønder havre, 6 læs enghø

Chresten Smed af et gadehus 1 ß grot[9]

Brøtterup [Brøttrup]

Gertrud Mortensdatter 2½ tønde rug, 3 tønder byg, 5 tønder havre, 1 pund smør, 1 svin, får, lam, gæs, høns, gæsteri

Kan så 10 tønder rug, 8 tønder byg, 8 tønder havre, 20 læs enghø

Peder Jensen og Las Jensen 2½ tønde rug, 3 tønder byg, 5 tønder havre, 1 pund smør, 1 svin, får, lam, gæs, høns, gæsteri

Kan så 10 tønder rug, 8 tønder havre, 8 tønder byg, 20 læs enghø

Summa lateris

Landgilde			Sæd og engh		
Rug	8½	tønde 2 skæpper			
Byg	10½	tønder			
Havre	17½	tønder	Rug	38	tønder
Smør	5	pund	Byg	31	tønder
Svin	5		Havre	31	tønder
Får	5		Enghø	66	læs
Lam	5				
Gæs	5				
Høns	5	par			

9 Et gadehus er et jordløst hus, sædvanligvis bygget på gadejorden, dvs. landsbyens fællesjord. For skilling benyttes skillingstegnet ß. 1 ß grot er 9 ß.

Hedegaardtt [Hedegård]

Søren Eilersen og Anders Pedersen, 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 pund smør, 1 svin, får, lam, gæs, høns, gæsteri

Kan så 8 tønder rug, 6 tønder byg, 4 tønder havre, 24 læs enghø

Liille Lemderup [Lille Lendrup]

Erik Lauritssen 1 tønde byg

Kan så 1 tønde rug, 1 tønde byg, 1 tønde 2 skæpper havre, 3 læs enghø

Øster gaardtt [Østergård]

Søren Lauritssen 3 tønder 6 skæpper rug, 4½ tønde byg, 7½ tønde havre, 3 pund smør, 1 svin, får, lam, gås, høns, gæsteri

Kan så 12 tønder rug, 10 tønder byg, 9 tønder havre, 26 læs enghø

Suenstorp [Svenstrup]

Niels Jensen og Las Pedersen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 pund smør, 1 svin, får, lam, gås, høns, gæsteri

Kan så 7 tønder rug, 5 tønder byg, 8 tønder havre, 16 læs enghø

Vandstedtt [Vandsted]

Las Andersen og Jens Lauritssen 3 tønder 6 skæpper rug, 4½ tønde byg, 7½ tønde havre, 1 pund smør, 1 svin, får, lam, gæs, høns, gæsteri

Kan så 11 tønder rug, 9 tønder byg, 9 tønder havre, 20 læs enghø

Summa lateris

	Landgilde	Sæd og enghø			
Rug	10	tønder			
Byg	13	tønder	Rug	39	tønder
Havre	20	tønder	Byg	31	tønder
Smør	6	pund	Havre	31	tønder 2 skæpper
Svin	4		Enghø	89	læs
Får	4				
Lam	4				
Gæs	4				
Høns	4	par			

Bertil Nielsen og Jens Bertilsen 3 tønder 6 skæpper rug, 4½ tønde byg, 7½ tønder havre, 1 pund smør, 1 svin, 1 får, lam, gæs, høns, gæsteri

Kan så 11 tønder rug, 9 tønder byg, 9 tønder havre, 16 læs enghø

Strandbye Sogen [Strandby Sogn]
Strandbye gaardtt [Strandbygård]

Jens Matssen og Peder Chrestensen 9 tønder 3 skæpper rug, 9 tønder 3 skæpper byg, 1 tønde smør, 1 svin,

Kan så 24 tønder rug, 12 tønder byg, 150 læs enghø

Til forskrevne Strandbygård ligger en lund hedder Strandbyris, kan fedes på 40 svin, efter som Peder Chrestensen ibidem [samme steds] ved sin ed bekendt har, og er forfullen [ødelagt] og forfulles [ødelægges] dagligen dagen [dag for dag].

Josef Chrestensen 15 skæpper rug, 15 skæpper byg, 1 pund smør, 1 svin, 1 får, gæs, høns, gæsteri

Kan så 5 tønder rug, 4 tønder byg, 15 læs enghø

Ørnberregaardtt [Ørnebjerggård]

Niels Sørensen 15 skæpper rug, 15 skæpper byg, 1 pund smør, gæsteri

Kan så 4 tønder rug, 4 tønder byg, 7 læs enghø

Gunderup Gaardtt [Gunderupgård]

Las Pedersen og Anne Andersdatter 6 tønder 2 skæpper rug, 7½ tønder byg, ½ tønde smør, 1 svin, gæsteri

Kan så 32 tønder rug, 20 tønder byg, 160 engh

Summa lateris

Landgilde			Sæd og enghø		
Rug	23	tønder 1 skæppe			
Byg	25	tønder 1 skæppe	Rug	76	tønder
Havre	7½	tønde	Byg	49	tønder
Smør	1½	tønde 3 pund	Havre	9	tønder
Svin	4		Enghø	348	læs
Får	2		Skov til	40	svin
Lam	1				
Gæs	2				
Høns	2	par			

Tanderup [Tandrup]

Niels Friis og Jens Friis 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 2 pund smør, 1 svin, gæsteri

Kan så 5 tønder rug, 3 tønder byg, 20 læs enghø

Chresten Poulsen og Søren Chrestensen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 2 pund smør, 1 svin, gæsteri

Kan så 5 tønder rug, 3 tønder byg, 20 læs enghø

Niels Matssen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 2 pund smør, 1 svin, gæsteri

Kan så 5 tønder rug, 3 tønder byg, 20 læs enghø

Morten Chrestensen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 2 pund smør, 1 svin, gæsteri

Kan så 5 tønder rug, 3 tønder byg, 20 læs enghø

Myrhøff [Myrhøj]

Niels Terkilsen og Chresten Ipsen 15 skæpper rug, 15 skæpper byg, 1 pund smør, 1 svin, får, gæs, høns, gæsteri

Kan så 5 tønder rug, 3 tønder byg, 4 læs enghø

Peder Thorsen og Chresten Jensen 15 skæpper rug, 15 skæpper byg, 1 pund smør, 1 svin, 1 får, gæs, høns, gæsteri

Kan så 5 tønder rug, 3 tønder byg, 12 læs enghø

Lauritz Andersen 15 skæpper rug, 15 skæpper byg, 1 pund smør, 1 svin, 1får, gæs, høns, gæsteri

Kan så 5 tønder rug, 3 tønder byg, 12 læs enghø

Summa lateris

Landgilde			Sæd og enghø		
Rug	10½	tønde 1 skæppe			
Byg	11½	tønde 1 skæppe			
Havre	10	tønder	Rug	35	tønder
Smør	11	pund	Byg	21	tønder
Svin	7		Enghø	108	læs
Får	3				
Gæs	3				
Høns	3	par			

Søren Sørensen for arbejdsværk 1 pund smør, har hverken ager eller enghø, Er fordi ikke regnet

Riisgaardtt [Risgårde]

Poul Sørensen og Søren Poulsen 3 tønder rug, 15 skæpper byg, 1 pund smør, 1 svin, får, lam, gæs, høns, gæsteri

Kan så 5 tønder rug, 4 tønder byg, 20 læs enghø

Jens Andersen og Gune [formentlig skrivefejl for Gunde] Ipsen, 3 tønder rug, 15 skæpper byg, 1 pund smør, 1 svin, får, lam, gæs, høns, gæsteri

Kan så 5 tønder rug, 4 tønder byg, 20 læs enghø

Matz Jensen og Chresten Chrestensen 15 skæpper rug, 15 skæpper byg, 1 pund smør, 1 svin, får, lam, gæs, høns, gæsteri

Kan så 3 tønder rug, 2 tønder 5 skæpper byg, 14 læs enghø

Jens Andersen 15 skæpper byg

Har han 6 læs enghø

Peder Mortensen 15 skæpper byg

Har han, 12 læs enghø

Thames Nielsen og Niels Friis 15 skæpper byg

Kan så 1 tønde byg af alle slags, 6 læs enghø

Jens Sørensen 1 ß grot har hverken ager eller eng

Summa lateris

Landgilde			Sæd og Enghø		
Rug	7½	tønde 3 skæpper			
Byg	11	tønder 2 skæpper			
Smør	3	pund			
Svin	3		Rug	13	tønder
Får	3		Byg	11½	tønder
Lam	3		Enghø	78	læs
Gæs	3				
Høns	3	par			

Etbølle [Ertebølle]

Matz Nielsen 15 skæpper rug, 2 tønder 2 skæpper byg, 1pund smør, 1 svin, gæsteri

Kan så 5 tønder rug, 3 tønder byg, 16 læs enghø

Anders Mauritssen og Poul Poulsen 15 skæpper rug, 2 tønder 2 skæpper byg, 1 pund smør, 1 svin, gæsteri

Kan så 5 tønder rug, 3 tønder byg, 16 læs enghø

Morten Jensen 15 skæpper rug, 2 tønder 2 skæpper byg, 1pund smør, 1 svin, gæsteri

Kan så 5 tønder rug, 3 tønder byg, 16 læs enghø

Niels Lindsen og Niels Pedersen 15 skæpper rug, 2 tønder 2 skæpper byg, 1pund smør, 1 svin, gæsteri

Kan så 5 tønder rug, 3 tønder byg, 16 læs enghø

Chresten Nielsen 15 skæpper rug, 2 tønder 2 skæpper byg, 1pund smør, 1 svin, gæsteri

Kan så 5 tønder rug, 3 tønder byg, 16 læs enghø

Svend Simonsen og Pele [Pelle?] Andersen 15 skæpper rug, 2 tønder 2 skæpper byg, 1 pund smør, 1 svin, gæsteri

Kan så 5 tønder rug, 3 tønder byg, 16 læs enghø

Summa lateris

Landgilde			Sæd og enghø		
Rug	11	tønder 2 skæpper			
Byg	13½	tønder			
Smør	6	pund	Rug	30	tønder
Svin	6		Byg	18	tønder
			Eng	96	læs

Summa Summarum offuir alt

Clostirs Biirck

Landgilde			Sæd og eng		
Rug	144	tønder 1 skæppe	Rug	614½	tønde
Mølleskyld	105½	tønder 2 skæpper mel	Byg	451	tønder 1 skæppe
gør udi korn	103	tønder 3 skæpper	Havre	144½	tønde 2 skæpper
Ål	1	tønde, er 2 tønder udi korn	Enghø	2409	læs
Byg	193	tønder	Skov til	140	svin
Havre	153	tønder regnet			
Forholt udi Rug	76	tønder 2 skæpper			
Smør	7½	tønde 1 pund			
Svin	76½				
Får	49				
Lam	47½				
Gæs	49½				
Høns	49½	par			

Slett Heeriidtt [Slet Herred]
Nesborriigh [Næsborg]

Anne Chrestensdatter 3½ tønde 2 skæpper byg, 1 pund smør, 1 svin, gæsteri

Kan så 5 tønder rug, 4 tønder byg, 7 tønder havre, 20 læs enghø

Las Jensen 3½ tønde 2 skæpper byg, 1 pund smør, 1 svin, gæsteri

Kan så 5 tønder rug, 4 tønder byg, 7 tønder havre, 20 læs enghø

Tholstorp [Tolstrup]

Jens Smed 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 pund smør, 1 svin, gæsteri

Kan så 4 tønder rug, 3 tønder byg, 4 tønder havre, 24 læs enghø

Søren Nielsen og Jens Chrestensen 3 tønder byg, 2½ tønde havre, 1 svin, gæsteri

Kan så 4 tønder rug, 3 tønder byg, 3 tønder havre, 16 læs enghø

Niels Chrestensen og Niels Clemensen 3 tønder 6 skæpper byg, 1 svin, gæsteri

Kan så 4 tønder rug, 3 tønder byg, 3 tønder havre, 16 læs enghø

Mette Jensdatter 1ß grot [dvs. 9 skilling], har hverken ager eller enghø, men sidder udi et gadehus, og er ikke regnet

Summa Lateris

Landgilde			Sæd og enghø		
Rug	1	tønde 2 skæpper			
Byg	15½	tønde 2 skæpper			
Havre	5	tønder	Rug	22	tønder
Smør	3	pund	Byg	17	tønder
Svin	5		Havre	24	tønder
			Enghø	96	læs

Løgestedt [Løgsted]

Chresten Mortensen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 svin, gæsteri

Kan så 4 tønder rug, 3 tønder byg, 2 tønder havre

Niels Mortensen og Jens Chrestensen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 svin, gæsteri

Kan så 4 tønder rug, 3 tønder byg, 2 tønder havre

Raunstorp [Ravnstrup]

Mikkel Hofmand og Las Morthensen 2½ tønde rug, 3 tønder byg, 1 pund smør, 1 svin, gæsteri

Kan så 8 tønder rug, 5 tønder byg, 5 tønder havre

Mauridz Jørgensen og Jens Chrestensen 2½ tønder rug, 3 tønder byg, 1 pund smør, 1 svin, gæsteri

Kan så 8 tønder rug, 5 tønder byg, 5 tønder havre[10]

Strett [Stræt]

Peder Sørensen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 pund smør, 1 svin, gæsteri

Kan så 6 tønder rug, 5 tønder byg, 50 skæpper havre, 3 læs enghø

Summa lateris

Landgilde			Sæd og enghø		
Rug	8½	tønde 2 skæpper			
Byg	10½	tønde	Rug	30	tønder
Havre	7½	tønde	Byg	21	tønder
Smør	3	pund	Havre	20	tønder 2 skæpper
Svin	5		Enghø	3	læs

10 Posten med fæsterne Mauridz Jørgensen og Jens Chrestensen er overstreget i mageskiftet.

Møllegaardtt [Møllegård]

Chresten Jensen og Chresten Chrestensen 11 tønder 2 skæpper rug, 9 tønder 3 skæpper byg, 1 svin, gæsteri

Kan så 15 tønder rug, 14 tønder byg, 8 tønder havre, 60 læs enghø

Erckestrop [Erkilstrup]

Chresten Truelsen 1½ tønde 3 skæpper byg, 1 svin, gæsteri

Kan så 4 tønder rug, 3 tønder byg, 20 læs enghø

Farstrop [Farstrup]

Poul Nielsen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre,1 pund smør, 1 svin, gæsteri

Kan så 3 tønder rug, 2½ tønde byg, 20 læs enghø

Søren Poulsen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre,1 pund smør, 1 svin, gæsteri

Kan så 2½ tønder rug, 2½ tønde byg, 18 læs enghø

Jens Sørensen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre,1 pund smør, 1 svin, gæsteri

Kan så 3 tønder rug, 2 tønde byg, 16 læs enghø

Poul Sørensen 2 pund smør, 1 svin, gæsteri

Kan så 2 tønder rug, 1 tønde byg, 10 læs enghø

Summa lateris

Landgilde			Sæd og engh		
Rug	15	tønder			
Byg	15½	tønder 2 skæpper	Rug	29½	tønde
Havre	7½	tønde	Byg	25	tønder
Smør	5	pund	Havre	8	tønder
Svin	6	svin	Enghø	144	læs

Jacob Jespersen 1 pund smør, den gård er præsten udlagt udi abbedens tid, altid at skal være en præstegård og har aldrig siden givet noget deraf til landgilde, er derfor ikke regnet.

Matz Chrestensen 1 ß grot, ½ svin, gæsteri

Kan så 1½ tønde rug, 1 tønde byg, 7 læs enghø

Wore [Vår]

Las Winther 5½ tønde 1 skæppe rug, 6½ tønde 2 skæpper byg, 3 pund smør, 1 svin, gæsteri

Kan så 18 tønder rug, 10 tønder byg, 10 tønder havre, 200 læs enghø

Nørregaardt [Nørgård]

Niels Jensen og Morten Lauritssen 1 tønde 2 skæpper rug, 3 tønder byg, 5 tønder havre, 1 pund smør, 1 svin, gæsteri

Kan så 5 tønder rug, 2½ tønde byg, 40 læs enghø

Ørssnes [Ørsnæs]

Knud Jensen og Jens Nielsen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønde havre, 1 pund smør, 1 svin, gæsteri

Kan så 4 tønder rug, 3 tønder byg, 28 læs enghø

Riisgaardtt [Risgård]

Chresten Sørensen 1 tønde 2 skæpper rug, 1½ tønde byg, 2½ tønder havre, 1 pund smør, 1 svin, 1 ß^{ngh} ål, gæsteri[11]

Kan så 5 tønder rug, 4 tønder byg, 60 læs enghø

Summa lateris

Landgilde			Sæd og eng		
Rug	9	tønder 3 skæpper			
Byg	12½	tønde 2 skæpper			
Havre	10	tønder	Rug	33½	tønde
Smør	6	pund	Byg	20½	tønde
Svin	4½		Havre	10	tønder
Penge	1	ß grot	Enghø	335	læs
Ål	1	ß^{ngh}			

11 Ved omtalen af sild eller ål i landgildet kan skillingstegnet ß optræde efterfulgt af endelsen på skilling (skillingh) skrevet over linjen, f.eks. ß^{ng}/ß^{ngh} (ental) eller ß^{ger}/ß^{gher} (flertal). Regnes på oplysningerne, ses 1 ß^{ngh} sild eller ål at svare til ¼ tønde sild eller ål. Da ½ tønde sild består af 8 ol sild (se s. xxx), er 1 ß^{ng}/ß^{ngh} sild 4 ol sild, mens en tønde sild er 16 ol sild. ¼ sildetønde kaldes gerne en fjerding og ⅛ sildetønde for en otting.

Hornsgaardt [Hornsgård]

Niels Jensen 11 tønder 2 skæpper rug, 11 tønder 2 skæpper byg, 2½ tønde saltet ål

Kan så 14 tønder rug, 10 tønder byg, 130 læs enghø

Og er Hornskov og Vår lund takseret for 400 svin

Lundgaardt [Lundgård]

Las Pedersen 1 tønde 2 skæpper rug, 3 tønder byg, 2½ tønde havre, 1 pund 8 mark smør, 1 svin, gæsteri

Kan så 6 tønder rug, 4 tønder byg, 40 læs enghø

Kirstine 1 tønde 2 skæpper rug, 3 tønder byg, 2½ tønde havre, 1 pund 8 mark smør, 1 svin, gæsteri

Kan så 6 tønder rug, 4 tønder byg, 24 læs enghø

Matz Gundesen 1 tønde 2 skæpper rug, 3 tønder byg, 2½ tønder havre, 1 pund 8 mark smør, 1 svin, gæsteri

Kan så 6 tønder rug, 4 tønder byg, 20 læs enghø

Mikkel Skrædder 1 mark danske af et gadehus og har hverken ager eller eng: Er ikke regnet

Summa lateris

Landgilde			Sæd og eng		
Rug	15	tønder			
Byg	20	tønder 2 skæpper	Rug	32	tønder
Havre	7½	tønde	Byg	22	tønder
Smør	4	pund	Eng	200	og 14 læs
Svin	3		Skov til	400	svin
Ål	2½	tønde			

Staffuendt [Stavn]

Jens Mandt og Søren Chrestensen 3 ßnger saltet ål
Kan så 5 skæpper rug, 16 læs enghø
Mikkel Hansen ½ tønde sild
Kan så 6 skæpper rug, 1 tønde byg, 16 læs enghø
Anders Mandt ½ tønde sild
Kan så ½ tønde rug, 1 tønde byg, 16 læs enghø
Matz Bertilsen 1 ßngh sild
Har han 4 læs enghø
Chresten Råle 1 ßngh sild
Har han 4 læs enghø
Mauridz Mandt 1 ßngh sild
Har han 6 læs enghø
Niels Chrestensen ½ tønde sild
Kan så ½ tønde rug, ½ tønde byg, 16 læs enghø
Mauridz Pedersen 3 ßngher sild
Kan så 6 skæpper rug, 3 tønder byg, 12 læs enghø
Chresten Matssen ½ tønde sild
Kan så ½ tønde rug, ½ tønde byg, 16 læs enghø
Esben Nielsen og Chresten Simonsen ½ tønde sild
Kan så ½ tønde rug, ½ tønde byg, 16 læs enghø
Niels Ågesen ½ tønde saltet sild
Kan så ½ tønde rug, ½ tønde byg, 16 læs enghø

Summa lateris

Landgilde			Sæd og enghø		
Ål	3	ßngher	Rug	4½	tønde 1 skæppe
Sild	4½	tønde	Byg	7	tønder
			Eng	138	læs

Chresten Lauridssen 1 ß^{ngh} sild
Kan så 2 skæpper rug, 4 læs enghø
Morten Lauridssen ½ tønde sild
Kan så 6 skæpper rug, 16 læs enghø
Chresten Lauridssen 1 ß^{ng} sild, 1 ß^{ngh} ål, ålegården har længe været øde[12]
Kan så 6 skæpper rug, 16 læs enghø
Niels Tybo ½ tønde sild, 1 ß^{ngh} ål, ålegården har længe været øde
Kan så 6 skæpper rug, 16 læs enghø
Simon Lund 1 ß^{ng} sild
Kan så 6 skæpper rug, 16 læs enghø
Jørgen Mauridssen 1 ß^{ngh} sild
Har han 3 læs enghø
Rasmus Bødker 1 ß^{ngh} sild
Har han 7 læs enghø
Matz Mørk 1 ß^{ngh} sild
Kan så 2 skæpper rug, 10 skæpper byg, 15 læs enghø
Peder Kock 1 ß^{ngh} sild
Har han 4 læs enghø
Matz Mørk ½ ß^{ngh} sild, dette findes ikke, men er forset af skriveren
Er derfor ikke regnet
Jens Clemensen 1 ß^{ngh} sild
Kan så ½ tønde byg, har ingen engh
Benedict Jensen 1 pund smør
Har han 6 læs enghø

Summa lateris

Landgilde		Sæd og enghø		
Smør	1 pund	Rug	3½	tønde
Sild	3 tønder	Byg	1½	tønde 2 skæpper
		Enghø	103	læs

12 Da ålegården er øde, er afgiften i ål ikke medregnet i regnskabet.

[xxix]

	Gadehusmendtt
Bodil Pedersen	1 ß grot
Morten Tygesen	1 ß grot
Thue Skomager	1 ß grot
Jens Lauridssen	1 ß grot
Jens Nielsen	1 ß grot
lille Anders Mande	1 ß grot
Sissel Vendelboes	1 ß grot
Mauridz Lauridssen	1 ß grot
Anders Poulsen	1 ß grot
Sinilde Bødkers	1 ß grot
Simon Sieldsen	1 ß grot

Disse næst forskrevne mænd har hverken ager eller enghø Er ikke regnet

Barmer [Barmer]
Munckegaarden [Munkegården]

Niels Lauritssen 11 tønder 2 skæpper rug, 11 tønder 2 skæpper byg
Kan så 14 tønder rug, 16 tønder byg, 100 læs enghø

Rendsiigh

Morten Andersen og Niels Andersen 5½ tønder 1 skæppe byg, 1 ß^{ngh} ål, 1 svin, gæsteri
Kan så 5 tønder rug, 5 tønder byg, 40 læs enghø

Jens Olufsen og Rasmus Rasmussen 8 ol bløde sild det er ½ tønde sild,[13] 1 svin, gæsteri
Kan så 1½ tønde rug,1 tønde byg, 30 læs enghø

Summa lateris

Landgilde			Sæd og enghø		
Rug	11	tønder 2 skæpper			
Byg	16½	tønder 3 skæpper	Rug	20½	tønde
Svin	2		Byg	22	tønder
Ål	1	ß^{ngh}	Enghø	170	læs
Sild	½	tønde			

13 1 ol er 80 styk, og 8 ol (640 styk) sild siges her at være ½ tønde sild. En fjerding eller en ¼ tønde sild indeholder derfor 4 ol (320 styk) sild. 1 tønde sild vil være på 16 ol sild (1280 styk).

Anders Knudsen og Peder Chrestensen ½ tønde sild, 1 svin, gæsteri
Kan så 1½ tønde rug, 1½ tønde byg, 30 læs enghø
Chresten Nielsen 1 tønde sild, 1 svin, gæsteri
Kan så 4 tønder rug, 4 tønder byg, 50 læs enghø
Chresten Poulsen og Knud Lauritssen ½ tønde sild, 1 svin, gæsteri
Kan så 1½ tønde rug, 1 tønde byg, 30 læs enghø
Jens Hansen ½ tønde sild, 1 svin, gæsteri
Kan så 1½ tønde rug, 1 tønde byg, 30 læs enghø
Anders Pedersen ½ tønde sild, 1 svin, gæsteri
Kan så 1½ tønde rug, 1 tønde byg, 30 læs enghø
Jens Poulsen 1 ß^{ng} sild, ½ svin, gæsteri
Kan så 2 skæpper byg, 16 læs enghø
Mauridz Thamessen ½ tønde sild, 1 svin, gæsteri
Kan så 1½ tønde rug, 1 tønde byg, 30 læs enghø
Matz Mortensen ½ tønde sild, 1 svin, gæsteri
Kan så 1½ tønde rug, 1 tønde byg, 20 læs enghø
Søren Nielsen ½ tønde sild, 1 svin, gæsteri
Kan så 1 tønde rug, 1 tønde byg, 30 læs enghø

Summa lateris

Landgilde		Sæd og enghø	
Svin	8½	Rug	14 tønder
Sild	4½ tønde 1 ß^{ngh}	Byg	11½ tønde 2 skæpper
		Eng	266 læs

Dette forskrevne gods er udi alle maade med landgilde og herlighed efter som forskrevet står, som vi forbenævnte Jens Kaas [til Vorgård (Bælum Sogn)], Niels Jonsen [til Torstedlund], Niels Mikkelsen [til Kyø] og Vincents Rosenkrantz [til Gunderstedgård] selv personligt har beset og grangiveligt har forfaret [erfaret], Og efter som Bønderne deres ed for os derpå gjort har, Bekende vi med vore signeter her neden for og med egen hånd underskrevet. Actum Anno, die, et loco, ut supra [dateringsformular: Skrevet år, dag og sted som angivet ovenfor (dvs. i besigtelsens begyndelse)]

Mærker efter de fjernede segl

Jens Kaas med egen hånd	Niels Johnsen med egen hånd	Niels Mikkelsen med egen hånd	Vincents Rosenkrantz med egen hånd